

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

BIERNACZKY János

Frobenius–kommentárok. Megjegyzések Leo Frobenius *Kulturgeschichte Afrikas* című műve magyar fordításához (könyv)

Eredeti közlés/Original publication:

Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2002, 189 old.

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.000.257

Dátum/Date: 2013. január/January 6.

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

BIERNACZKY János: *Frobenius–kommentárok.* Megjegyzések Leo Frobenius *Kulturgeschichte Afrikas* című műve magyar fordításához, *AHU MATT*, 2012, **pp. 1–178. old.**, No. 000.000.257, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

magyarországi nagyobb közkönyvtárak

Megjegyzések / Notes

E könyv jelenlegi elektronikus változata kisebb javításokat tartalmaz a papíralapú kiadáshoz (2002) képest. Nem tartalmazza viszont a szerző műveinek listájára vonatkozó bővítményeket, amelyek a Tudástár egy külön közleményében (B. J. munkássága) találhatók meg.

Kulcsszavak/Key words

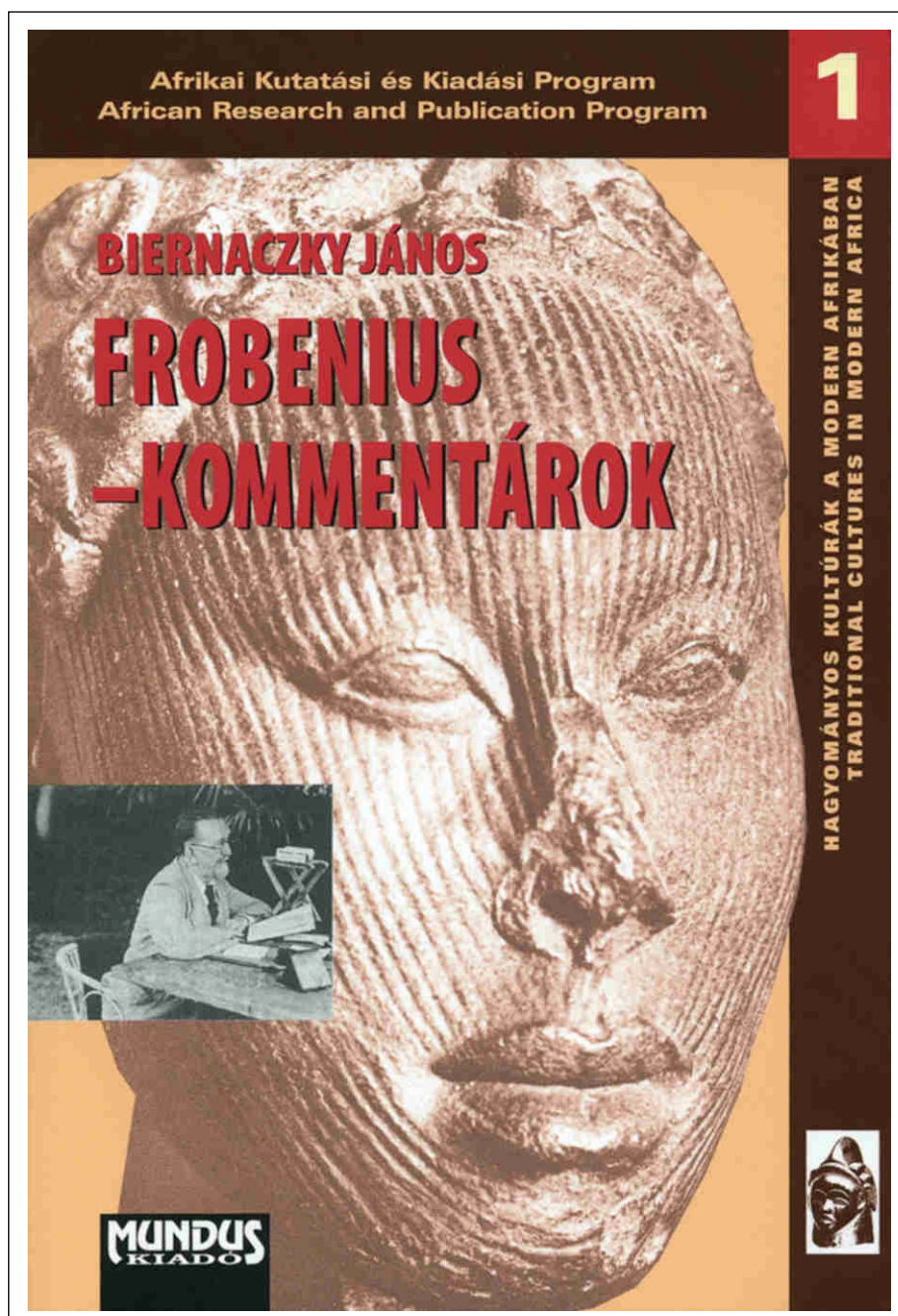
kommentárok Leo Frobenius főművéhez, Frobenius kutatási tevékenysége, a garamantok és a mande hősné, a régi szudáni államok története, a homéroszi görögység és az etiópok, kultúrakör-elmélet és kultúrmorfológia, Paideuma, az atlanti kultúrakör és Atlantisz, commentaries to the Leo Frobenius's main work, research activity by Frobenius, Garamants and the Mande heroic song, history of the old Sudanic states, the Homeric Greeks and the Ethiopians, theory of the culture circle and morphology of culture, Atlantic culture circle and Atlantis

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS, ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMENTUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES, COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/ writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött / the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikaisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig. / The African–Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

BIERNACZKY JÁNOS**FROBENIUS–KOMMENTÁROK**

E kötet tanulmányainak a szerzője a hetvenes években kezdett afrikai témákkal foglalkozni, miközben fia rádiós afrikai zenei sorozatához fordított szakszövegeket. Utóbb bekapcsolódott az ELTE Folklore Tanszékén létrejött Afrikai Kutatási Program (1981–1992) tevékenységébe. Mindemellett érdeklődése Leo Frobenius iránt visszanyúlik a harmincas évekbe. Nyugdíjbavonulása után (1977/1978) négy évi munkával készítette el a nagy német etnológus *Kulturgeschichte Afrikas* (1933) című összefoglaló műve fordítását, amelyet az eredeti művel azonos terjedelemben kommentárokkal látott el. Jelen kötet e kommentárok közül még a szerző által önálló megjelentetésre méltónak ítélt és részben arra elő is készített hat dolgozatot tartalmazza. A teljes anyag várhatóan a Frobenius-kötet megjelenésekor láthat napvilágot.

Biernaczky János (Budapest, 1917–2002) középiskolai tanulmányait a Toldy Gimnáziumban végezte. Államtudományi doktorátust szerzett (Pázmány Péter Tudományegyetem, 1938). Majd nyugdíjbavonulásáig tisztviselőként dolgozott (könyvelő, a Gázgyárban, 1937–1942, – utóbb főkönyvelő a Budapesti Szerszámgépgyárban, 1942–1964, – rendszerszervező, osztályvezető az SZKI-ben, később a PM Számítóközpontban, 1964–1978). Szabadidejében és főleg a nyugállomány éveiben viszont irodalommal, zenével, művelődéstörténettel, illetve afrikanisztikával foglalkozott. Munkáinak nagyobbik része kéziratban maradt. Nagyszabású áttekintése, *A hordától a nemzetig. Az etnikum jelentéstana multidiszciplináris megközelítésben*, 1–2. kötet, 880 old., a közeljövőben a Mundus Kiadó gondozásában kerül kiadásra.

**MUNDUS
KIADÓ**

AFRIKAI-MAGYAR EGYESÜLET
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

BIERNACZKY János

Frobenius–kommentárok. Megjegyzések Leo Frobenius Kulturgeschichte Afrikas című műve magyar fordításához (könyv)

Eredeti közlés/Original publication:

Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2002, 189 old.

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.000.257

Dátum/Date: 2013. január/January 6.

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

BIERNACZKY János: *Frobenius–kommentárok. Megjegyzések Leo Frobenius Kulturgeschichte Afrikas című műve magyar fordításához*, *AHU MATT*, 2012, pp. 1–178. old., No. 000.000.257, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

magyarországi nagyobb közkönyvtárak

Megjegyzések / Notes

E könyv jelenlegi elektronikus változata kisebb javításokat tartalmaz a papíralapú kiadáshoz (2002) képest. Nem tartalmazza viszont a szerző műveinek listájára vonatkozó bővítményeket, amelyek a Tudástár egy külön közleményében (B. J. munkássága) találhatók meg.

Kulcsszavak/Key words

kommentárok Leo Frobenius főművéhez, Frobenius kutatási tevékenysége, a garamantok és a mande hőséneke, a régi szudáni államok története, a homéroszi görögség és az etiópok, kultúrakör-elmélet és kultúrmorfológia, Paideuma, az

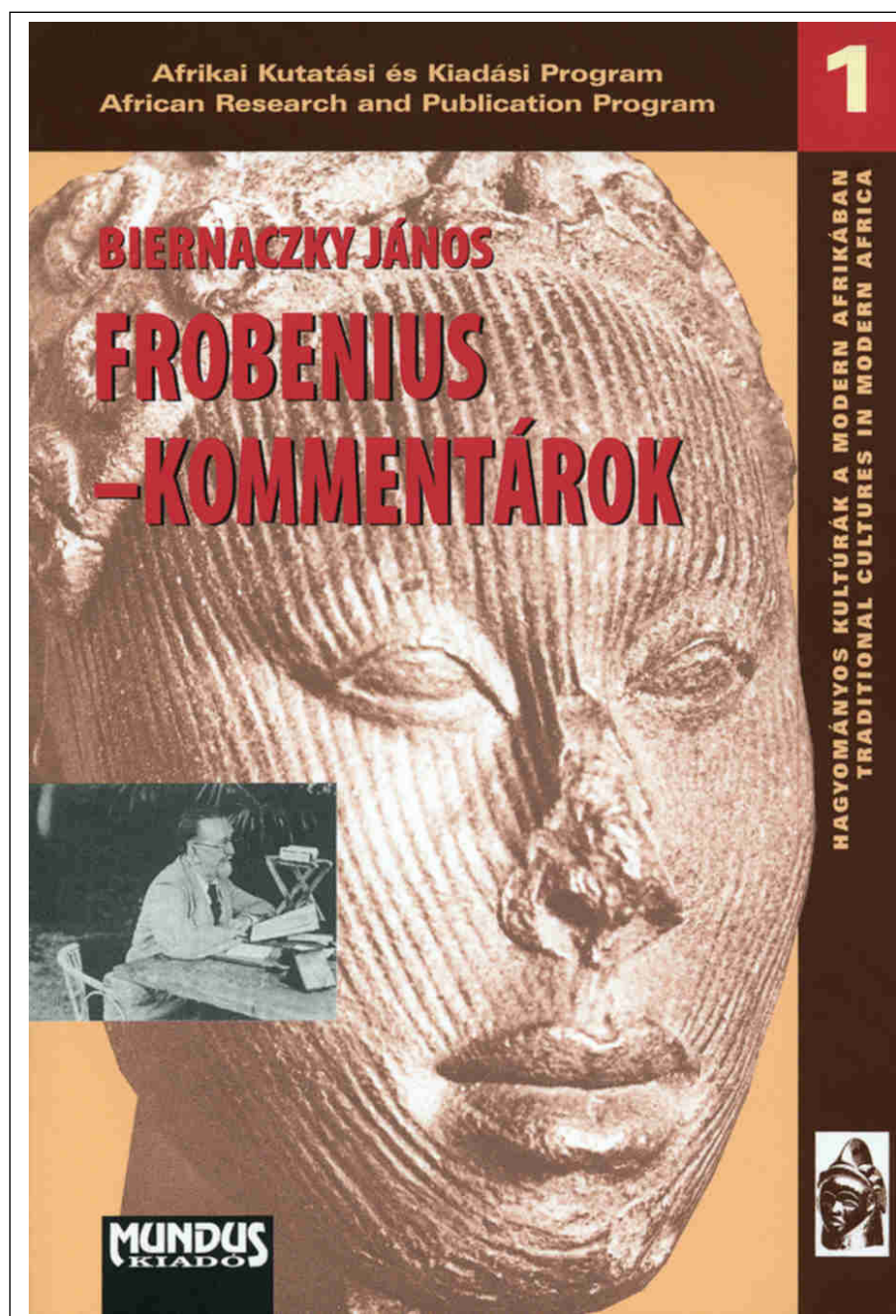
atlanti kultúrakör és Atlantisz, commentaries to the Leo Frobenius's main work, research activity by Frobenius, Garamants and the Mande heroic song, history of the old Sudanic states, the Homeric Greeks and the Ethiopians, theory of the culture circle and morphology of culture, Atlantic culture circle and Atlantis

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS, ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMENTUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES, COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/ writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött / the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikanisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig. / The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

BIERNACZKY JÁNOS**FROBENIUS–KOMMENTÁROK**

E kötet tanulmányainak a szerzője a hetvenes években kezdett afrikai témákkal foglalkozni, miközben fia rádiós afrikai zenei sorozatához fordított szakszövegeket. Utóbb bekapcsolódott az ELTE Folklóre Tanszékén létrejött Afrikai Kutatási Program (1981–1992) tevékenységébe. Mindemellett érdeklődése Leo Frobenius iránt visszanyúl a harmincas évekbe. Nyugdíjbavonulása után (1977/1978) négy évi munkával készítette el a nagy német etnológus *Kulturgeschichte Afrikas* (1933) című összefoglaló műve fordítását, amelyet az eredeti művel azonos terjedelemben kommentárokkal látott el. Jelen kötet e kommentárok közül még a szerző által önálló megjelentetésre méltónak ítélt és részben arra elő is készített hat dolgozatot tartalmazza. A teljes anyag várhatóan a Frobenius-kötet megjelenésekor láthat napvilágot.

Biernaczky János (Budapest, 1917–2002) középiskolai tanulmányait a Toldy Gimnáziumban végezte. Államtudományi doktorátust szerzett (Pázmány Péter Tudományegyetem, 1938). Majd nyugdíjbavonulásáig tisztviselőként dolgozott (könyvelő, a Gázgyárban, 1937–1942, – utóbb főkönyvelő a Budapesti Szerszámgépgyárban, 1942–1964, – rendszerszervező, osztályvezető az SZKI-ben, később a PM Számítóközpontban, 1964–1978). Szabadidejében és főleg a nyugállomány éveiben viszont irodalommal, zenével, mű-

velődéstörténettel, illetve afrikanisztikával foglalkozott. Munkáinak nagyobbik része kéziratban maradt. Nagyszabású áttekintése, *A hordától a nemzetig. Az etnikum jelentéstana multidiszciplináris megközelítésben*, 1–2. kötet, 880 old., a közeljövőben a Mundus Kiadó gondozásában kerül kiadásra.

**MUNDUS
KIADÓ**

Biernaczky János

FROBENIUS-KOMMENTÁROK

Megjegyzések Leo Frobenius *Kulturgeschichte Afrikas* című műve
magyar fordításához

Afrikai Kutatási és Kiadási Program
African Research and Publication Program
Programme de Recherches et d'Édition sur l'Afrique
Afrikanistischen Forschungs- und Verlagsprogramms

Az *Afrikai Kutatási Program* az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1981 és 1992 között működött mint szabad kutatási társulás. Munkájában előbb főleg a tudományegyetemnek, utóbb a legkülönbözőbb szakmák képviselői (mémők, orvosok, közgazdászok stb.) vettek részt. A Program fennállása idején kiadványok megjelentetése mellett három sikeres nemzetközi konferenciát (1982, 1984, 1989) rendezett. A rendszerváltást követően Magyarország mozgásterét beszűkült, érdeklődése a tengerentúli kultúrák iránt lényegében megszűnt. Így az AKP is elszorvadt. Az afrikanisztikának ma sincs gazdája a hazai tudományosságban. A Mundus Kiadó alaptevékenységének megfelelően a publikációs feladatok terén kíván segítséget nyújtani a disciplina megteremtéséhez. A Kiadó mellett életrehívott *Afrikai Kutatási és Kiadási Program* tagsága elsősorban tudományos alkotásainak megjelentetéséhez keres partnereket.

The *African Research Program* has worked between 1981 and 1992 at the Eötvös Lorand University (Budapest) as a free research association. In its work were at first mostly the Universities, later mainly the representatives of most different professions (engineers, doctors, economists, etc.) active. During the function of the Program three successful conferences (1982, 1984, 1989) were organized besides of publication activities. After the collapse of communism Hungary's interests turned away from the overseas' cultures. So the ARP also ceased to exist. African Studies have no host within the Hungarian scientific structures. The Mundus Publishing House tries according to its basic activity to provide help in the field publication for the creation of this discipline. The membership of the African Research and Publication Program established at the Publisher are looking for partners first of all for the publication of their scientific works.

Le Programme de Recherches sur l'Afrique (PRA) fonctionnait entre 1981 et 1992 à l'Université Loránd Eötvös de Budapest en tant que recherches libres associées. Dans ses travaux participaient d'abord des Universités des Sciences, ensuite des représentants de différentes professions (ingénieurs, médecins, économistes etc.). Durant ses activités, le programme, à côté de son activité de publication, a organisé trois colloques internationaux de succès (en 1982, 1984 et 1989). Après le changement de régime de 1989–1990, la marge de manoeuvre de Hongrie s'est rétrécie, son intérêt à l'égard des cultures d'outre-mer s'est pratiquement effacé. Ainsi le PRA, lui aussi, dépérissait. Les recherches africaines n'ont pas aujourd'hui de représentation institutionnelle dans la vie scientifique hongroise. La Maison d'Édition Mundus, conformément à sa mission principale, fait efforts de fournir son assistance au rétablissement de cette branche d'études. Les membres du Programme de Recherches et d'Édition sur l'Afrique, créé au sein de la Maison, cherche des partenaires pour la publication de ses oeuvres scientifiques.

Das *Afrikaforschungs-Programm* wurde an der Eötvös Loránd Universität zu Budapest zwischen 1981 und 1992 im Rahmen einer freien Forschungsvereinigung betrieben. An der Arbeit beteiligten sich anfangs hauptsächlich Universitätswissenschaftler, später Vertreter der verschiedensten Berufe (Ingenieure, Ärzte, Ökonomen usw.). In der Zeit des Bestehens des Programms wurden Publikationen herausgegeben und drei erfolgreiche internationale Konferenzen (1982, 1984, 1989) abgehalten. Nach dem Systemwechsel erfuhr Ungarns Spielraum eine Einengung. Das Interesse für überseeische Kulturen kam im Wesentlichen zum Erliegen. Auch das Afrikaforschungs-Programm verkümmerte. Im heutigen wissenschaftlichen Leben Ungarns hat die Afrikanistik keinen Sachwalter. Entsprechend seinem Grundprofil, mit editorischer Tätigkeit, bemüht sich der Mundus Verlag, dieser Disziplin zu helfen. Die Mitglieder des beim Verlag gegründeten *Afrikanistischen Forschungs- und Verlagsprogramms* suchen in erster Linie Partner für die Veröffentlichung wissenschaftlicher Werke.

Az AKKP örökös tiszteletbeli tagjai/Perpetual honorary members of the ARPP

BALÁZS Dénes, BIERNACZKY János, BODROGI Tibor, ECSEDY Csaba, George HERZOG (HERZOG György), KATONA Imre, KESZTHELYI Tibor

Az AKKP külföldi tagjai/Members of the ARPP abroad

FODOR István (Köln), GÖRÖG Veronika (Paris), KECSKÉSI Mária (München), János RIESZ (Bayreuth), VAJDA László (München), VIDACS Bea (New York), ZEMPLÉNI András (Paris)

Az AKKP hazai tagjai/Members of the ARPP at home

ARADI Éva, BALÁZS Judit, BIERNACZKY Szilárd, BORSOS Balázs, BÚR Gábor, DORNBACH Mária, Saber EL-ADLI, FÖLDESSY Edina, FÜSSY NAGY Géza, GERGELY Ágnes, JUHÁSZ Ernő, KISS Árpád, KUN Tibor, KRIZSÁN László, KUBASSEK János, LÁNSZKY Réka, LERNER János, LÉVAI Béla, LUGOSI Győző, MÁTHÉ László, MÓGA János, PÁRICSY Pál, SÁRKÁNY Mihály, SEBESTYÉN Éva, SPEIDL Bianka, SZOMBATHY Zoltán, TORNAI József, TÓTH Éva, VOIGT Vilmos, VOJNITS András

Hagyományos Kultúrák a Modern Afrikában**Traditional Cultures in Modern Africa****Cultures Traditionnelles en Afrique Moderne****Traditionelle Kulture im modernen Afrika**

Az AKKP könyvsorozata elsősorban a kutatási társulás tagjai tanulmányainak, monográfiáinak, írásgyűjteményeinek biztosít helyet, de a későbbiekben nemzetközi kiadási programot is tervez. A kötet nyelve: magyar, angol, francia, német. / The ARPP series of books primarily guarantees space for essays, monographs and collections of writing by members of the research association; an international publishing project is being planned for the future. The languages used in the books are Hungarian, English, French and German.

Szerkesztő Bizottság/Editorial Committee: Az AKKP hazai és külföldi tagjai/The members of the ARPP at home and abroad

Szerkeszti/Edited by: BIERNACZKY Szilárd

Kiadja/Published by: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó/Mundus Hungarian University Publishing House

Megjelent/Published

BIERNACZKY János: *Frobenius-kommentárok*

Előkészületben/In preparation

BIERNACZKY János – BIERNACZKY Szilárd: *Frobenius in Ungarn*

VOIGT Vilmos: *Today's African Folklore – as seen from Hungary*

FÜSSY NAGY Géza: *Ethnocultural Processes in East Africa*

BIERNACZKY Szilárd: *Az afrikai népek szájhagyományai. Adalékok az Európán kívüli kultúrák szóművészetének vizsgálatához*

BUR Gábor: *Önkormányzat a dél-afrikai brit gyarmatokon* (Az angol liberális politika dilemmája 1906 – 1907)

KUN Tibor: *Írások a francia afrikai irodalomról*

SÁRKÁNY Mihály: *Folyamatok a hagyományos afrikai gazdaságban*

KRIZSÁN László szerk.: *Magyar László – hitelesen*

BIERNACZKY Szilárd: *Verbal Art of African Peoples*

LUGOSI Győző: *A hagyományos malgas társadalom*

SPEIDL Bianka: *Moszlim szimbólumok angol nyelven alkotó afrikai írók műveiben – Nuruddin Farah*

A handwritten signature of Leo Frobenius in cursive script. The signature is written in dark ink and is positioned below the portrait.

1. Leo Frobenius (1873–1938)

BIERNACZKY JÁNOS

FROBENIUS –KOMMENTÁROK

Megjegyzések Leo Frobenius 1933-ban
megjelent *Kulturgeschichte Afrikas* című műve magyar
fordításához

Mundus Magyar Egyetemi Kiadó
Budapest 2002

Biernaczky János
FROBENIUS–KOMMENTÁROK

Megjegyzések Leo Frobenius *Kulturgeschichte Afrikas* című műve magyar fordításához

szerkesztette
Biernaczky Szilárd

a címlapot tervezte
Susán Pál

a címlapon
terrakotta fej Iféből (Nigeria), Leo Frobenius 11. expedíciója idején – a líbiai sivatagot átszelve – 1933. december elsején egy Natruntól 18 kilométerre északra fekvő táborban fogyasztotta el ebédjét, a képen: tevékeny pilanatok a szieszta óráiban

MUNDUS
KIADÓ

Felelős kiadó: a Mundus Kiadó igazgatója
Kiadja: a Mundus Magyar Egyetemi Kiadó
Cím: 1089 Budapest, Vajda Péter u. 12.
Telefon: 303–5091, 477–2565, fax: 333–5378
Felelős szerkesztő: Biernaczky Szilárd
Szövegszerkesztés: B. Wallner Erika
Szedte: Mundus Press – Kiadványelőkészítés
Nyomta és kötötte: Healy & Partners Kft., Győr
Felelős vezető: Havasréti Szabolcs ügyvezető igazgató

ISBN 963 8033 95 9
ISSN 0237–8213

A SZERKESZTŐ ELŐSZAVA

Biernaczky János nyugdíjba vonulása után (1977) fia, e kötet szerkesztője hatására kezdett aktív formában foglalkozni afrikanisztikai témákkal, bár Leo Frobenius munkássága iránti érdeklődése minden bizonnyal visszanyúlik a harmincas évekre. Hiszen mint e korszak szociográfiai irodalma születésének „átélője” és ismerője, illetve Németh László művészi és gondolati alkotásainak szerelmese már ekkor találkozhatott a nagy német etnológus nevével. A kilencvenes években többször emlegette azt a tévéinterjút, amelyben Ortutay Gyula arról vallott, hogy egykor – a harmincas évek elején – Frobenius könyveinek hatása alatt nagy nekibuzdulással Afrikába szeretett volna menni hagyományokat gyűjteni.

Mindezek jegyében tehát nem lehet véletlen, hogy már az ELTE Folklore Tanszékén egykor működő Afrika Kutatási Program (1981) létrejötte előtt nekifogott Frobenius összefoglaló műve, *Az afrikai kultúra története* lefordításának. Mi több, e fordítás már 1979 táján előrehaladhatott.

Erről vall ugyanis egy akkori kiadói javaslata, amelynek a szövege a következő:

Javaslat

Leo Frobenius: *Kulturgeschichte Afrikas* (Afrika művelődéstörténete) című műve magyar nyelvű kiadására, a Gondolat *Társadalomtudományi Könyvtár* című sorozatában

Leo Frobenius (német etnológus és kultúrfilozófus, 1873–1938) neve Magyarországon elsősorban az idősebb nemzedék fülében hangzik ismerősen. A német afrikakutató *Kulturgeschichte Afrikas* című könyvét ugyanis a harmincas évek magyar értelmisége, közülük is a művelődéstörténet kedvelői, az ókor iránt érdeklődők, a néprajzosok, a népzene kutatók, sőt, az irodalmárok is gyakran forgatták. Többek között Németh László vagy Ortutay Gyula műveiben ennek írásos nyomát is megtalálhatjuk.

Az ötvenes évek kulturális elzárkózása idején a kétségkívül idealista indíttatású tudós munkássága semmilyen visszhangot nem kaphatott Magyarországon. A Frobeniust körülvevő csendet az Európa Könyvkiadó vállalkozása, a *Fekete Dekameron* (1974) című mesegyűjteményből készült válogatás törte meg. E válogatásnak témájánál fogva nagy sikere lett, azonban Frobenius tudósi mivoltáról mit sem árul el.

Úgy gondoljuk, az elmúlt évtized magyar könyvkiadásának kiterjedélyesedése, a társadalomtudomány különféle ideológiai indíttatású, de alapvetően haladó szellemű régi és újabb klasszikusainak kiadványai között helyet kaphat a német kutató műve is. (Hadd említsük meg, hogy legutóbb éppen a Gondolat Könyvkiadó adta ki a harmincas évek magyar értelmiségének egy másik kedvenc olvasmányát, Huizinga: *A középkor alkonya* című munkáját.)

Frobenius rendkívül széleskörű és kiterjedt munkásságáról megemlíthetjük, hogy minden korszerűtlen ideológiai természetű prekonceptiója ellenére (kultúrakör-elmélet, a szellemtörténeti irányzat bizonyos elemeinek alkalmazása stb.) a náciizmus kiteljesedése felé rohanó Németországban lépten-nyomon egy úgynevezett alsóbbrendű faj, az afrikai négek kulturális produktumai iránti csodálatát juttatja kifejezésre (fordításra javasolt mű, 14–15. old.):

„1906-ban még magam is jártam Kasai-Sankuru vidékének falvaiban, melyek főutcáját kétoldalt mérföldhosszan négy-négy pálmásor szegélyezte, s ahol a kunyhók egytől-egyig a gyékényfonás és a fafaragás elbájoló műalkotásai voltak... s mindez csupán finom, csillogó pihe, ami egy gyönyörű érett gyümölcsöt díszít: a kézmozdulatokat, a viselkedést, a pallérozott szokásbeli szabályokat, melyek az egész népnél – a legkisebb gyerektől a legöregebb emberig – magától értetődő távolságtartással, méltósággal és bájjal jutnak kifejezésre, a fejedelmi családoknál meg a jobb módúaknál éppúgy, mint a jobbágyoknál és a rabszolgáknál. Nem ismerek egyetlen északi népet, amely a műveltség kiegyenlítetttségében hasonlítható lenne ezekhez a „primitívek”-hez

– írja abban az Európában, ahol nemcsak a fajelmélet hívei és propagálói, de egyáltalán a művelt értelmiség számottevő része is egyfajta lenéző idegenkedéssel közeledett e távoli népek „számunkra érthetetlen, primitív és torz” hagyománykincséhez.

Persze nem véletlen ez. Frobenius nem elméleti elképzeléseiben, hanem gyakorlatában „materialista”. Hiszen a múzeumokba és könyvtárakba zárkózó német néprajztudomány (Bastian, Ratzel) hagyományait áttörve kiment a terepre, mi több, élete jelentős részét Afrikában, e földrészt őshonosai között töltötte. Rövid jegyzetében ezért írhatta róla joggal Bodrogi Tibor (*Fekete Dekameron*, 205. old.):

„A német afrikánisztika legnagyobb, az etnológia kultúrmorfológiai irányzatát megteremtő egyénisége 1904 és 1935 között 12 expedíciót vezetett Afrikának jóformán minden nagyobb térségére.”

Ami pedig számunkra mindezeket túl különösen fontos, hadd idézzük Kerényi Károly egyik Thomas Mannhoz írott levelének részletét, amely kellőképpen rávilágít Frobenius és a náci Németország kapcsolatára (*Thomas Mann és Kerényi Károly levélváltása regényről és mitológiáról*, Officina könyvtár, 58. old.):

„Sorsom összehozott Frobenius-szal, az etnológia kutatásnak ezzel a Proteus-szerű természeti démonával, életének utolsó éveiben, amikor már kizárólag a nagy, tudományos világ-mythológia számára gyűjtötte az anyagot. Abban a szomorú tudatban halt meg, hogy gyűjtése nem jutott el odáig sem, hogy veszély nélkül lehessen felhasználni.”

A nagy német kutató hatalmas munkásságáról itt most adatszerűen csak annyit említünk, hogy hatalmas mesegyűjteményén kívül (*Atlantis*, 1921–1928, 12 kötet) számos elméleti írásban a kultúrák és elsősorban az afrikai népek hagyományainak bonyolult belső összefüggéseire és kölcsönhatásaira keresi a választ.

Különbféle etnológiai–néprajzi–kultúrelméleti természetű írásait az *Erlebte Erdteile* (1925–1929) hét kötetében gyűjtötte egybe. A korabeli kutatások szempontjából nagyjelentőségű és előremutató tudományos tettek számított az *Atlas Africanus* megalkotása, amely Frobenius és az általa vezetett frankfurti intézet (Forschungsinstitut für Kulturmorphologie, E.V., Frankfurt a.M.) munkája. Lásd erről Barabás Jenő: *Kartográfiai módszer a néprajzban*, Akadémiai Kiadó, 1963, 22. old.:

„Frobenius ... és mások elvi és gyakorlati tevékenysége nyomán az egyetemes néprajzon belül a kilencszázas évek elejétől napjainkig töretlenül fejlődött a kartografikus eljárás.”

Afrikáról írott önálló könyvei közül Frobenius két munkája emelhető ki. A kifejezetten népszerűsítő célokat szolgáló, bár tudományosan is helytálló és rendkívül gazdag anyagot bemutató nagyterjedelmű háromkötetes mű, az *Und Afrika sprach* (1912–1913) és az általunk magyar nyelvre kiadásra javasolt kötet, amely Frobenius Afrika-kutatásai összegzésének számít. Ebben ugyan kétségkívül kifejti és érvényesíti azokat a korabeli elméleti elképzeléseket

és tételeket is, amelyek általában vagy konkrétan az Afrika-kutatás szempontjából ma már túlhaladtak, mindamellet ez az a könyv, amelyben teljes képet kapunk az elméleti tudós mellett a sok évtizedes terepmunkát végző gyűjtőről, a nyomorúságos körülmények között élő afrikaiakhoz meleg humanizmussal közeledő és a primitív népek hagyományában, magatartásformáiban az emberi kultúra kincseit felfedező emberről.

Van ezenkívül Frobenius e könyvének egy érdekes és elméleti szempontból különösen fontos vonása. Mint az afrikai (és emellett az európai és ázsiai) múlt, a régészeti ásatások eredményei, a barlangképek, sziklarajzok és a klasszikus műemlékek mély ismerője, lényegében Hauser Arnolddal rokon feldolgozási szemszöveget választ. Hiszen ahogyan ő mondja (lefordításra javasolt mű 37. old.):

„E lapokon Afrika művészet- és irodalomtörténete megírásának kísérletére vállalkozom...”

Mindezek alapján úgy tűnik, Frobenius e könyve megérdemelné a magyar nyelvű kiadást. Megemlítjük, hogy ez annál inkább megvalósítható, mivel e javaslat készítője a könyv magyar fordítását már elkészítette (az első nyers piszkozat alapján most készíti a végleges, kiigazított, irodalmi stílusú változatot).

A műben véleményünk szerint egyetlen kétoldalnyi kényes, illetőleg félreérthető rész van, a könyv bevezető részében. E két oldalon a szerző az első világháborút elvesztő németek „új elhivatottságáról” bocsátkozik afféle szobatudós ízű lelkes fejtegetésbe, ami bővebb magyarázat nélkül egyrészt nacionalista ízűnek tűnhet, másrészt a későbbi, egészen más irányú történelmi események miatt ma már visszásnak hat.

Miután a kötet – a már említett preconcepciókon kívül – mind elméleti etnológiai, mind afrikakutatói szempontból tartalmaz túlhaladott elképzeléseket, megállapításokat, célszerűnek látszik egy kimerítő, két-három íves utószó, hogy a szerző munkásságának ismertetésén kívül felvázolhatók legyenek a kérdéses pontokkal kapcsolatos újabb álláspontok, eredmények.

Szükség van továbbá a szerző jegyzetein kívül bővebb jegyzetanyag készítésére, a könyvben szereplő különféle (régészeti, régi utazókat és tudósokat illető, földrajzi, történelmi, művészettörténelmi, irodalmi stb.) utalásokról, adatokról. Végül elkerülhetetlennek látszik névmutató készítése.

Megemlítjük, hogy mind az utószó, mind a jegyzetek és mutatók elkészítésére szívesen vállalkozunk. (A fordítás, amint ezt már jeleztük, lényegében elkészült.)

A mű pontos leírása:

Leo Frobenius: *Kulturgeschichte Afrikas*

Prolegomena zu einer historischen Gestaltlehre

(*Afrika művelődéstörténete*)

Bevezetés egy történelmi alaktanhoz)

Phaidon-Verlag AG, Zürich 1933, Veröffentlichung des Forschungsinstituts für Kulturmorphologie E.V., Frankfurt a.M.

A könyv mintegy 32 ív terjedelmű, amelyből kb. 6 ív szövegközi ábra. Az eredeti kiadáshoz bőséges fotómelléklet kapcsolódik, amelynek megtartása rendkívül fontos lenne, azonban az elavult technika és a fotók minősége miatt mindenképpen felújításra szorul.

Javaslatunkhoz csatoljuk a kötet annotált tartalomjegyzékét.

Budapest, 1979. augusztus 30.

1 db melléklet

Biernaczký János

ANNOTÁLT TARTALOMJEGYZÉK

Frobenius: *Kulturgeschichte Afrikas* című kötetéről

Előszó

(A szerző a fejlett és túlspecializálódott ténytudományokkal szemben – kulturális témájával kapcsolatban – a dolgok mélyére tekintő és az összefüggések áttekintésére törekvő egységben látással próbálkozik.)

Első rész: Szemléletmód

I. Fejezet: Ahogyan saját magunkból kiindulva látunk

(A „lenézett” Afrika, illetve afrikaiak az európai közvélemény szerint legfeljebb az iszlámtól kaptak némi kulturális ösztönzést. A szerző e nézettel szembefordulva az „eredeti” afrikai kultúra igazi értékeinek kidomborítására vállalkozik. Foglalkozik itt emellett a régészet eredményeivel, az ebből eredő őstörténeti ismeretbővüléssel.)

II. Fejezet: Szemléleti beállítottság és valóság

(A játékosztön kultúráteremtő szerepének méltatása. A játék: képesség arra az odaadásra, amely a megrendülést lehetővé teszi, és ezzel új és új kultúra születéséhez adhat indítást.)

III. Fejezet: A játék lefolyása

(Az emberiség képes arra, hogy idegen kultúrák belső igényét megértse, amennyiben sikerül saját beállítottságát méltó odaadással átállítani. Ismerteti azt az ősi uralmi formát, amelynél a Hold és a Vénusz bolygó meghatározott állásakor a királyt feláldozzák [megölik], és új királyt léptetnek a helyére, akire utóbb ugyanez a sors vár. Frobenius ezt a kort mint a csillagvilág rendjétől származó megrendülés korszakát értelmezi.)

IV. Fejezet: Megnyilatkozás és forma

(A szerző itt fejti ki, hogy Afrika művészet- és irodalomtörténetének a megírására tesz kísérletet. Szól arról, hogy az egymás nyomába lépő kultúrák voltaképpen az egyes ösfoglalkozások színrelépésével [a vadászattal, az állattenyésztéssel, a növénytermesztéssel] párhuzamosan keletkező, a környezettől indított megrendülés következményei.)

Második rész: Kép, szobor, dombormű

V. Fejezet: A legősibb képzőművészet

(A kőkor tagolódása, átfogó jellemzése, az afrikai sziklaképek világának bemutatása.)

VI. Fejezet: Oroszlán

(A franko-kantábriai barlangképek és szobrok stílselemzéssel egybekötött áttekintése, egyes jellemző vonások kiemelése és egybevetése az afrikai sziklaképekével. Az észak-afrikai magaszauák [vadászok] rideg életének, kegyetlen beavatási szertartásuknak az ismertetése; halottaktól elforduló szokatlan szemléletmódjuk jellemzése.)

VII. Fejezet: Bika

(Sziklaképek ismételt részletes elemzése. Kölcsönhatások vizsgálata Észak-Afrika, Egyiptom és Nyugat-Ázsia között.)

VIII. Fejezet: Világ és ember

(Afrikai mitológiák bemutatása. Az afrikai [falusi, tanyasi] építészet ismertetése. A szerző által szembeállított két ember-, illetve magatartástípus jellemzése; a hamitáké és az etiópoké.)

Harmadik rész: Költészet

IX.–XII. fejezet

(Egy-egy afrikai nép, illetve kultúra sajátos magatartásformáinak rövid jellemzése, és ezek érzékeltetésére egy-egy afrikai mese, illetve elbeszélés közlése; Frobenius hatalmas gyűjteményeinek legszebb és legjellegzetesebb darabjai.)

Frobenius legfontosabb munkáinak jegyzéke
 A szövegközi ábrák (rajzok) jegyzéke
 A szövegközi térképek jegyzéke
 Képek jegyzéke
 Fotók 164 oldalon
 Tárgy- és névmutató
 A közölt mesék jegyzéke, a forrás megjelölésével

A javaslatot, amint az a szövegből is kiderül, az akkor még javában működő Gondolat Kiadónak nyújtottuk be. Azonban ekkor már készülöben volt Bodrogi Tibor válogatása (Leo Frobenius: *Afrikai kultúrák*, 1981, Budapest, Gondolat, 401 old.), így akkor *Az afrikai kultúra története* magyar nyelvű kiadására nem kerülhetett sor.

Mindemellett a fordítás elkészült. A fordító egyúttal önmaga szerkesztőjévé vált. Nagyszámú magyarázó jegyzetet készített az alapszöveghez. Majd ráébredve, hogy a mai olvasó számára – Frobenius számos más műve ismerete nélkül – jónéhány, főleg elméleti jellegű megállapítás nem válhat világossá, sőt, megkockáztatjuk, helyenként teljesen érthetővé. Így igen sok olyan részletes kommentárt készített, amelyek terjedelmes idézeteket foglalnak magukba. Például beillesztett e megjegyzések közé – számos Frobenius-műből kiemelt részleten kívül – például egy hosszabb részt a német etnológus által gyakorta hivatkozott mongol *Bogda Geszer Kán eposz* egy olyan változatából, amely mindmáig nem található meg magyar nyelven. A fordítás és a kommentárok teljes, közel 1500 oldala hat kötetben 1981 őszére vált teljessé.

A négyéves munkával (1977–1981) elkészített kéziratához előszót fűzött, amelynek a teljes szövegét közöljük itt, mivel abból egyértelmű választ kapunk arra a kérdésre, milyen szempontok indították a fordítót kommentárjai elkészítésére:

Bevezető a magyar nyelvű kiadáshoz

Leo Frobeniusnak, a német Afrika-kutatónak ez az 1933-ban megjelent összefoglaló műve elsősorban a szerző etnológiai és régészeti ismereteire épül. Szélesebb áttekintésre irányuló igyekezete ugyanakkor arra készítette őt, hogy e szaktudomány körén messze túllépjen. Célja e könyvével – akár számos más munkájával – a történelemszemlélet és a kulturális jelenségekre vonatkozó közfelfogás megváltoztatása, a korabeli beszűkült Európa-központú szemhatár kitágítása volt.

A kisázsiai sumer, babilóniai és a Kisázsia és Európa közöttinek, de egyáltalán nem afrikaiak tekintett egyiptomi: nos ezek az ókori kultúrák alkották a múltira vonatkozó európai felfogás szerint a történelem kezdetét. E megkövült vélekedéssel szembefordulva, régészeti és etnológiai ismeretei segítségével, Frobenius messze az említett „legelső” magaskultúrák mögé vetett fénycsóvát, hogy e műveltségek fejlődéstörténeti előzményeit az ismeretlenség homályából kiemelve, új fejezetet illesszen az emberi nem egyetemes története elejére.

E régmúlt idők eredményes feltárását az etnológia és a régészet társítása ígérte. Ami a látkott világrészekre vonatkozó etnológia ismereteket illeti, az utazók és néprajztudósok írásainak áttanulmányozása és a maga szempontjai szerint elvégzett rendszerezése után Frobenius úgy látta, a korai életformákból és kultúrákból ilyen módon Afrikáról igen keveset sikerült megtudnia, holott sejtése szerint ott őriztek meg talán legtöbbet az ismert magaskultúrák előtti korok hagyományaiból. Ezért határozta el, hogy expedíciókat vezet Afrikába.

1904-ben kezdődő, egymást követő kutató útjai folyamán az eddig számos vonatkozásban szinte teljesen ismeretlen Afrika gazdag és változatos kultúrájáról, a különböző törzsi műveltségekről és történelmi magaskultúrákról a kézzelfogható bizonyítékok egész sora került felszínre, és ezek megismerése, új szempontú értékelése a század első négy évtizedének éles szemléleti fordulatai terén, sok más tényezővel kölcsönhatásban, szintén szerepet játszott.

Az ezt követő negyven évben újra nagyot fordult a világ. A szemhatárt beszűkítő falak közül egyik-másik ledőlt. De a 19. századi hagyományok sokkal szívósabbnak bizonyultak annál, semhogy a „művelt európaiak”, akik magukat az evolúciós fejlődés legfelső létrafokán érezték, képesek lettek volna többségükben – az önelégültség dobogójáról lelépve – a tíz-tíz-ötven évtizeddel ezelőtti kitűnő barlangfestő varázslókban például a reneszánsz vagy a barokk festészet nagy alakjainak méltó társát meglátni, vagy a több ezer soros afrikai eposzok „bennszülött” előadóit, művészi és emberi szempontból egyaránt, Homéroszhoz vagy Hésziódoszhoz hasonló, velük egyenrangú költőnek tekinteni.

Az etnológia és a régészet sokat fejlődött Frobenius eltávozása óta. Az újabb ismeretek fényében nem egy részmegállapítása tévesnek vagy legalábbis vitathatónak bizonyult. Emellett nem tagadható, hogy – mai szemmel – történelem- és társadalomszemlélete is több vonatkozásban kiigazításra, kiegészítésre szorult. Munkáinak számottevő része ennek ellenére ma is szemhatártágító, közlései a fölfedezés felvillanyozó erejét sugározzák, és mindent egybevetve egy jelentős szellem keze vonásáról árulkodnak. Frobenius írásainak egyik legfontosabb sajátága, hogy sosem vész el a részletekben. Mindig a lényeges vonásokat, az összefüggéseket, a keletkezés és átalakulás titkait kutatja. Sorra vett témáit széles távlatokba állítva világítja meg, és ekképpen ismételtelen valamilyen szemlélet átgondolására kényszerít, miközben érveit régészei, etnológiai, történelmi, társadalmi, mitológiai és művészettörténeti ismereteinek halatlanul gazdag példatárára támaszkodva építi föl.

Ez a gazdag ismeretanyagot felölelő és izgató szellemi távlatokat nyitó könyv az olvasóval szemben, különféle okokból kifolyólag, komoly, sőt, olykor egyenesen áthidalhatatlan nehézségeket támaszt.

A megértés említett akadályait, úgy véljük, sikerült elhárítanunk: szokatlanul sok lábjegyzettel és kötetnyi függelékkal, ami részletesebb magyarázatra szorult.

A szöveg hiánytalan megértésének első akadályá abból származik, hogy olvasójáról Frobenius – etnológiai, régészeti, történelmi és művészettörténeti vonatkozásokban – olyan széleskörű tájékozottságot, olyan jelentős adatismeretet feltételez, ami saját kora szűkebb körű német elit közönségével szemben is túlzott követelménynek tekinthető. Nagymértékben fokozza ezt a problémát, hogy a könyv megjelenése óta eltelt fél évszázad alatt, felkészültsége és ismeretköre terén, az olvasóközönség összetétele lényegesen megváltozott, s hogy a „régiek” alapismeretét képező, úgynevezett klasszikus műveltség a mi időkben még a humán szakmák világában is háttérbe szorult. A megértés ebből fakadó nehézségeit a szokásosnál lényegesen több lábjegyzet segítségével hidaltuk át.

Bár a következőként szóba hozni kívánt zavaró mozzanat a megértést nem hátráltatja, mégis a tájékoztatatlanság rossz közérzetét kelti, hogy a könyv lapjain egyre-másra olyan etnológusok, régészek, művészettörténészek neve bukkan fel, akik között csak néhány nálunk is ismert név akad, és egy részük az utolsó ötven év alatt bizonyosan Németországban is feledésbe merült. Emiatt a függelékként beiktatott életrajzi adatok¹ között – lehetőségeinktől függően – a kevésbé ismert utazókról és tudósokról a szokásosnál részletesebb életrajzi ismertetést állítottunk össze. Itt jegyezzük meg azt is, hogy miután az *Afrikai kultúrákban* – Frobenius válogatott műveinek a Gondolat Kiadó által 1981 folyamán közzétett kötetében – hozzáférhető Bodrogi Tibor, a neves etnológus Frobenius életpályájáról írt ismertetője, nem állítottunk

¹ Kommentárok, 705. old.: „Hivatkozott utazók, tudósok, költők kivonatos életrajzai.”

össze egy másodikat. Említett életrajzi függelékünkben viszont megtalálható Frobenius kivonatos életrajza is.

Mint tudjuk, az elmúlt évtizedekben nemcsak az olvasóközönség összetétele és arculata változott meg, de az úgynevezett tudományos ismeretterjesztő munkák minősége, és ebből kifolyólag e művekkel szemben támasztott követelményeink is. A földrajza és népessége tekintetében kevésbé ismert Afrikáról lévén szó, a mai igények kielégítésére gondolva, tájékoztató lábjegyzeteket fűztünk az előforduló földrajzi megnevezések s az említésre kerülő nép- és törzsnevek legnagyobb részéhez. Azért nem mindegy, mert azonosításuk néhány esetben nem sikerült.

A húszas, harmincas években Frobenius Németországban népszerű szerzőnek számított, és akik újonnan szegődtek olvasótáborához, a könyvesboltokban azok is különös nehézség nélkül beszerezhették az afrikánista régebbi munkáit. Ilyen körülmények között nem akadhatunk fenn rajta, ha fejtegetései során a szerző, a korábbi műveire, azok szóba kerülő részleteire éppen csak egy-egy szóval célzott. Mi manapság ezekkel az utalásokkal azonban nem meggyünk semmire. Az ebből származó nehézségen csak úgy lehetünk úrrá, hogy a számunkra hozzáférhetetlen részleteket, terjedelmüktől függően, vagy lábjegyzetben közöltük, vagy pedig – eredeti formájukban, néha megrövidítve – beállítottuk a függelékben közölt kommentárok közé.²

Frobenius könyvének varázsa elsősorban talán abban rejlik, hogy szinte testközelbe hozza egyrészt a tíz-húszezer évvel ezelőtt élő kőkori embert, őszünket, akit a közvetve kikövetkeztethető, de legalábbis megsejthető mitológiája szerint rokoni szálak fűznek az ókori görögökhöz; legszebb barlang- és sziklaképeivel, látásmódjában és a kivitelezés terén, ugyanakkor bizonyosan és bizonyíthatóan egyes nagy európai festőmesterekhez és festőiskolákhoz áll közel; csodálatosan ötletes és finoman kidolgozott kőszerszámaival pedig, úgyszintén kétségbevonhatatlanul, a legkitűnőbb ó-, közép- és újkori kézműiparosok egyenrangú társa.

A másik ember, akivel e könyv révén közeli ismeretséget kötünk, a fekete, csokoládésbőrű, barna és napégette fehérbőrű afrikai. Ami a bőr színét és éppen a négeréket illeti, Frobenius sosem beszél olyasmiről, hogy míg egyfelől Darwin jóvoltából csodálatosnak tekintjük az állatfajok evolúció révén bekövetkezett alkalmazkodását a földrajzi és éghajlati viszonyokhoz, másfelől – az egyes embercsoportok szüntelen harca során a történelmi, társadalmi, vallási és kulturális körülmények eltéréseinek következményeit lenézve, az eltérő pigment-képződésre vetítve – fehér emberi öntudatunkban megfedkezünk arról, miszerint a göndör fekete haj, a széles ornyílás és a sötét bőr éppen a biológiai alkalmazkodás csodálatraméltó eredménye. Nem is beszélve arról, hogy azt sem tudjuk – és talán sosem lesz végérvényesen kideríthető –, vajon az a majmokra emlékeztető hominida, amely emberré alakult, a trópusokról származik-e, és így mi lennénk az őt megsápadt és a hideg elleni védekezés következményeképpen elkeskenyedő-, egerorrú utódai? Vagy pedig Ádám és Éva némileg hűvösebb éghajlat alatt lépett-e színre, és túlságosan sokat „napfürdőző” utódainak sötétedett-e meg a bőrük?

Frobenius az efféle fejtegetések helyett sokkal kézenfekvőbb módon, többek között például úti élményei leírásával hozza a közelünkbe az ő kedves feketéit. Egy alkalommal, a Nigeren hajózva, például így ír:

„A magasabb parttal szemközt homokzátony nyúlik el hosszan és szélesen, sárgán és fölöttébb megfelelően arra, hogy Nauszikaa³ feketebőrű nővérei itt fehérítsék vásznaikat. Itt is

² Ilyenek az Afrikán kívüli mitológiákkal foglalkozó és az afrikai vallási szokásokról, mitológiákról és mesékről ismertetést nyújtó függelékek (lásd Kommentárok, 586–703. oldalakon.)

³ Nauszikaa! – Miután Odüsszeusz, kalandos hazatérése során, hosszú ideig tartózkodott a szép Kalüpszó nimfánál Ogügié szigetén, isteni parancsra és Athéné közbenjárására útrakelt, hogy végre hazatérjen Ithaka szigetére. Am egy vihar a vendégszerető phaiákok földjére – hazaérkezése előtti utolsó állomására –

álldogálnak vagy heverésznek, vagy éppen térdepelve gyúrják-gyömöszölik erős karral a ruhákat, amelyeknek nyilván még aznap este fehérén és enyhén kékes árnyalatban kell a táncos ünnepen tündökölniük. A Milo és Niger menti hölgyek ebben a nagymosásnak szentelt pillanatban nem viselnek egyebet egy zsinórnál a derekukon, melyen elől-hátul egy-egy tenyérmű rongydarabka függ. A peplosz⁴ a parton hever. Munkájuk végeztével a vízbe rontanak, mint a kis vadállatok, és incselkedve, játékosan hancúroznak a csillogó habokban. A királykisasszony (Nauszikaa), a görög költők kedvence, körtáncra perdült szolgálóival a parton. Az én pajzán fekete istenivadékaim viszont alámerülnek a Milo-Niger vizébe, s most már magam sem tudom: ez a kép vajon nem a fekete titánnők életéből való? – avagy, magasztos Böcklin⁵, bocsásd meg vétkemet! – ebben az anyatermészet netán kacagva felülmúlta itt az afrikai hullámok játékában a te művedet?”⁶

A *kőkori ember* és az ősi korok kultúráit oly sokáig fenntartó *afrikaiak* – ezek az egymással nem ritkán keveredő feketék, csokoládészínűek, barnák és fehérek –, e rokonaink jobb megismerését kívántuk szolgálni két terjedelmesebb függeléssel.

Az egyik a kőkorról szól. Ez az ismertető nem a manapság megjelenő szép kiállítású és tartalmas régészeti munkákkal kíván versenyezni. Ehelyett, szűkebb célja szerint, a figyelmet elsősorban a problémamegoldó, a jó ötleteket kifundáló okos „kézműves”-re tereli, akiben kitűnő kézműiparosainkra és egy kicsit: spekulálva barkácsoló önmagunkra ismerhetünk.

A kőkori emberről alkotott képünk természetesen arra a kézműves mesterre is ki kell, hogy terjedjen, akit mi művésznek hívunk, távoli őseink pedig talán varázslónak neveztek. A sziklaképekre vonatkozó függelékeink⁷ e művek egyes sajátosságaira vonatkozóan részben kiegészítik a Frobenius által nyújtott ismertetést, részben a körülöttük lezajlott s olykor ma is zajló vitákról nyújt némi ízelítőt.

Az eligazodás megkönnyítését szolgálva, a kőszerszámok, a sziklaképek és a Frobenius által szóba hozott egyéb régészeti témák köréhez kapcsolódik a földtörténet korszakairól összeállított rövid áttekintésünk is.⁸

Ami – kőkori ősatyáink és ősanyáink után – afrikai fivéreinket és nővéreinket illeti, a másik terjedelmes függeléssel Afrika történelmébe adtunk némi betekintést.⁹ E történelem felderítése ügyében – más tudósok mellett – Frobenius is sokat tett. Nálunk viszont ha azt állítja valaki, hogy – Egyiptomtól eltekintve – Afrikában az elmúlt két évtized folyamán nemcsak primitív törzsek éltek, hanem az európaiakhoz hasonló országok és birodalmak is virágoztak, még ma is igen gyakran kétkedő fejcsóválás vagy legalábbis meglepett arckifejezés a válasz. Talán azért is, mert ilyenfajta átfogó ismertető munkák a magyar könyvpiacra egyelőre nemigen találhatók.

vetette, ahol a szép királyleány, Nauszikaa közbenjárására Alkinoosz király szívesen fogadta, és továbbsegítette hazafelé vezető útján.

⁴ Peplosz: az ókori Görögországban és Rómában használt ujj nélküli női felsőruha.

⁵ Böcklin, Arnold (1827–1901): Frobenius itt a 19. század ünnepelt svájci festőjének és szobrászának – a romantikus témavilágot a gazdag koloritú realiztikus stílussal egyesítő művésznek – mitológiai alakokkal benépesített képeire céloz.

⁶ Leo Frobenius: *Afrikai kultúrák*, 1981, Budapest, Gondolat, 44–45. old.

⁷ Lásd: *Az észak-afrikai sziklaképekről* (Kommentárok, 274. old.), *Dél-afrikai sziklaképstílusok* (Kommentárok, 290. old.).

⁸ Lásd Kommentárok, 172. old.

⁹ Lásd a garamantokról (Kommentárok, 332. old.) és a régi szudáni államokról (Kommentárok, 375. old.) szóló függeléket.

Néhány függelékünkkel végül arra vállalkoztunk, hogy a Frobenius-korabeli tudományos viták közül egyeseket föllevenítsünk.¹⁰ Ezzel nem a „tévedhetetlen” Frobenius bemutatása volt a célunk – bár bizonyos igaztalan támadásokkal szemben itt-ott megpróbáltuk álláspontját elfogultságtól mentesen ismertetni –, hanem kora szellemi légköréről igyekeztünk ilyen módon képet adni, hogy ezzel is elősegítsük az afrikai kultúra történetének jobb megértését.

Újpest, 1981. augusztus 24.

Jóval később, a kilencvenes évek elején-közepén a Mundus Kiadó létrejötte után ismét felmerült Frobenius műve megjelentetésének az igénye. A kiadó hazai és külföldi támogatókat keresve kért Biernaczky Jánostól egy újabb javaslatot. Ennek a szövege a következő:

Leo Frobenius:

Az afrikai kultúrák története

(fordította, az utószót írta és jegyzetekkel ellátta: Biernaczky János)

Több mint 60 évvel ezelőtt, 1933-ban adták ki Leo Frobenius *Kulturgeschichte Afrikas* (Az afrikai kultúra története) című munkáját, amely a német etnológus addig lebonyolított tíz, egyenként 1–2 éves időtartamú, sikeres Afrika-expedíciójának tanulságait összegezte.

Amint a magyar származású Hauser Arnold – *A művészet és irodalom társadalomtörténete* vagy *A modern művészet és irodalom eredete* című műveiben – voltaképpen Frobenius is a kultúra köréből a képzőművészetet és az irodalmat állítja figyelme homlokterébe. S ha mint etnológus, sokat foglalkozik is társadalmi jelenségekkel, szokásokkal, hiedelmekkel, a szociológus Hauserral szemben ő nem nyomoz lankadatlanul a társadalmi háttér és a művészi megnyilatkozások egymásrahatása, szoros összefüggés-hálózata után. Ehelyett, a kultúra kutatójaként, a társadalmi megnyilvánulásokat is a kulturális jelenségek egyik körének tekinti.

Könyve első részében Frobenius az élet- és művészetszemlélet sajátos vonásaival foglalkozik. Tehát azzal, milyen szerepet játszanak e történelmileg változó szemléletek az alkotó, az adott kor átlagembere és az utókor tudósi felfogásában és ítéleteiben.

A szerző – gondolatmenetét érzékletes, szépírói színvonalú leírásokkal egybefűzve – példaként az Kr.e. 4–3. évezred légkörét, a régi korszakok szellemiségét próbálja fölidézni, amikor a rituális királygyilkosság indítékát a kor kozmikus világszemléletével hozza szoros összefüggésbe.

A második rész az ősi afrikai – régészetiileg feltárt – és saját expedíciói folyamán helyben talált „jelenkori” képzőművészeti alkotásokat veti össze ezúttal is azt vizsgálva, milyen élet-szemléletek, gondolkodásbeli beállítottságok, szimbólumok alkotják e művek emberi háttérét. De itt már a kultúrákör-elmélet egyik legelső, annak sajátos változatát képviselő *etnológus–régész–történész–esztéta* is szóhoz jut a kulturális kölcsönhatások bemutatásával. Ennek során akaratlanul fel kell figyelnünk a német afrikanista szokatlanul széleskörű régészeti és művészettörténeti ismereteire.

Az afrikai képzőművészeti *anyag* a sziklaképektől a kunyhóig, a vályog- és cölöpházaktól a sírépítményekig, a maszkoktól és tetoválástól a fegyverekig, az épületelemektől a használati tárgyakig terjed.

A harmadik rész, az irodalomtörténet – a szerző 12 kötetes afrikai mitológia- és mesegyűjteményéből merítve – olyan mítoszok, mesék és elbeszélések rövid magyarázatokkal ellátott antológiája, amelyek egy-egy afrikai régió kulturális arculatát, jellemző vonásait is kiraj-

¹⁰ Lásd a kultúrákör-elméletre (Kommentárok, 459. old.), a paideuma-tanra (Kommentárok, 473. old.), az atlanti kultúrákőre és Atlantiszra (Kommentárok, 486. old.), továbbá a Frobenius művei tudományos háttérére (Kommentárok, 547. old.) vonatkozó függelék.

zolják. Mégpedig olyképpen, hogy a sajátos atmoszférát megelevenítő események keretében egyes népszerű csoportok jellemzésére is alkalmas figurákat, élesen körvonalazott emberi habitusokat mutatnak be. S végül a mű záróköve, az utolsó elbeszélés, a Thomas Mann-i ironia szelíd fényébe burkolja a történelmi ember jó néhány olyan tragikus élményét, amelyek megelevenítő erejű bemutatása a mű különösen értékes vonulatát alkotja.

A harmincas években Frobenius munkásságával nálunk is többen foglalkoztak. Így a korabeli magyar intellektuális élet egyik haladó szellemű csoportosulásának, a *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*-nak tagjai a német afrikanista nem egy munkáját élénk érdeklődéssel olvasták. Feltehető ennél fogva, hogy Radnóti Miklós afrikai mesefordításainak – a *Karunga, a holtak ura* című kötetnek – a létrejöttéhez Frobenius is adott ösztönzést.

Másfelől bőven maradt annak nyoma, hogy Frobenius műveit Kerényi Károly, az európai híré okortudós behatóan tanulmányozta, sőt, egy levelében éppen ő hívta fel Thomas Mann figyelmét etnológus honfitársára. Annak idején Németh Lászlóhoz is Kerényi jóvoltából került Frobenius egyik sok vitát kiváltott műve, a *Schicksalskunde* (Sorstudomány), amiről Németh 1935-ben keletkezett *San Remó-i napló*-jának első része tanúskodik. De ugyanebben az évben jelent meg a *Magyarság és Európa* is, amely a korabeli európai válságirodalomban a fölöttébb indokolt magyar szorongásnak ad hangot.

Ebben a munkában Németh okfejtése abból indul ki, hogy a haladásban vakon bízó 19. század után, a 20. században megingott Európa önbizalma. Mindjárt első gondolatmenetében így ábrázolja az atmoszféraváltozást: „A frobeniusi gondolat, hogy a primitív népek kultúrája sok tekintetben igazibb kultúra, mint a mienk, merő értelmetlenségszámba ment volna” (mármint a 19. században).

A négritűde-mozgalomra gyakorolt jelentős hatása ellenére, a második világháború kibontakozásáért felelős német politika miatt, a háború után, a német tudományosságot is sújtó németellenes érzület, továbbá az újabb etnológiai és antropológiai irányok hatásaként, a korszak mértékadó tudósai évtizedekig időszertűtlennek tekintették, és figyelmen kívül hagyták Frobenius koncepcióját. A legújabb antropológiai irányzatok között azonban akad olyan, amelyik legfontosabb feladatának ismét azt tekinti, hogy az emberiség társadalmi, történeti, politikai, gazdasági, kulturális életjelenségeit a maguk teljességében ragadják meg. Ennek folytán viszont az ökumené múltjában és jelenében tapasztalható folyamatos kölcsönhatások – amelyek a frobeniuszi és más kultúrák-elméletek központi problémáját jelentették – újra hangsúlyt kapnak. (Lásd például Eric R. Wolf: *Európa és a történelem nélküli népek* című, angol nyelven 1990-ben megjelent könyvét.) Ezért úgy tűnik, mintha Frobenius legfontosabb gondolatait, a kulturális problémák megközelítési módjáról vallott szempontjait, sápadt tetszhalott állapotukból fölbresztve, ismét az időszertűség vérárama járná át.

Végül gondolnunk kell arra, hogy bár egyes korai munkáit és az *Atlas Africamus*-t Frobenius kizárólag tudós olvasóinak szánta, törekvései szerint munkáinak túlnyomó többségével mégis egyszerre kétféle tábort célzott meg: tudóstársait és a szélesebb körű művelt olvasóközönséget. Utóbbiakat félreérthetetlen közvélemény-formáló szándékkal. Ezért látta szükségesnek, hogy helyi-közzel szépírói eszközöket is alkalmazzon.

A mi esetünkben pedig, a szélesebb olvasóközönség közérthetőségre joggal számot tartó igénye miatt, szükségesnek látszott, hogy a mű magyar fordításához, pótkötetként, régészeti, történeti, kultúrtörténeti ismertetéseket és a szerző különféle utalásainak megvilágítását szolgáló további függelékeket csatoljunk. (B. J.)

A Mundus Kiadónál – annak ellenére, hogy a támogatás-keresés nem járt sikerrel – elkészült a fordítás szedése, amelyet a kilencvenes évek végén a fordító át is nézett. Így legfeljebb még egy lektori átfésülésre lenne szükség. A jeles mű kiadását most a

frankfurti Frobenius Intézettel való együttműködés alapján 2003-ban szeretnénk megvalósítani.

A Frobenius-mű magyar nyelvű kiadásához azonban szeretnénk hozzákapcsolni a tudós fordító által elkészített kommentárokat is, amelyek egészükben a következőket tartalmazzák:

	az eredeti kézirat lapszáma
<i>Képmelléklet</i> (lényegében a Frobenius-kötet képmellékletének a pontosított aláírás-anyaga – felhasználandó a fordításnál)	1–170
<i>Földtörténet, őstörténet, régészet</i> (első nagyobb része olyan általános ismereteket magába foglaló fejezetek, amelyek szakkönyvekben megtalálhatók, így elhagyhatók)	171–273
„Az észak-afrikai sziklaképekről” című fejezet (kiadandó)	274–289
„Dél-afrikai sziklaképstílusok” című fejezet (kiadandó)	290–327
<i>Történelem</i>	
„A garamantok és a mande hőségének” című fejezet (lásd kötetünkben)	332–374
„A régi szudáni államok” című fejezet (lásd kötetünkben)	375–444
<i>Művelődéstörténet</i>	
„A homéroszi görögség vélekedése az etiópokról” című fejezet (lásd kötetünkben)	447–458
„Kultúrákör-elmélet, kultúrmorfológia” című fejezet (lásd kötetünkben)	459–472
„Paideuma” című fejezet (lásd kötetünkben)	473–485
„Az atlanti kultúrákör és Atlantisz” című fejezet (lásd kötetünkben)	486–546
„Frobenius műveinek tudományos háttere” című fejezet (megjelent)	547–579
<i>Néprajz</i>	
„Bogda Gezszer kán”, „Maui és a polinéziaiak mitológiája”, „Jelch, a holló” című fejezetek (kiadandók)	588–656
<i>Afrikai vallási szokások, mitológiák, mesék</i> (nagyobbrészt Frobenius különféle műveiből származó fordítások rövid útbaigazításokkal) (kiadandó)	657–703
<i>Életrajzi adatok</i>	
„Hivatkozott utazók, tudósok, költők kivonatos életrajzai” című fejezet (kiadandó)	704–743
<i>Mutatók</i>	
Képek, rajzok, térképek, táblázatok jegyzéke (felhasználandó a fordításnál)	744–789
Irodalomjegyzék (kiadandó)	790–811
Név- és tárgymutató (alkalmazandó)	812–873

Biernaczky János az Afrikai Kutatási Program, majd a Kiadó kérdésére még életében tervbe vette a kommentárok egy részének (6 önálló fejezet) megjelentetését. Ezeknek a kivonatát is elkészítette. Sőt, négy dolgozat szövegét is előkészítette ebből

a célból (A régi szudáni államok, A homéroszi görögség vélekedése az etiópokról, A kultúrakör-elméletről és a kultúrmorfológiáról, Az atlanti kultúrakör és Atlantisz). A mostani válogatás kötet azt a teljes tartalom ismertetése során külön megjelölt hat dolgozatot tartalmazza, amelyek közül kettő jelen sorok írójának a szerkesztésében lát napvilágot. Az egyes bibliográfiákat összesített formában a kötet végén helyeztük el. Ugyanígy a kötet végén függelékben adjuk közre az egykor elkészített kivonatokat is angol nyelvű fordításukkal együtt.

Megjegyezzük még, hogy Frobenius munkája kiadásakor (várhatóan 2003-ban) szeretnénk az előzőek szellemében a kommentárokat teljes egészében kiadni, tehát az előbbi tartalomismertetéshez fűzött megjegyzéseinknek megfelelően azokat a részeket, amelyek nem pusztán a lefordított kötet dokumentációjának a kiegészítéséül szolgálnak, hanem amelyek önálló ismeretközlési szándékkal íródtak.

Befejezésül csak annyit kívánunk említeni, bár e dolgozatok számos önálló tudományos megállapítást, felvetést is tartalmaznak, a kötet összefoglaló címének megfelelően: kommentárok. Elsősorban tehát arra szolgálnak, hogy Frobenius összefoglaló nagy művének bizonyos, önmagában (kellő ismeretek híján) nehezen megközelíthető megállapításaihoz holdudvart teremtsenek. Ezért a szokásosnál nagyobb számú idézet vagy részletfordítás (nagyobbrészt a német etnológus más műveiből). Úgy véljük azonban, hogy a nem túl gazdag hazai szakirodalmat látva ezek az elsősorban informatív közlések is haszonnal járhatnak egy mainál szélesebb körű afrikánisztika megteremtésében.

Biernaczky Szilárd

BIERNACZKY JÁNOS PUBLIKÁLT ÉS KÉZIRATBAN MARADT MŰVEINEK JEGYZÉKE

A/ Életében megjelent írások

1984 – Quelques auteurs oubliés parmi les sources de Leo Frobenius, *Africana/Budapest*, No 1., 46–60. old. (Frobenius néhány forrása szerzőjének pontosabb ismeretéhez életrajzi adatok)

1984 – Leo Frobenius: Civilisations africaines (Review article) *Africana/Budapest*, No. 1., 118–122. old.

1984 – Authenticité des collections des contes africains de Leo Frobenius sous l'aspect du folklore d'aujourd'hui, in: Biernaczky, Szilárd ed.: *Folklore in Africa Today/Folklore en Afrique d'aujourd'hui*, Proceedings of the International Workshop, Budapest, Folklore Tanszék, Loránd Eötvös University, 63–101. old. (Artes/Populares, 10–11.) (Adalék a Frobenius gyűjtések hitelességének kérdéséhez)

1986 – Leo Frobenius 1873–1973, szerk. E. Haberland – Leo Frobenius, Afrikai kultúrák, szerk.: Bodrogi Tibor, *Helikon* (Budapest), 32. évf., 3–4. sz., 486–493. old. (Egy tanulmánygyűjtemény és egy válogatás értékelő ismertetése.)

1986 – Histoires d'enfants terribles (könyvism.), *Africana/Budapest*, No 2., 120–122. old.

1986 – Eckhard Breiting (szerk.): Black Literature. Zur afrikanischen und amerikanischen Literatur (könyvism.), *Helikon*, 32. évf., 3–4. sz., 513–515. old.)

1986 – Veronika Görög – Suzanne Platiel – Diana Rex-Hulman – Christian Seydou: Histories D'Enfants Terribles (könyvism.), *Helikon*, 32. évf., 3–4. sz., 545–547. old. (Angol nyelven: *Africana/Budapest*, 1986, No. 2., 136–137. old.)

1986 – Hermann Jungrathmayr: Märchen aus dem Tshad (könyvism.), *Helikon*, 32. évf., 3–4. sz., 554–556. old. (Francia nyelven: *Africana/Budapest*, 1984, No. 1., 134. old.)

1986 – Hermann Jungrathmayr – Wilhelm J. G. Mühlhig szerk.: Lexikon der Afrikanistik (könyvism.), *Helikon*, 32. évf., 3–4. sz., 579–581. old.

1998 – Földkérdés a két háború között, *Magyar Szemle*, VII., 11–12., december, 101–130. old.

B/ Posztumusz munkák

2002 – Kodolányi János és a Juliánus barát (emlékek és gondolattársítások), in: Biernaczky Szilárd szerk.: *Kodolányi János helye és szerepe a magyar irodalomban*, Budapest, Mundus Kiadó, 112–125. old.

2002 – Frobenius-kommentárok (megjegyzések Leo Frobenius *Kulturgeschichte Afrikas* című műve magyar fordításához), Budapest, Mundus Kiadó, 189 old.

2003 – *A hordától a nemzetig* (Az etnikum jelentéstana multidiszciplináris megközelítésben), 1–2. kötet, Budapest, Mundus Kiadó, 880 old.

C/ Más kéziratok művek

a/kötet méretű írások

1952/1996 – *Napló (1943. január – 1944. március)*, 215 old. (Emlékek az orosz front-ról)

(1963 előtt) – *A gyakorlati versírás kézikönyve*, 166 old.

1963 – *A verstörténet kezdeteiről*, 213 old. (Az eredeti gépiraton Polónyi János álnévvel, újabb gépirat az 1990-es évekből: *A verstörténet kezdeteinek megközelítései kísérlete – jegyzetek* címmel, 187 old.)

1995 – *Zenéről, zenészekről*, 280 old. (Összegyűjtött zenei tanulmányok) (zömükben 1952-ben, egy-egy írás 1951-ben, 1955-ben és 1961-ben keletkezett).

2001 – *Inczédi Margit, az énekesnő* (A közei rokonság részére), 108. old.

2002 – *Emlékezés az 1956 végén Nagy-Britanniába távozó és ott Paul S. W. Bryant néven 1995 decemberében elhunyt Biernaczky Pál magyarországi életére*, 3 kötetben, 636 old.

b/Tanulmányok és kisebb írások

(1934/1952/1990-es évek vége) – *Két zenei pillanat. Milyen volt... 2. Zongora szvit*, 15 old. (Egy zongorakíséretes dal és egy zongoradarab életrajzi kommentárokkal)

1945 – *Ady versének, „A halál lovai”-nak rejtett értelméről*, 5 old.

1959–1960 – *Parafrázisok Marcello Venturi: Germán vakáció című novellájához*, 30 old. (1. Levél Ványolos Jánoshoz, 2. Parafrázisok álnéven, 3. Venturi novellája)

(1963–1964/2000-es évek eleje) – *Önkontroll*, 13 old. („A verstörténet kezdetei” című kötettel való kiadói próbálkozás dokumentumai, feljegyzés és levelezés Devecseri Gáborral, Pók Lajossal.)

1996 – *A második világháborút követő évek légköre (1945–1952)*, 63 old. (Memoár típusú írásmű)

1997 – *Ady- emlékek egy irodalomkedvelő budai család krónikájában*, 13 old. (Részben visszatérés az 1945-ös Ady-vers elemzésére)

(1990-es évek vége) – *Jólétén és technikán túl*, 28 old. (Művelődéstörténeti esszé)

D/ Fordítások (kéziratban)

(Megjegyzés: A megadott oldalszámok a fordítás terjedelmét jelölik.)

a/nagyobb terjedelmű művek

(1975–1976) – Herpert Pepper: *Anthologie de la vie africaine* (Az afrikai élet antológiája). Congo-Gabon, 1958, Paris, Ducrotat-Thompson, 212 old. (Hanglemez-album ismertetőkönyve)

(1977–1981) – Leo Frobenius: *Kulturgeschichte Afrikas* (Az afrikai kultúrák története), 1933, Zürich, Phaidon-Verlag, 1–3. kötet, 689 old.

(1980–1990?) – Jan Vansina: *De la tradition orale. Essai de méthode historique* (A szájhagyományról. Történeti módszertani tanulmány), 1961, Tervuren, Musée Royal de l’Afrique Centrale, 276 old.

(1989–1995) – (Biernaczky Szilárd) S. M. Belinga: *Le’épopée camerounaise – Mvet. Moneblum ou l’homme bleu*. (A kameruni mvet-eposz. Moneblum avagy a kék ember), 1978, Yaoundé, CEPER, 92 old. (hőseposz, 1633 sor).

b/rövidebb terjedelmű szövegek

1976 – Palau Marti: Monserrat: *Les Dogon*, 1957, 10 old. (Részletek)

(1977–1978) – Dieterlen, Germaine: *Amma Boy*, in: Dieterlen, Germaine szerk.: *Textes sacrés d’Afrique Noire*, 1965, 8 old.

1977 – Rouch, Jean: *Essai sur la religion songhay* (Tanulmány a szongai vallásról), 1960, 10. old. (részletek)

1978 – Griaule, Marcell: *Texte initiatique dogon*, in: Dieterlen, Germaine szerk.: *Textes sacrés d’Afrique Noire*, 1965, 28 old.

1978 – Hanoteau, A.: *Poésies populaires de la Kabylie du Jurjura* (A Jurjura-i kabilok népdalai) 1867, 14 old. (részletek)

1979 – Dufays, P. Felix: *Lied und Gesang bei Brautwerbung und Hochzeit* (Dal és énekszó a leánykérésnél és házasságkötéskor Mulera-Rwadában), 1909, 45. old.

1979 – Stappers Leo: *Textes luba, contes d'animaux* (Luba szövegek, állatmesék), 1962, 19 old. – egyetemi sokszorosításban is (részletek, 10 beugrató mese)

(1980–1982?) Bâ, Amadou Hampâte – Kestelot Lilyan: *Les épopées de l'ouest africain* (Eposzok Nyugat-Afrikából), 1966, 7. old.

(1980–1984?) – Seydou, Christiane: *Silamâka et Poullori* (Szilamaka és Pullori), 1972, 39 old. (részletek)

(1980–1990?) – Bausinger, Hermann: *Volkskultur in der technischen Welt*, 1961, 7 old. (részletek)

1981 – De Rop, Albert Josef: *L'épopée des Nkundo. L'originale et la copie* (A nkundók eposza. Az eredeti és az utáncsat), 1958, 11 old.

1981 – Kestelot, Lilyan: *La poésie traditionnelle* (A hagyományos költészet), 1971, 9 old. (részletek)

(1982–1986?) Ngoie-Ngalla, D.: *Aperçu sur le lyrisme bembe* (Észrevétel a bembe lírai költészetéről), é.n., 15 old.

1984 – Jungrathmayr, Hermann: *Märchen aus dem Tschad* (Csádi mesék), 1981, 16 old. (A kötet utószava)

(1984–1986) – Vansina, Jan: *La chanson lyrique chez les kuba* (A lírai ének a kubáknál), 1958, 5 old.

1985 – Calame-Griaule, Geneviève: Előszó, in: Görög, Veronika – Platiel, Suzanne – Rey-Hulman, Diana – Seydou, Diana. *Histoires d'Enfants Terrible* (A rettenetes kölyök története), 1980, 19. old.

1986 – Dieterlen, Germaine: *Le titre d'honneur des Arou* (Dogon-Mali), 1982, 8 old. (részletek)

1986 – Jungrathmayr, Hermann: *Gedächtniskultur und Schriftlichkeit in Africa* (Emlékezeti kultúra és írásbeliség Afrikában), 1981, 25 old.

1986 – Nebel A.: *Dinka-Lieder* (Dinka énekek), 1959, 4 old. (részletek)

1987 – Brandily, Monique: *Un chant du Tibesti (Tschad)* (Egy tibesti dal. Csád), 1976, 9 old. (részletek)

1987 – Ruttkowsky, Wolfgang Victor: *Die Literarischen Gattungen* (Az irodalmi műfajok), 1968, 25 old. (részletek)

1987 – Vedder, H.: *Die Bergdama*, 2. rész, 1923, 51 old. (részletek)

1988 – Biebuyck Daniel P. – Mateene, Kahombo: *Anthologie de la littérature orale nyaga*, 1970, 7 old. (részletek)

1988 – Simon, Artur: *Dahab – Ein blinder Sänger Nubiens. Musik und Gesellschaft im Nordsudan* (Dahab – egy núbiai vak énekes. Zene és társadalom. Észak-Szudánban), 1975, 34 old.

1988 – Sydow, Eckhart v.: *Dichtungen der Naturvölker* (A természeti népek költésze), 1954, 31 old. (részletek)

1989 – Adoukonou, Barthélémy: *Pour une problématique anthropologique et religieuse de la mort dans la pensée Adja-Fon*, 5 old. (részletek)

1989 – Dampierre, Eric de: *Satires de Lamadani*, 1987, 18 old. (részletek)

1989 – Dauer, A. M.: *Lieder der Gonja* (A gonják dalai), 1967, 9 old. (részletek)

1990 – Rouget, Gilbert: *Notes et documents pour servir à l'étude de la musique yoruba* (Jegyzetek és dokumentumok a joruba zene tanulmányozásához), 1965, 36 old.

1991 – Bausinger, Hermann: *Volkskunde* (Néprajz), 1972, 34 old. (részletek)

1992 – Studstill, John D.: *Les desseins d'arc-en-ciel: épopée et pensée chez les Luba du Zaïre*, (A szivárvány céljai. Eposz és gondolkodás a zairei lubáknál) 1984, 9 old. (részletek)

1992 – Bausinger, Hermann: *Volkskultur in der technischen Welt* (Népi kultúra a technikai korszakban), 1961, 7 old. (bevezető szöveg)

1996 – Dégh, Linda: *Frauenmärchen* (Aszszonimese), in: *Enzyklopädie des Märchens*, Band 5, Lieferung 1, 1985, 8 old.

c/Frobenius-szakirodalom

(1976–1987?) – al Azharia Jahn, Samia: *Der deutsche Afrikaforscher Leo Frobenius, als erster Sammler Sudan-arabischer Volkserzählungen* (A német afrikakutató Leo Frobenius, mint a szudáni arab népmesék első gyűjtője), 1975, 29 old.

(1976–1987?) – Büttner, Thea – Gentsch, Lutz: *Leo Frobenius* (1873–1938), 1979, 26 old.

(1976–1987?) – Cornevin, Robert – Delord, Jacques: *Connaissance des Kabré depuis Frobenius* (A kabrék megismerése Frobenius óta), 1961, 105 old.

(1976–1981?) – Frobenius Leo: *Und Afrika sprach...* (Volkstümliche Ausgabe), 1912, 45 + 5 kézzel írott kisoldal (részletek)

(1976–1987?) – Jensen, Ad. E.: *Kulturkreislehre als Grundlage der Kulturgeschichte* (A kultúrákör-elmélet mint a kultúrtörténet alapelve), 1933, 36 old.

(1976–1987?) – Jensen, Ad. E.: *Leo Frobenius. Leben und Werk* (Leo Frobenius élete és műve), 1938–1940, 24 old.

(1976–1987?) – Haberland, Eike: *Epilogue de l'éditeur* (A szerkesztő utószava), 1973, 13 old.

(1976–1987?) – Haberland, Eike: *Leo Frobenius 1873/1973*, 1973–1974, 12 old.

(1976–1987?) – Hahn, Eduard: *Leo Frobenius. Ein Überblick über seine Tätigkeit und seine Bedeutung* (Leo Frobenius. Áttekintés tevékenységéről és jelentőségéről), 1926, 28 old.

(1976–1987?) – Hambruch, Paul: *Das Wesen der Kulturkreislehre* (A kultúrákör-elmélet lényege), 1924, 21 old.

(1976–1987?) – Heine-Geldern, Robert: *Frobenius' Forschungen über die Beziehungen zwischen afrikanischen und asiatisch-ozeanischen Kulturen* (Frobenius kutatásai az afrikai és az ázsiai-óceániai kultúrák közötti kapcsolatokról) 1933, 19 old.

(1976–1987?) – Mühlmann, Wilhelm: *Zur Gedächtnis von Leo Frobenius* (Leo Frobenius emlékére), 1939, 10 old.

(1976–1987?) – Otto, W. F.: *Leo Frobenius*, 1933, 11 old.

(1976–1987?) – Petri, Helmut: *Leo Frobenius und die historische Ethnologie* (Leo Frobenius és a történelmi etnológia), 1953, 27 old.

(1976–1987?) – Senghor, L. S.: *Hommage au professeur Jensen ou l'humanisme de XXème siècle* (Tiszteletadás Jensen professzor emlékének avagy a 20. századi humanizmus), 1964, 6 old.

(1976–1987?) – Senghor, L. S.: *Les leçons de Leo Frobenius* (Leo Frobenius tanítása), 1973, 11 old.

(1976–1987?) – Thomas, Maurice: *A l'occasion de centenaire de Frobenius: Aux sources de la Négritude* (Frobenius centenáriuma alkalmából: A négritude forrásainál), 1974, 6 old.

(1976–1987?) – Wohlenberg, Hellmut: *Ein Paideumalehre als Kulturphilosophie* (A

paideuma-tan mint kultúrfilozófia), 1953, 115 kézzel írott kisoldal.

(1976–1987?) – Zwernemann, Jürgen: *Leo Frobenius et la recherche scientifique sur les civilisations africaines* (Leo Frobenius és az afrikai kultúrák tudományos kutatása), 1969, 17 old.

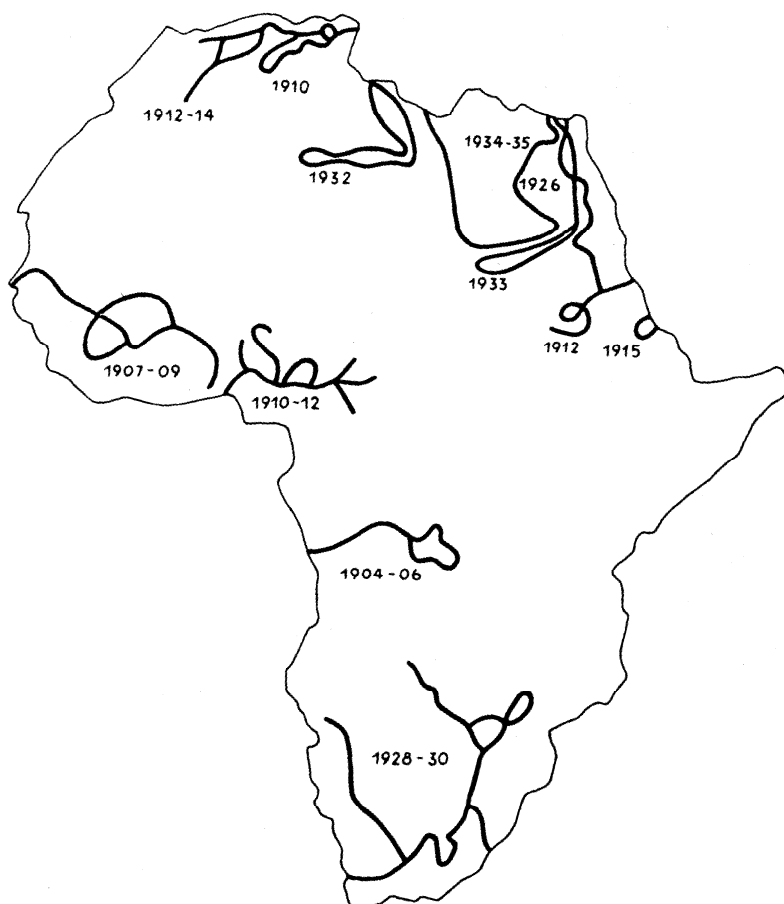
(1976–1987?) – Vansina, Jan: *Frobenius redivivus* (Az újra életrekelt Frobenius), 1974, 7 old.

TARTALOM

A szerkesztő előszava (Biernaczky Szilárd)	7
Biernaczky János publikált és kéziratban maradt műveinek jegyzéke	21
Tartalom	27
<i>Frobenius-kommentárok</i>	
A garamantok és a mande hősének	31
A régi szudáni államok története	54
A homéroszi görögség vélekedése az etiópokról	96
A kultúrákör-elméletéről és a kultúrmorfológiáról	103
Paideuma	110
Az atlanti kultúrákör felismerése – Atlantisz nevének felbukkanása	118
Forrásművek	151
<i>Függelék/Annexes</i>	
The Editor's Preface	159
Kivonatok/Summaries	163
Verlegervorschung	177
<i>Rajzok, fotók és térképek jegyzéke</i>	
1. Leo Frobenius (1873–1938)	4
2. Frobenius expedíciói – térképen	30
3. Robogó harci kocsik – sziklafestmény – Tasszili – Ahaggar fennsík, Közép-Szahara, Kr.e. első évezred eleje (forrás: Tarr 1968, 74. old., 104. rajz)	32
4. Térkép a garamantok vándorlásának a történetéhez (forrás: Frobenius: Atlantis VI., 1921, 52. old. után)	42
5. Szaheli–szudáni húros hangszerek (forrás: Frobenius: Atlantis VI., 1921, 40. old. után)	45
6. 1. számú térkép – Kelet-Szudán: Abesszínia és Napata (Kus) (forrás: Westermann 1952, 307. old.)	57
7. 2. számú térkép – Kelet-Szudán: Darfur (és a Közép-szudáni Wadai) (forrás: Westermann 1952, 315. old.)	61
8. Bornu szultánjának gyapotpáncéllal felszerelt lovasa (forrás: Westermann 1952, 97. old. előtt, 14. rajz)	65
9. Csamba lovas, gyűrűs páncélinggel és páncélsisakkal (forrás: Frobenius: Und Afrika sprach 1912, 598. old.)	66
10. 3. számú térkép – Közép-Szudán: Bagirmi és Bornu (forrás: Westermann 1952, 157. old.)	68
11. 4. számú térkép – Közép-Szudán: Bornu, Szongai és a Hausza államok (eredetiek: Daura, Biram, Rano, Kano, Gobir, Katsina	

és Zazzau; nem eredetiek: Zamzara, Kebbi, Nupe, Gwari, Jauri, Joruba, Dzsukun) (forrás: Westermann 1952, 137. old.)	70
12. 5. számú térkép – Nyugat-Szudán: Gurma és Moszi (forrás: Westermann 1952, 193. old.)	83
13. 6. számú térkép – Nyugat-Szudán: A két nagy mande állam, Ghána és Mali, valamint Volof, Tekrur, Futa Dzsalon (forrás: Westermann 1952, 81. old.)	88
14. 7. számú térkép – Nyugat-Szudán: A kisebb mande államok, Szoszó, Kong, Szegu, Kaarta (forrás: Westermann 1952, 142. old.)	92
15. Frontális húrozású atlanti íjak (forrás: Frobenius: Atlas Africanus IV–VIII., 1929–1930, 4. füz., 22–24. old., 7–10.)	120
16. A római lakóházak általános típusa a Kr.e. 4–3. században (forrás: Castiglione 1971, 40. old., 26. rajz)	121
17. Az égbolt felosztása az etruszk tanok szerint (forrás: Pallottino 1980, 141. old.)	124
18. Bronz májmodell az etruszk istenek neveivel, Piacenza (forrás: Kenediné Szántó Livia 1977, 85. kép)	125
19. Térkép az etruszkok tengeri és szárazföldi terjeszkedéséről (forrás: Pallottino 1980, 78. old.)	143

Frobenius –kommentárok

2. Frobenius expedíciói – térképen

A GARAMANTOK ÉS A MANDE HŐSÉNEK

(Gasszire lantja; Szamba Kullung)

A garamant hagyomány

A fiatal Frobeniust megragadta az emberi kultúrák (kultúrakörök) összekötő szálainak – a szellemi és tárgyi kulturális jelenségek között erre-amarra végighullámzó történelmi hatáskapcsolatoknak – a mindenfelé fölsejlő látványa. És e benyomás hatására (Ratzel és Schurtz ilyen irányú első kísérletein bátran túllépve) szembeszállt az azal az ő fiatal korában még uralkodó szemlélettel, amely a különböző kultúraterületek szellemi és tárgyi alkotásai között fennálló hasonlóságokat, rokon vonásokat elsősorban minden ember, minden nép alapvetően azonos „elemi gondolatai”-ból – Marót Károly szavaival: „az ember természetében rejlő kényszerűségek”-ből – származtatta (Bastian).

Frobenius a nyugat-szudáni mande hősének esetében is a kulturális hatáskapcsolatok egyik esetét kívánta bemutatni, amikor e hősénekek garamant eredetre utaló információit számba vette. Erre vonatkozó gondolatmenetének főbb láncszemei a következők:

- a hősének az ural-altáji és a közép-európai népeknél virágzott elsősorban, és e műfaj szorosan kapcsolódott a lovas harcmodorhoz (ennél fogva pedig a lótar-táshoz);¹

- bár Észak-Afrikában a lótarás sosem volt olyan alapvető jelentőségű, mint Eurázsia fent említett területein, de itt is meghonosodott²;

- a frig kolonizálás észak-afrikai területén görög kultúrahatalás alá került garamantokról nemcsak az írott történelemből tudunk...

- ugyanis az egyik Frobenius-expedíciónak sikerült fölfedeznie egy olyan mande hőséneket – a „Gasszire lantját” –, amely elbeszéli a garamantok délnyugati-nyugati irányú történelmi vándorútját, és így ez az epikus mű az élő garamant hagyomány bizonyítékának tekinthető.

A ló és a lovasi költészet

Amikor Frobenius arról szól, mikor került a ló először Egyiptomba, vagyis Afrikába³, a Kr.e. 17. században az egyiptomi uralmat megszerző ázsiai eredetű nomád hükszósokra utal, feltételezve, hogy innen került az embernek ez a harcos társa –

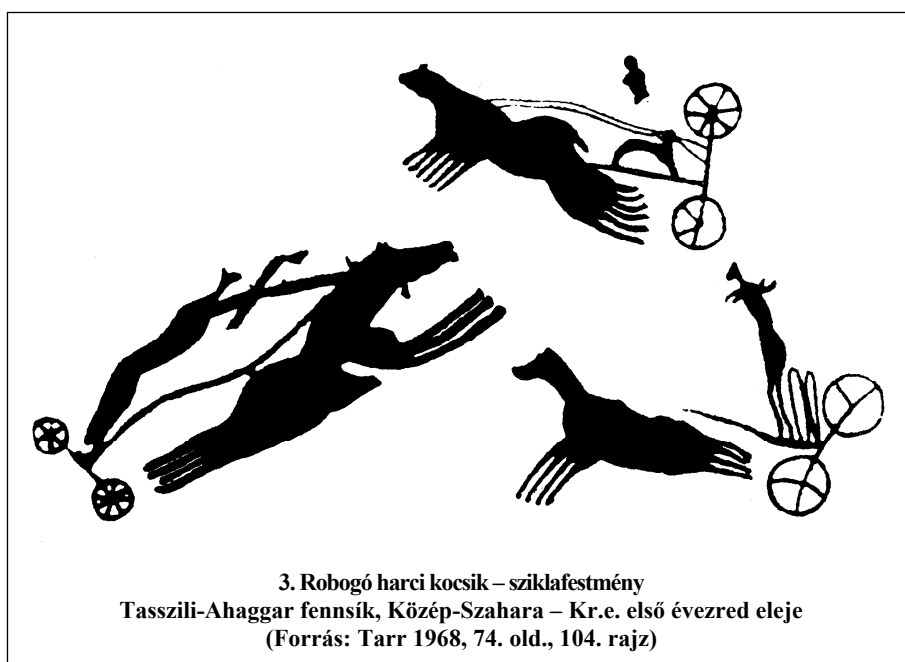
¹ Frobenius tehát itt gyakorlatilag a lóhoz kapcsolódó „lovasi” hősének területén mozog, és a hősi epika egyéb köreit figyelmen kívül hagyja.

² Lásd: Frobenius 1933 (*Kulturgeschichte Afrikas*), 395. old., továbbá a garamantok négyes fogatait illetően uo., 106. old.

³ Frobenius 1933 (*Kulturgeschichte Afrikas*), 395. old.

nyugati irányban – a garamantokhoz. Jelen könyvének első német nyelvű megjelenése után évtizedekkel azonban kiderült, hogy harci szekereket valaha Líbiában is tartósan használtak. És bár ezt a fegyvernemet ott a hükszósok századánál jóval későbbi időpontban vezették be, a garamantok esetében mégis alighanem líbiai és nem egyiptomi átvételről lehetett szó.

E körülményekre az észak-afrikai sziklafestmények francia kutatója, Henri Lhote felfedezései révén derült fény. Ő bukkant rá tudniillik a Tasszili-hegységben egy sor olyan harci szekeret ábrázoló sziklafestményre, amelyekről utóbb kiderült, hogy bizonyító erejű dokumentumok. De nézzük, hogyan is történt mindez.

Az említett felfedezések nyomán először szenvedélyes viták támadtak. Ennek folyamán többen elővették a Frobenius által is idézett Hérodotosz-szöveget⁴. A képek modelljét ekkortájt még jó néhányan a garamantok előfogataiban vélték fölismerni.⁵ Utóbb azután szigorú stílusvizsgálatra került sor, és ekkor kiderült, hogy az elnyújtott testtel vágózó lovasok rajzolata kétségtelenül és csakis a krétai-mükénéi művészettel volt rokonságba hozható. S miután ismert történelmi tény, hogy Kr.e. 1200 táján

⁴ Lásd Frobenius 1933 (*Kulturgeschichte Afrikas*), 106. oldalt.

⁵ Ez a „fölismerés” azonban csupán elméleti lehetett, miután – tudomásunk szerint – a garamant harci szekerek hiteles rajza vagy képe nem ismeretes. Találtak ugyan néhány olyan harci szekeret ábrázoló észak-afrikai vésett sziklaképet, amelyekre jóval Lhôte előtt bukkantak rá, ezek keletkezési idejét azonban nem sikerült elfogadható mértékig valószínűsíteni, s ezért témánkkal kapcsolatban figyelmen kívül kell hagyni.

Kyrenaikában egy Kréta-szigetéről érkező jelentős népcsoport szállt partra Egyiptom megtámadása céljából, a sziklafestmények eredetének megfejtése azt jelentette, hogy – megeléve a szóban forgó sziklaképek igazi modelljét – egyben talán a garamant harci kocsik áthagyományozóira is rátaláltak.

Az Észak-Afrikában partra szálló krétai harcosok nem voltak futó vendégek. Ugyanis letelepedtek, majd az idők folyamán beolvadtak a líbiaiak közé. Másként aligha lehetne magyarázatot találni e sajátos fegyvernemnek arra a tartós hatására, amit a dokumentumok sora és elterjedési területe bizonyít. Ugyanis a Szirtisek és a Niger közötti évezredes út mentén a ló vontatta harci szekerek képei folyamatos láncolatként elevenedtek meg Lhôte és munkatársai vizes szivacsá nyomán, s nyilvánvaló, hogy – a megsemmisült és a még föl nem tárt festményekkel is számolva – a sok-sok képet nem készíthették el máról holnapra.

A maga idején igen nagy hatású harci szekeret utóbb lassanként kiszorította a korszerűbb fegyvernem, a lovasság.⁶ És ezzel ahhoz a harcmodorhoz jutottunk, amely – akár a lovascsapatok összetűködése formájában, akár párviadalként – valóban szoros kapcsolatba hozható a lovagi epikával.

Ami a mande hősének lóhoz fűződő kapcsolatát illeti, kétségtelen, hogy az ázsiai jellegű sztyeppeli lovas nomád életforma Afrikában nem alakult ki, és e földrész lakói ilyen értelemben sosem váltak igazi lótenyésztőkké. De Észak-Afrika középső vidékén Karthágó és Róma befolyásának mintegy ezer esztendeje alatt (a Kr.e. 5. századtól az 5. századig) e birodalmak háborúiban lovas harcosok mindig részt vettek. Az is igaz, hogy a sorsdöntő összecsapásokban a főszerepet a több tízezerre rúgó gyalogos alakulatok játszották, mégis a segéds csapatok közé sorolt lovas alakulatoknak is megvolt a maguk jelentősége, és egy-egy nagyobb ütközetben – a málhásokat figyelmen kívül hagyva – több ezer lovas igyekezett az ellenséges gyalogság sorait megbontani, esetleg váratlan bekerítéssel hátba támadni, vagy az éppen rájuk bízott más harci feladatot végrehajtani.

A történetírók többször említik, hogy a karthágói zsoldos hadseregben észak-afrikai népek lovasai harcoltak. Hasonlóképpen arról is tudunk, hogy nem egyszer Rómával szövetségben álló afrikai lovasok álltak a karthágóiakkal szemben. Ilyen esetre került sor például akkor, amikor Massinissa, Numidia királya Kr.e. 204 tavaszán a Hannibál ellen küzdő, Afrikában partra szálló Fublius Cornelius Scipiónak – Róma szövetségesekeként – lovascsapatokat küldött.

Az 5. századi vandál, majd a 6. századi bizánci uralom Észak-Afrika történetében véres, de múló epizódot jelentett csupán. Annál mélyrehatóbb és tartósabb hatást gyakoroltak erre a tájra a 7. században beözönlő mohamedán arabok, akik katonai sikereiket többek között annak köszönhették, hogy ez idő tájt már réges-régen elsőrendű lótenyésztők és lovas harcosok voltak.

Szudánt is beleértve, Afrika hatalmas északi térségein a további századok folyamán létrejött arab és néger államalakulatokban a mindenkori vezető réteg keze alatt ló és lovas katona továbbra is szép számmal akadt. És ha most a történelmi időrend emelkedő számsoraira pillantunk, szemünkbe kell ötlenie, hogy az eddig elmondottakkal, az 5., 6. és 7. század eseményeinek említésével, már túlléptünk azon az idő-

⁶ Napatában már a Kr.e. 7–6. században volt lovasság.

ponton, amikor az egyik – később nagy birodalomná vált – mande (szoninke) állam, Ghána megalakult. Hiszen e szemita alapítás időpontját a 4. századra teszik.

A következő másfélezer év folyamán megalakuló, felvirágzó, lehanyatló s olykor újra erőre kapó, de egymás ellen mindenestre szüntelenül ádáz harcot folytató észak-afrikai államok egy részének történelméről „A régi szudáni államok” című fejezetet (lásd a kötetünkben) ad némi ízelítőt.

A vezető társadalmi osztály fegyverneme eme államok vég nélküli háborúskodásai folyamán a lovasság volt. Ehhez azt is hozzátehetjük: az adott vezető réteget – egyéb tényezők mellett – éppen a ló hatékony harci alkalmazása és hírvívő gyorsasága tette képessé nagy államok létrehozására és huzamos fenntartására.

Az elmondottakból világosan látható, hogy a ló – ha csupán a krétaiak invázióját tekintjük is ideérkezése kezdetének – jó 3000 esztendeig fontos szerepet játszott az észak-afrikai államok harcaiban. És az sem kétséges, hogy mind a harci szekerek, mind a lóháton harcolók korszakában éppen az a társadalmi osztály gyakorolta a lovas harcmódot, amely (a mandéknál és a többi szudáni népnél egyaránt) az eposzra, a hősénekre – a maga vezető szerepének kihangsúlyozása céljából, tettei dicsőítése és megörökítése érdekében – igényt támasztott, hogy azután ezeket az epikus énekeket dalnokai segítségével fenntartsa és a maga képére formálja.

A garamantokra vonatkozó történelmi feljegyzések

Lássuk ezek után, mit mondanak az ókori történészek a garamantokról. Mindeneke-lőtt idézzük Hérodotoszt:

„Augila⁷ ... után... tíz napnyi útra... sok gyümölcstermő datolyafa (található), mint egyébtől is e helyeken⁸. Itt is laknak emberek, akiket garamantoknak hívnak, nagyon hatalmas nép... Ezek a garamantok négylovas szekereken vadásznak a barlanglakó aithiopiaiakra⁹, mert ezeknek vannak a leggyorsabb lábaik mindazon népek közt, amelyekről szóbeszéd útján tudomást szereztünk.”

A garamantok eredetileg az észak-afrikai fehérbőrű lakosság – a berberék – egyik népcsoportja lehetett. Utóbb azonban a rajtuk átáramló népmozgalmak hatásaként a négerekkel nagymértékben keveredtek.

A barlanglakók üldözése egyébként feltehetően a karthágóiakon keresztül értéke-síthető rabszolgák megszerzésére irányult. Karthágó Hérodotosz életében – a Kr. e. 5. században – ugyanis, a görögök mellett, a Földközi-tenger környékének már az egyik legnagyobb kereskedő állama volt, és Görögországban, Itáliában meg Hispá-niában egyaránt jó áron el tudta adni a fekete rabszolgát.

⁷ Augila: helység a mai Líbia észak-keleti részén.

⁸ Fezzan vidéke, sziklaképeinek tanúsága szerint, évezredekkel ezelőtt sűrűn lakott volt, és lé-nyegesen termékenyebb lehetett, mint ma.

⁹ Jelen művében Frobenius Hérodotosznak ezt a félmondatát idézi, Frobenius 1933 (*Kultur-geschichte Afrikas*), 106. old.

A garamantok a hérodotoszi híradást követő századok folyamán továbbra is élénk kereskedelmi kapcsolatban álltak – a Kr.e. 146-ban bekövetkezett elbukásáig – Karthágóval, majd utóbb a rómaiakkal, de e kapcsolataik körébe a szomszédos szudáni államok is beletartoztak.

A nagyarányú áruforgalom lebonyolításában a szaharai népek egyrészt mint közvetítő kereskedők vettek részt, másrészt azonban szaharai árucikkeket is értékesítettek. Keresett volt utóbbiak közül például a garamantok saját kitermelésű gránát-köve.

A garamantok neve a rómaiak fennmaradt latin nyelvű írásaiban többször felbukkan. Így az egyik arról szól, hogy a Néró halálát (58) követő idő zavargásai közepette Valerius Festus, Róma numidiai¹⁰ alvezére 78-ban megfutamította a garamantokat, akik Leptis városát ostromolták.

A garamantokról szó esik Ptolemaiosz római földrajzi író feljegyzéseiben is. Ptolemaiosz két egymást rövid időn belül követő és témánkat érintő észak-afrikai hadműveletről számol be. Az első hadművelet kapcsán Septimius Flaccusról azt mondja el, hogy seregével (50 körül) Líbiából az etiópok ellen vonult, utóbb áthaladt a garamantok országán (Fezzanon), és innen déli irányban elérte az etiópokat. A második – Szudánba vezető – expedíciót Domicianus császár (81–96) megbízásából Julius Maternus vezette, egyrészt, hogy a Mauritániában és a Nagy-Szirtisz öböl vidékén beállott zavargásokat felszámolja (az elviselhetetlen mértékű adóemelések miatt a helybeliek legyilkolták az adószedőket), másrészt, hogy arany után kutasson. Julius Maternus a Nagy- és Kis-Szirtisz között fekvő Leptis Magnából indult el, majd a garamantok királyával Gammán keresztül 3–4 hónapon át dél felé haladt az etiópok országa, Agisymba¹¹ felé, olyan területre, ahol orrszarvúk éltek. Sajnos nem tudjuk, ki volt az a garamant király, akinek kíséretében Julius Maternus utazott. Lehet, hogy a berberek egy törzsfőnöke, mint vezető.

A garamantok gyakran szembeszegültek a rómaiakkal, és ennek folyamán olyasmitől sem riadtak vissza, hogy az északról Fezzanba vezető út mentén betemesék a kutakat. A rómaiak és a garamantok közötti ellenségeskedések miatt történt bizonyosan az is, hogy a 3. század első felében az afrikai származású Severus római császári dinasztia egyik tagja, Alexander Severus (több más állomáshely létesítésével együtt) Garamában, a garamantok fővárosában állandó helyőrséget állíttatott fel.

A 3. századtól kezdődően Észak-Afrikában – főleg a tengerparti vidékeken – rohamosan terjeszkedni kezdett a kereszténység, ami bizonyos fokig arra vezethető vissza, hogy Észak-Afrika középső vidékének lakosságát akkor már jelentős mértékben áthatotta a karthágóiak kultúrája és föníciai eredetű, monoteista tendenciájú vallása. Ez a vallási áramlat a 6. században már a délebbi területekre is eljutott, és a garamantok közül is igen sokan csatlakoztak az új hit követőihez. Sorsukat azonban

¹⁰ Numidia: ókori állam Észak-Afrikában, a mai Algéria területén. Berber lakossága földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozott. A területén kialakult korai rabszolgatartó királyságokat a Kr.e. 2. század elején a Karthágóval szemben mindvégig a rómaiakkal szövetséges Massinissa király egyesítette. Numidia 46-ban római provincia lett.

¹¹ Agisymbát sokáig az Ad'r-hegység vidékével azonosították, újabban azonban a Csád-tó és a Tihszti közötti vidékre helyezik.

nemsokára egy másik, egy újabb vallás térhódítása pecsételte meg. A 7. század derekán a keletről érkező arab moszlimok ugyanis elsőprő erővel hatoltak Észak-Afrika középső vidéke felé. A garamantok „hatalmas népe” e nyomás elől, lakóhelyét elhagyva, dél felé vonult, és ott – Ennedi, Tibeszti, Tasszili, Ahaggar vidékén – szét-szóródott. A garamant szórványok a következő századok folyamán azután beolvadtak az új lakóhelyükön élő népek közé.

És most következnek az a mande, pontosabban szoninke¹² hősköltemény (a Frobenius-expedíciók szokásos prózai lejegyzésében), amely – amellet, hogy hatáson rávilágít a bárdok, a diallik előkelő származására – vélhetően a szétszóródott garamantok egyik csoportjának viszontagságos történelmi útjáról is hírt ad.

Gasszire lantja¹³

Négyszer állt Vagadu a napvilágon dicsőségesen, s négyszer veszett el úgy, hogy az emberek nem látták többé: egyszer a hivalkodás, egyszer a hűség megszegése, egyszer a kapzsiság és egyszer a meg hasonlítás miatt. Négyszer változott meg Vagadu neve. Először úgy hívták, Dierra, azután úgy, Agada, majd úgy, Ganna, végül úgy, Szilla. Négyszer változott meg Vagadu arculata. Egyszer észak felé tekintett, egyszer nyugat felé, egyszer kelet felé, egyszer pedig dél felé. Mert Vagadunak, ahányszor az emberek számára láthatóan felépült, mindig négy kapuja volt, egy északi, egy nyugati, egy keleti és egy déli. Vagadu ereje ezekből az irányokból jön, és ezek felé száll el, akár kőből, akár fából, akár sárból építették is föl, vagy akár úgy él, mint ányék gyermekei lelkületében és vágyakozásában. Mert Vagadu önmagában nincs sem kőből, sem fából, sem sárból. Vagadu az az erő, mely az emberek szívében él, és hol föl ismerhető, mert a szem meglátja, a fül meghallja a kardok csattogását és a pajzsok csengését, hol meg láthatatlan, mert kimerülten és elgyötörtén álomba merült az emberek fékezhetetlensége miatt. Vagadu pedig egyszer a hivalkodás, egyszer a hűség megszegése, egyszer a kapzsiság és egyszer a meg hasonlítás miatt merült álomba. Ám ha Vagadura immár negyedszer rátalálnak, oly hatalmasan él majd az emberek lelkületében, hogy többé nem vesztethet el, és neki sem a hivalkodás, sem a hűség megszegése, sem a kapzsiság, sem a meg hasonlítás nem árthat soha többé.

Haj! Dierra, Agada, Ganna, Szilla! – Haj! Fáza!

Ahányszor Vagadu az emberek vétke miatt lehanyatlott, mindig új szépségre tett szert, mely elkövetkező dicsőségét még nagyobbá tette. A hivalkodás a bárdok (diare) énekét hozta magával, amit minden nép utánóz, és ma is magasztal. A hűség megszegése elhozta az emberekhez a tengersok aranyat és kögyöngyöt (lutemma?). A kapzsiság elhozta az emberekhez az írást, amiképp a burdamák azt ma is gyakorolják, s ami Vagaduban az asszonyok mestersége volt. Ám a meg hasonlítás az ötödik Vagadut arra teszi majd képessé, hogy éppoly multhatatlan legyen, mint a déli tájak esője s a Szahara sziklái, mert Vagadu akkor majd ott rejtezik minden férfi szívében és minden asszony ölében.

Haj! Dierra, Agada, Ganna, Szilla! – Haj! Fáza!

Vagadu először a hivalkodás miatt veszett el. Akkoriban Vagadu észak felé tekintett, és úgy hívták, Dierra. Utolsó királyát úgy nevezték, Nganamba Fáza. A fázák erősek voltak, és

¹² A mande nép legkiemelkedőbb államalkotó törzsei: a szoninkék, a malinkék, a bambarák és a gyulák.

¹³ Frobenius, Leo: *Atlantis VI: Spielmannsgeschichten der Sahel*, 1921, 53. old.

késő öregségükig éltek. A fázák nap mint nap harcoltak a bordamák és a burdamák ellen. Harcoltak napról napra, hónapról hónapra. A harc sosem ért véget. A harcból sarjadt ki a fázák ereje. Hős (gana) volt Nganamba összes férfiai és összes szép asszonya, akik büszkék voltak Vagadu férfiainak erejére és hősiességére.

Valamennyi fáza késő öregségéig élt, ha nem esett el a burdamákkal folytatott párviadalban. Nganamba nagyon öreg volt. Nganambának volt egy fia, akit Gasszirénak hívtak, és aki szintén nem volt már fiatal, hiszen nyolc felnőtt fia volt, s azoknak is gyermekeik. Ők mind egyidőben éltek. Nganamba uralkodott a családjában és – mint a törzs első férfiai – a fázák és a szegyetelen boromák fölött is. Nganamba annyira megvénült, hogy Vagadu emiatt elveszett, és a boromák ismét tolvajok és a bordamák rabszolgái (dion) lettek, a burdamák meg magukhoz ragadták a fegyverforgatás jogát. Vajon ha Nganamba korábban hal meg, elpusztult volna-e első ízben Vagadu?

Haj! Dierra, Agada, Ganna, Szilla! – Haj! Fáza!

Nganamba nem halt meg. Gasszire szívét a sakál mardosta. Szíve mélyén Gasszire mindennap feltette a kérdést: „Vajon mikor hal meg Nganamba? Mikor lesz Gasszire király?” Gasszire napról napra úgy leste apja halálát, mint szerelmes férfi az esthajnalcsillag felkeltét. Amikor Gasszire napközben hősként a burdamák ellen harcolt, és a hűtlen boromákat lova nyeregszíjával üzte, mindig csak a harccal törődött meg a karddal, a pajzsával és a lóval. Amikor pedig este Gasszire visszatért a városba, és leült a férfiak meg a fiai körében, jól hallotta, hogy tetteit a hősök miként dicsőítik. Szíve azonban másra figyelt. Szíve Nganamba lélegzetét leste. Szíve megtelt jajjal és sóvárgó vágyakozással.

Gasszire szíve tele volt az apja pajzsa iránti vágyakozással, amit csak akkor viselhet majd először, amikor apja már halott; és a kard után, mely akkor fogja őt díszíteni, amikor király lesz. Gasszire szemét elkerülte az álom. Gasszire csak feküdt, és a sakál mardosta a szívét. Gasszire érezte, amint szorongató keserve a torkán felbukik. Gasszire egy éjszaka felugrott, kiment a házból, és elment egy öreg bölcshez (Kiekorro-hoz), aki többet tudott, mint más emberek. Belépett hozzá, és azt mondta: „Kiekorro! Mikor hal meg Nganamba, az apám? Mikor hagyja rám a kardját és a pajzsát?” Az öreg férfi azt mondta: „Ó! Gasszire! Nganamba meg fog halni, de nem fogja rád hagyni sem a kardját, sem a pajzsát! Te lanton fogsz majd játszani. A pajzsot és a kardot mások fogják örökölni. A lantod miatt pedig elvész Vagadu! Ó! Gasszire!” Gasszire azt mondta: „Kiekorro, hazudsz. Most látom, hogy nem vagy bölcs! Hát hogyan veszhetne el Vagadu, amikor hősei nap mint nap győznek? Kiekorro, te bolond vagy!” Az öreg bölcs azt mondta: „Ó! Gasszire! Nem kell, hogy higgy nekem. Utad azonban a fogolymadarakhoz vezet téged. És meg fogod érteni a kiáltásukat. És ez lesz a te utad. És ez lesz Vagadu útja!”

Haj! Dierra, Agada, Ganna, Szilla! – Haj! Fáza!

Másnap Gasszire ismét hadba vonult a hősökkel a burdamák ellen. Gasszire haragos volt. Gasszire odakiáltott a hősökhöz: „Maradjatok itt vissza. Ma egyedül akarok a burdamákkal harcolni!” A hősök visszamaradtak. Gasszire egyedül lovagolt a burdamák ellen. Gasszire az ellenségre hajította a dárdáit. Lova hátán Gasszire rárontott a burdamákra. Gasszire kardja lecsapott. Gasszire az egyik burdamát a jobbán találta. Gasszire a másik burdamát a balján találta. Gasszire kardja úgy járt, mint a sarló a gabonában. A burdamák megijedtek. A burdamák rémülten kiáltották: „Ez nem fáza, ez nem ganna, ez egy damo!” (Az ének előadója számára is ismeretlen lény.) A burdamák megfordították a lovukat. A burdamák mindkét dárdájukat a hősök felé hajították, és elmenekültek.

Gasszire odahívta a gannákat. Gasszire azt mondta: „Gyűjtsétek össze a dárdákat!” A gannák odajöttek. A gannák összegyűjtötték a dárdákat. A gannák azt énekelték: „A fázák

hősök. Gasszire mindig a legkülönb hős volt a fázák között. Gasszire mindig nagy tetteket vitt véghez. De Gasszire ma nagyobb volt, mint Gasszire.” Gasszire a városba lovagolt. A hősök mögötte lovagoltak. A hősök így énekeltek: „Ennyi dárdát, mint ma, Vagadu sohasem zsákmányolt.”

Gasszirét megfürdették az asszonyok. A férfiak összegyűltek. Gasszire nem ült középük. Gasszire kiment a mezőre. Gasszire hallotta a fogolymadarakat. Gasszire egészen a közelükbe ment. Az egyik fogoly egy bokron ült. A fogolyfiókák a fűben ültek. A fogoly énekelni kezdett: „Hallgassátok a Dauszit! Hallgassátok a tetteimet!” A fogoly a kígyóval vívott harcáról énekel! A fogoly azt énekelte: „Minden teremtménynek meg kell halnia, azután eltemetik, és elporlad. A királyok és a hősök is meghalnak, eltemetik őket és elporladnak. Én is meg fogok halni, engem is eltemetnek és elporladok. De a dauszi harcainról szóló ének sosem hal meg. Ezt tovább éneklük majd, és tovább él, mint az összes király és hős. Haj, hogy ilyen tetteket véghezvittem! Haj, hogy a Dauszit énekelhettem! Vagadu elvész. De a Dauszi fennmarad, és élni fog!”

Haj! Dierra, Agada, Ganna, Szilla! – Haj! Fáza!

Gasszire elment az öreg bölcshez. Gasszire azt mondta: „Kiekorro! Kint voltam a mezőn. Megértettem a foglyok szavát. A fogoly azzal dicsekedett, hogy a cselekedeteiről szóló ének tovább él majd, mint Vagadu. A fogoly a Dauszit énekelte. Mondd nekem, vajon ismerik-e az emberek is a Dauszit? – és vajon a Dauszi túléli-e majd az életet és a halált?” Az öreg bölcs azt mondta: „Ó, Gasszire, te a halál elébe sietsz. Senki sem tarthat téged vissza. Miután nem lehetsz király, diare leszel. Ó! Gasszire! Amikor a fázák királyai még a tenger mellett laktak, ők is nagy hősök voltak, és olyan férfiakkal harcoltak, akiknek lantjuk volt, és a Dauszit énekeltek. A fázák gyakran megrémültek az ellenség Dauszijától. Ők maguk mindig nagy hősök voltak. A Dauszit sosem ők maguk énekeltek, mert ők rang szerint az elsők, horrók (nemesek) voltak, a Dauszit pedig a rangban másodikak, a diarék énekeltek. S ők nem napközben harcoltak hősként, hanem mint jó ivók, az esti dicsőségért. Te azonban, Gasszire, miután nem tudsz a második lenni az elsők sorában, az első akarsz majd lenni a másodikak között. Emiatt vész el majd Vagadu.” Gasszire azt mondta: „Ám vesszen el Vagadu!”

Haj! Dierra, Agada, Ganna, Szilla! – Haj! Fáza!

Gasszire elment a kovácshoz. Gasszire azt mondta: „Készíts nekem egy lantot!” A kovács azt mondta: „Megcsinálom. De a lant nem fog zengeni.” Gasszire azt mondta: „Kovács, végezd el a munkád, a többi az én gondom.” A kovács elkészítette a lantot. A kovács elvitte Gasszirének a lantot. Gasszire kézbe vette a lantot. Gasszire belecsapott a lant húrjaiba. A lant nem zengett. Gasszire azt mondta a kovácsnak: „Mi ez? A lant nem zeng!” A kovács azt mondta: „Előre megmondtam!” Gasszire azt mondta: „Nos, akkor csináld meg, hogy zengjen a lant.” A kovács azt mondta: „Ennek érdekében nem tehetek semmit. A többi a te gondod.” Gasszire azt mondta: „Mit tehetek hát?” A kovács azt mondta: „Ez csupán egy fá. Nem tud zengeni, ha nincs neki szíve. Szívet te kell, hogy adj neki. A fát magaddal kell vinned a hátadon a harcba. A fának visszhangoznia kell a kardok csattogását. A fának magába kell szívnia a lecsurgó vért; vért a te véredből, lélegzetet a te lélegzetedből. Fájdalma az ő fájdalma, hited az ő hite kell, hogy legyen. Nem szabad, hogy a fá ezután olyan legyen, mint fá abból az élőfából, melyből levágták, hanem be kell jutnia a te diamudba (diamu = törzs, nemzetség). Ezért nem csak veled kell élnie, hanem a fiaiddal is. Akkor azután a hang, ami a szívedből jön, a fiaid fülében visszhangzik majd, és az emberekben él tovább, és a vér, ami a szívéből előbugygyan, a te testedre folyik, és ebben a fában él tovább. De emiatt vész el majd Vagadu.” Gasszire azt mondta: „Ám vesszen el Vagadu!”

Haj! Dierra, Agada, Ganna, Szilla! – Haj! Fáza!

Gasszire magához hívta nyolc fiát. Gasszire azt mondta: „Fiaim, ma harcolni megyünk. De a kardcsapásaink hangja nem halhat el a Szahelban. Csengésüket minden időkre meg kell, hogy őrizzék. Én és ti, fiaim, minden hős számára a Dausziban élünk majd tovább. Legidősebbik fiam, ma mi ketten, én és te, leszünk az elsők a harcban!”

Gasszire a legidősebbik fiával a hősök élén lovagolt. Gasszire a lantot a hátára vetette. Közeledtek a burdamák. Gasszire és legidősebbik fia rájuk rontott. Gasszire és legidősebbik fia messze maga mögött hagyta a többi hőst. Gasszire nem úgy harcolt, mint egy ember; úgy harcolt, mint egy damo. Legidősebbik fia nem úgy harcolt, mint egy hős; úgy harcolt, mint egy damo. Gasszire nyolc burdamával csapott össze. A nyolc burdamával szemben szorongatott helyzetbe került. Legidősebbik fia odasietett. Levágott négy burdamát. Az egyik burdamát a dárdáját az ő szívébe döfte. Gasszire legidősebbik fia holtan zuhant le a lóról. Gasszire haragos lett. Gasszire felkiáltott. A burdamák elmenekültek. Gasszire leszállt a lováról. Föl-emelte a legidősebbik fia holttestét, és a hátára vette. Így lovagolt vissza a többi hőshöz. Legidősebbik fiának szívéből a vér rácsorgott a lantra, mely Gasszire hátán függött. Így lovagolt Gasszire a hősök élén Dierrába.

Haj! Dierra, Agada, Ganna, Szilla! – Haj! Fáza!

Gasszire legidősebbik fiát eltemették. Dierra gyászolt. A holttestét rejtő urna piros volt a vértől. Gasszire este kézbe vette a lantot, és megpengette a húrjait. A lant nem zengett. Gasszire haragos lett. Gasszire magához hívta a fiait. Gasszire azt mondta a fiainak: „Fiaim, holnap kilovagolunk a burdamák ellen.”

Gasszire hét napon át lovagolt ki a hősökkel a harcba. E hét nap mindegyikén fiainak egyike lovagolt ki vele reggel, elsőként, a harcba. Gasszire a hét nap mindegyikén az egyik fia holttestét vitte a vállán és a lanton vissza a városba. Így minden este rácsurgott fiainak vére a lantra. E hét harcban eltöltött nap után súlyos volt a gyász Dierrában. Az összes hős és asszony fehér és vörös ruhát viselt. Mindenütt a boromák vére hullott. Az összes asszony jajveszékelt. Az összes férfi haragos volt. Mielőtt a harc nyolcadik napja elérkezett volna, Dierra összes hőse és férfija összegyűlt, és azt mondták Gasszirének: „Gasszire, ennek véget kell vetni. Mi készek vagyunk harcolni, ha szükség kényszerít rá. De te harci dühödben elveszítetted az értelmed, és nem ismered határt. Vonulj el Dierrából! Egyesek majd csatlakoznak hozzád, és veled együtt vonulnak el. Vidd magaddal boromáidat és marháidat is. Mi többiek inkább vágyakozunk az élet, mint a hír után. Bizonyos, hogy nem akarunk dicstelenül élni, de meghalni se akarunk csupán a dicsőség kedvéért.”

Az öreg bölcs azt mondta: „Ó! Gasszire! Így vész el ma először Vagadu.”

Haj! Dierra, Agada, Ganna, Szilla! – Haj! Fáza!

Gasszire és utolsó, legfiatalabbik fia meg feleségei, barátai és boromái elvonultak a sivatagba. Keresztül lovagoltak a Szahelen. Sok hős elkíserte őt túl a város kapuján. Sokan visszatértek. Egyesek elkísérték Gasszirét és legfiatalabbik fiát a Szaharába.

Messze ellovagoltak, éjjel-nappal mentek. Lakatlan vidékre érkeztek. A lakatlan vidéken lepihentek. Az összes gana, az összes asszony és az összes boroma elaludt. Gasszire legfiatalabbik fia is elaludt. Gasszire virrasztott. Gasszire a tűz mellett ült. Gasszire sokáig ott ült a tűz mellett. Gasszirét elnyomta az álom. Gasszire felriadt. Gasszire hallgatódzott. Gasszire hangot hallott közvetlenül maga mellett. Úgy szólt a hang, mintha a bensejéből jönne. Gasszire hallgatódzott. Gasszire reszketni kezdett. Gasszire hallotta, hogy megszólal a lant. A lanton a Dauszi zengett.

Amikor a lanton először zendült fel a Dauszi, Dierra városában meghalt Nganamba király; amikor a lanton először zendült fel a Dauszi, Gasszire haragja elszállt. Gasszire sírt. Amikor a lanton először zendült fel a Dauszi, Vagadu először enyészett el.

Haj! Dierra, Agada, Ganna, Szilla! – Haj! Fáza!

Négyszer állt Vagadu a napvilágon dicsőségesen, s négyszer veszett el úgy, hogy az emberek nem látták többé: egyszer a hivalkodás, egyszer a hűség megszegése, egyszer a kapzsiság és egyszer a meghasonlás miatt. Négyszer változott meg Vagadu neve. Először úgy hívták, Dierra, azután úgy, Agada, majd úgy, Ganna, végül úgy, Szilla. Négyszer változott meg Vagadu arculata. Egyszer észak felé tekintett, egyszer nyugat felé, egyszer kelet felé, egyszer pedig dél felé. Mert Vagadunak, ahányszor az emberek számára láthatóan felépült, mindig négy kapuja volt, egy északi, egy nyugati, egy keleti és egy déli. Vagadu ereje ezekből az irányokból jön, és ezek felé száll el, akár kőből, akár fából, akár sárból építették is föl, vagy akár úgy él, mint árnyék gyermekei lelkületében és vágyakozásában. Mert Vagadu önmagában nincs sem kőből, sem fából, sem sárból. Vagadu az az erő, mely az emberek szívében él, és hol fölismerhető, mert a szem meglátja, s a fül meghallja a kardok csattogását és a pajzsok csengését, hol meg láthatatlan, mert kimerülten és elgyötörtén álomba merült az emberek felfezhetetlensége miatt. Vagadu pedig egyszer a hivalkodás, egyszer a hűség megszegése, egyszer a kapzsiság és egyszer a meghasonlás miatt merült álomba. Ám ha Vagadura immár negyedszer rátalálnak, oly hatalmasan él majd az emberek lelkületében, hogy többé nem vesztet el, és neki: sem a hivalkodás, sem a hűség megszegése, sem a kapzsiság, sem a meghasonlás nem árthat soha többé.

Haj! Dierra, Agada, Ganna, Szilla! – Haj! Fáza!

Ahányszor Vagadu az emberek vétke miatt lehanyatlott, mindig új szépségre tett szert, mely elkövetkező dicsőségét még nagyobbá tette. A hivalkodás a bárdok (diare) énekét hozta magával, amit minden nép utánoz, és ma is magasztal. A hűség megszegése elhozta az emberekhez a tengerek aranyát és kőgyöngyöt. A kapzsiság elhozta az emberekhez az írást, amiképp a burdamák azt ma is gyakorolják, s ami Vagaduban az asszonyok mestersége volt. Ám a meghasonlás az ötödik Vagadut arra teszi majd képessé, hogy éppoly múlhatatlan legyen, mint a déli tájak esője s a Szahara sziklája, mert Vagadu akkor majd ott rejtezik minden férfi szívében és minden asszony ölében.

Haj! Dierra, Agada, Ganna, Szilla! – Haj! Fáza!

Gasszire lantjának és a garamant népnév „gara” szótövének történelmi utalásai

E hősének feljegyzéseinek körülményeiről és történelmi utalásairól egyik kötetében¹⁴ Frobenius a következőket mondja el:

„A bassariktól¹⁵ ... 1909-ben elküldtem egyik asszisztensemét az északabbi Dahomeyban fekvő Wangara Sugu városba... hogy kutasson fel egy csoport öreg, mondákat ismerő mesemondót, és küldje el őket hozzám... akadt közöttük egy „djerma”, vagyis egy férfi abból a törzsből, mely évszázadokkal ezelőtt az ősi nyugati birodalomból... kelet felé vetődött. Ez a

¹⁴ Frobenius, Leo: *Atlantis VI. kötet: Spielmannsgeschichten der Sahel*, 1921, 49. és köv. old.

¹⁵ Bassari (basari): Nyugat-Afrikában, Észak-Togóban élő, szavannai földműves gazdálkodást folytató törzs.

A „Gasszire lantja” – mint már említettük – a Dauszi egyik darabja. Nos, a Dauszi olyan hősénekek gyűjteménye, amelyek a szoninkék történelmi múltjából merített mozzanatokot beszélnek el, és ennek során a múlt hőseinek harci tetteit dicsőítik. A 12 önálló történetet tartalmazó Pui-tól – a szoninkék „kis” hősök-könyvétől – eltérően a Dauszi (a „nagy” hősök-könyve) feltehetően összefüggő egészként adta elő a szoninkék múltjának legfőbb eseményeit. Feltehetően! – mert a Dauszi nagyobbik része elveszett, és csak töredék-énekeket találtak meg belőle. Egyetlen önálló, teljesnek tűnő részlet – a Gasszire lantja – azonban, mint láttuk, fennmaradt, és ez a történet a Dauszi kulcsdarabjának tekinthető, miután egyrészt elmondja, hogy Vagadu négyszer épült föl és négyszer veszett el, másrészt elmeséli az első Vagadu, azaz Dierra elpusztulásának történetét, és azt, ahogyan a korabeli legnagyobb szoninke hősből, Gassziréből, lantos-énekes lett. Föltehető tehát, hogy a „nagy” hősök-könyve mind a négy Vagadu felépítésének, virágzásának és elpusztulásának eseményeit előadta.

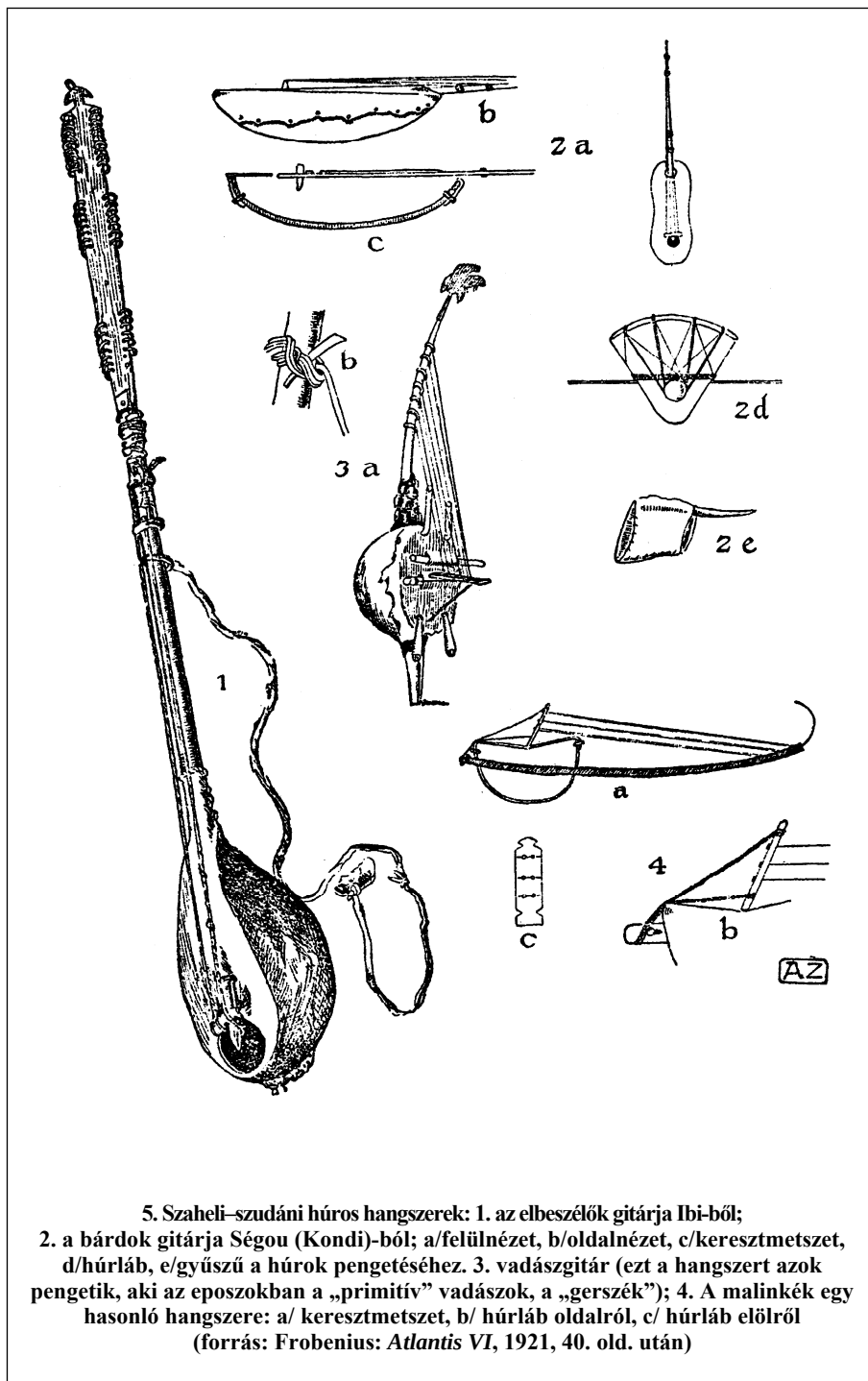
A diallik kasztja

Említett művében¹⁸ Frobenius széles társadalmi háttérrel rajzol a nyugat-szudáni énekmondók mögé. Bemutatja a „horró”-kat, e szaheli földbirtokos nemességet, amelynek tagjai – ellentétben az északabbra fekvő területeken élő szokásoktól – maguk is művelik a földet. Elmondja, milyen szokások és hagyományok szabályozzák a jobbágyok, az „ulusszuk” életét. (Leírásából úgy tűnik, a szaheli jobbágy helyzete, a kialakult jogszokások folytán, sok tekintetben emberségesebb volt, mint nem egy európai nép jobbágyságaié.) Majd ismerteti a kovács kaszt, a „numuk” szokásait, előjogait stb. Végül e háttér elé állítva számol be a dialluk, a bárdok kasztjáról:

„Nyugat-Szahelban és Nyugat-Szudánban az énekesek... a diallik – a numukkal szemben – egészen más sajátosságokat mutató kasztot képeznek... a numuknál bizonyosak vagyunk benne, hogy ők egy kasztnak minősített nemzet voltak... Az ő esetükben (a diallikéban) különböző kulturális hovatartozású, alulra szorult kasztokkal, legyőzött törzsekkel van dolgunk, akik a körülmények kényszerítő hatására olykor énekesként álltak, udvari szolgálatot teljesítve, új uraik rendelkezésére. Így azután a különböző törzseknél különféle énekmondók élnek egymás mellett...

Egyfelől a tulajdonképpeni malinkéknál, másfelől északi szomszédaiknál, a szarrakolékéknál (másként szoninkéknál) vagy (az utóbbiakkal közeli nyelvi rokonságban álló) markákéknál jelentős különbséget tapasztalhatunk. A markákéknál és a hozzájuk tartozó törzseknél az „énekmondók” és a „garankék” (garanke: börmegmunkáló) külön kasztot képeznek. Ugyanakkor a malinkéknál... az efféle foglalkozások legrégebbi kasztját a diallik képezik, ám egyben ők a börmegmunkálók is... a malinkéknál Bambukban s onnan Bure-ig és Koniá-ig a „finá”-k testesítik meg az énekmondók kasztját, akik haranggal kísérik éneküket... A finák azonban inkább beszélők és kikiáltók, mint énekesek.

¹⁸ Frobenius, Leo: *Atlantis VI. kötet: Spielmannsgeschichten der Sahel*, 1921, 13. és köv. old.

A Szenegambiában ismert leghíresebb és legnépszerűbb bárdének-sorozat neve: Pui. Erre vonatkozóan is Frobeniust idézzük¹⁹:

„A Pui valamennyi darabját ugyanarra a ritmusra éneklük, és ugyanazzal a dallammal kísérik²⁰... A Pui eredetéről a diarek népies módon azt mesélik: egy gyöngytyúk egyszer tojásokat tojt, szép nagy tojásokat. Egy óriási kígyó odajött, és amint megtojta a gyöngytyúk a tojásokat, egyiket a másik után mind bekapta. Végül a gyöngytyúk megelégedte a dolgot. Elhatározta, hogy háborút üzen a kígyónak. Útnak indult. Útközben harciasan, teljes szívéből énekelt. Azt énekelte, amit a kígyón számon akart kérni. Gasszire, aki az összes madármelyvet értette, meghallotta a gyöngytyúkot. Fülelt, és hallotta a harci dalt. Gasszire követte a gyöngytyúkot. A gyöngytyúk odament, ahol az a nagy kígyó lakott, amelyik lenyelte az ő tojásait. A gyöngytyúk harcba kezdett. A gyöngytyúk legyőzte a kígyót, a nagy kövér kígyót. Gasszire látta ezt. Ekkor a gyöngytyúk egy fára szállt, és énekelt. Amit énekelt, a régi hősi cselekedetek története volt. Azoké, melyek a gyöngytyúk hőstette előtt történtek, tehát mielőtt a bátor gyöngytyúk a kígyót megölte. Ez volt a Pui. Gasszire nagyon jól megjegyezte a Puit. Ő énekelte azokat először, s így kerültek a Pui történetei az emberekhez.”

Frobenius jelen munkájala Pui-ból két hőséneket ismertet, „A hős, Szamba Gans”²¹ meg „Az asszony és a bárd”²². Mellettük idekívánczik még egy harmadik ének, a Szamba Kullung, amely a szerző megjegyzése szerint: „a jellemalkotás ritka képességét bizonyítja”²³. Úgy tűnik, ez a hősének a jellemalkotás és az éles megfigyelések mellett, és azonkívül, hogy az új területfoglalás kötelezettségére vonatkozóan kézzelfogható példa²⁴, azt is kitűnően érzékelteti, hogy a nyugat-szudáni epika hősei az ottani valóságos eseménytörténet arculata elé tükröt tartva szüntelenül a szélső sorssal néznek farkasszemmel, miután gyors fölülkerekedésük után bármikor ugyanolyan hirtelen cselszövés, árulás, vagy a még bátrabb, még erősebb másik hős áldozatává válhatnak. S e szüntelen bizonytalanság: a kimondatlanul is kidomborított állandó kockázatvállalás érzékeltetése a megénekelt daliák köré akaratlanul a legendák fénykörét sugározza.

Szamba Kullung²⁵, a bolond

Szamba Kullung annyit jelent: Szamba, aki nem csinál semmit; Szamba, a gyáva. Ha valaki a gyermek Szamba mellett a kezét hirtelen fölemelte, akkor ő összerezzen. Ha valaki felkiáltott, akkor a gyermek hanyatt-homlok elfutott onnan. Ilyen volt Szamba Kullung mint gyermek. Így nőtt fel Szamba Kullung. Apja adott neki egy lovat, egy diallit (bárdot) és egy szufát (lo-

¹⁹ Frobenius, Leo: *Atlantis VI. kötet: Spielmannsgeschichten der Sahel*, 1921, 37–38. old.

²⁰ „S ez eltér a Szungyata legenda ütemétől” – teszi hozzá Frobenius.

²¹ Frobenius 1933 (*Kulturgeschichte Afrikas*), 397. old.

²² Frobenius 1933 (*Kulturgeschichte Afrikas*), 400. old.

²³ Frobenius 1933 (*Kulturgeschichte Afrikas*), 396. old.

²⁴ Frobenius 1933 (*Kulturgeschichte Afrikas*), 179–180. old.

²⁵ Frobenius, Leo: *Atlantis VI. kötet: Spielmannsgeschichten der Sahel*, 1921, 95. és köv. old.

vászfűt), akinek a neve Munjo Kadi volt (munjo = aki sosem lesz haragos). Dialliját Szirimának hívták. Így Kullung immár felnőtt.

Szamba azonban még mindig Szamba Kullung volt: Szamba, a gyáva. Nagy volt, erős és nagyon szép, de mindenki kinevette a gyávasága miatt. Szamba anyja azt mondta Szirima diallinak: „Mindenki rosszat mond a fiamról. Nem lehet ez ellen semmit se tenni?” Szirima dialli azt mondta: „Semmit, semmit nem lehet itt tenni. Mindennap ösztökélem. Mindenfelét mesélek neki, hogy fölkeltem a sóvárgását, s igyekezzék a kalandok nehézségeivel megbirkózni. De mindez nem használ semmit. Már gyermekkorában ilyen jellem volt, és aligha-nem mint felnőtt sem lesz más.” Az anyja azt mondta: „Ó, ez a szégyen a családomra. Ezt nem élem túl. Ó, ez a szégyen! De hallgass rám, Szirima dialli. Nem lehetne neki egy barátnőt keríteni? Minden fehérmép háborús kalandokra ösztönzi és buzdítja a férfit. Nem lehetne neki egy barátnőt keríteni?” Szirima dialli azt mondta: „Semmi sem egyszerűbb ennél, mert Szamba Kullung a legszebb férfi Kapában.”

Másnap Szirima dialli egy szép lánnyal, Kumba nevével jött Szamba Kullunghoz. Szamba Kullung az ágya sarkán ült. A dialli is leült a szép lánnyal együtt az ágyra. Kumba közepén ült. Némi idő múltán Szirima dialli felállt, kiment, és magukra hagyta kettőjüket. Szamba Kullung egy egész napon át, másnap reggelig kettesben maradt a szép lánnyal. Akkor azután kiment. Szirima dialli megkérdezte: „Nos, mi történt?” Szamba Kullung azt mondta: „Minek kellett volna történnie? Egymás mellett ültünk az ágyon. Ő nem mondott semmit, így hát én sem mondtam semmit. Ő nem mozdult, így hát én se mozdultam.” Szirima dialli azt mondta: „Ezt nem jól tetted. Ha egy szép lány mellett ülünk, át kell őt karolnunk. Próbáld ezt meg egyszer!”

Szirima dialli Szamba Kullunggal bement a házba. Ott leült Kumba és Szamba Kullung mellé. Azután kiment. Szamba Kullung ekkor gyöngén megfogta Kumba karját. Kumba azonban, már amilyen az asszonyok természete (szó szerint), ellökte őt, és azt mondta: „Na, menj már!” Szamba Kullung felállt, és kiment. Kint találkozott Szirima diallival.

Az megkérdezte: „Nos?” Szamba Kullung azt mondta: „Én megfogtam Kumbát, erre ő ellökött, és azt mondta: 'Na, menj már!' – mire én természetesen kijöttem.” Szirima dialli azt mondta: „Úgy, úgy. – Akkor te nemigen ismered az asszonyok természetét! Mind így csinálja. Próbáld meg még egyszer, és ha ismét ellök, csapj kissé a hátsó felére. Így és nem másként kívánják ezt az asszonyok.”

Szamba Kullung tüstént bement a házba. De most nem jött mindjárt vissza. Egy egész napig bent maradtak. Amikor Szirima dialli másnap megkérdezte, hogy s mint történtek a dolgok, Szamba Kullung azt mondta: „Halljad csak Szirima dialli, nagyon helytelen volt tőled, hogy már régen nem mondtad meg, hogy ilyen szép dolog is van a világon. Amikor ő ismét ellökött, és a hátsó felére ütöttem, ez olyan jól esett, hogy fölfigyeltem rá, mi is történhetik a továbbiakban; és ezután Kumbával háltam. Ó, Szirima dialli, mért nem mondtad nekem már korábban, hogy ilyesmi is van a világon?”

A következő napon a fiú anyja Szirima diallihoz ment, és megkérdezte: „Nos? Használt a dolog valamit?” Szirima dialli azt mondta: „A tanács jó volt. Valamit már javult a helyzet.”

Néhány nappal azután verni kezdték a tabelét (a harci dobót), mert a szomszédságban harcra került sor. Szirima dialli Szamba Kullunghoz ment, leült mellé, és azt mondta: „Verik a harci dobót!” Szamba Kullung nem mondott semmit. Egy idő után Szirima dialli azt mondta: „Verik a harci dobót. Nem megyünk háborúba?” Szamba Kullung azt mondta: „Ó, talán azt gondolod, mert Kumbát ideadtátok, nekem is kellene valamit tennem, s el kellene mennem a háborúba? Ez eszembe se jut. Itthon maradok.” Szamba Kullung apja megkérdezte Szamba Kullungot: „Nos fiam, te nem mentél a többiekkel a háborúba?” A fiú azt mondta: „Nem, nem óhajtom a háborút, itthon akarok maradni.” Az apa azt mondta: „Szégyellem magam mi-

attad! Ne kerülj többet a szemem elé. Menj el! Szamba Kullung anyja azt mondta a fiának: „Ha rád nézek, szégyellnem kell magam, menj a szemem elől.” Szamba Kullung elment.

Szamba Kullung hívta Munjo Kadit, a lovászfűt, és azt mondta: „A szüleim nem akarnak többé tudni rólam, mert nem akarok harcolni. Nyergeld hát föl a lovam. El akarok menni messze innen, oda, ahol nincs háború és viszálykodás.” Mundjo Kadi felnyergelte a lovat. Szirima dialli odament Szamba Kullunghoz, és azt mondta: „Veled maradok, veled megyek az idegenbe.” Hármasan útnak indultak. Elhagyták a várost, és a vadonba vonultak. Másfél hónapig a vadonban bolyongtak. Akkor egy nagy falu közelébe jutottak.

A falu élén egy nagy törzsfőnök állt, akinek volt egy nagyon szép hajadon lánya. A lány rabszolganője egy napon a bozót szélén fát gyűjtött, a köteget a fejére emelte, és haza akarta vinni. Ekkor meglátta a három vándort. Amikor pillantása Szamba Kullungra esett, a lovas ifjú szépségétől úgy megzavarodott, hogy eldobta a fát, és amilyen gyorsan csak tehetette, hazafutott. Otthon úrnőjének azt mondta: „Jön egy szép, egy nagyon szép lovas a diallijával és szulájával. Gondoskodj róla, hogy apád méltón fogadja őt, és jó szállást jelöljön ki neki.” A legfelsőbb főnök lánya kiment, és elmondta ezt az apjának.

Diallijával és szufájával Szamba Kullung megérkezett a helységbe. A dugutigi (törzsfőnök) barátságosan fogadta őt. Elvezette egy szép távoli szállásra, és tiszteletére leöletett egy ürüt. Az emberek azt mondták: „Milyen szép ez a férfi!” Szamba Kullung kényelembe helyezte magát, és két napig ott lakott. A két éjszakán a dugutigi lányával hált.

A harmadik napon verni kezdték a tabelét (harci dobót). Szamba Kullung otthon ült. Nem fordított figyelmet a harci zajra. A törzsfőnök lánya azonban odajött, s hogy megtisztelje Szamba Kullungot, az ajtó előtt letérdelt (ezt úgy mondják: niungirri), és azt mondta: „Szamba, hallgasd a harci dobót! Szamba nem akarsz harcba vonulni?” Szamba felugrott, és azt mondta: „Ó, azt hiszed, mert apád levágatott egy ürüt, harcba kell vonulnom? Nem, ezt nem teszem. Én nem szeretem a háborút! Én Szamba Kullung vagyok. Apám és anyám már elűzött hazulról, mert Szamba Kullung vagyok, és mert nem akarok háborúba menni. Hát azt hiszed, az apád ürüje miatt háborúba fogok vonulni?” A lány felugrott, és azt mondta: „Ó, tehát te ilyen vagy? Te Szamba Kullung vagy? Nem, akkor nem akarok többé tudni sem rólad. Menj utadra. Nem érdekel szemből.”

Szamba Kullung hívta a szufáját. Azt mondta neki: „Mundjo Kadi, nyergeld föl a lovam. Elhagyjuk ezt a helyet.” Mundjo Kadi azt mondta: „Jól van.” Úgy is tett. Szamba Kullung felült a lovára. Szirima dialli azonban azt mondta: „Én hazatérek, és nem maradok tovább veled. Mert te nem leszel más, és csak szégyent és gyalázatot várhatok tőled a bérem fejében.” Szirima dialli hazatért. Szamba Kullung pedig szulájával kettesben továbbvonult.

Egy nagy városban egy nagy király uralkodott. A gazdag királynak sok országa és sok embere meg egy nagyon szép és okos lánya volt, aki még nem lépett senki férfival a házasság kötelékébe. A királylány rabszolganője a városkapu előtt mosta úrnője ruháit, egy tó partján. Főlnézett a munkából, és pillantása Szamba Kullungra esett, aki Mundjo Kadival lóháton közeledett. A lány a lovas szépségétől tüstént úgy megzavarodott, hogy megfellelkezett a mosnivalójáról, felugrott, és úrnőjéhez a városba futott. A lány megérkezett úrnője házába, és azt mondta: „Fatumata, épp most egy szép, egy nagyon szép lovas láttam jönni, aki a városunkba érkezett. Azonnal kérd meg apádat, a királyt, hogy méltón fogadja az idegent, mert soha a szemem nem látott még olyan szép férfit, mint ez a lovas.” Fatumata elment apjához, és azt mondta: „Apám, úgy hallom, egy nagyon tekintélyes és szép lovas vonult be a városodba. Kérlek, fogadd őt méltó módon, és biztosítsd számára barátságodat.” Ezután a fama (a király) berendeztetett egy nagy szálláshelyet. Amikor Szamba megjött, fogadta őt, és levágatott egy ökröt. Fatumata pedig azt mondta a rabszolganőjének: „Igazad volt, ez a legszebb férfi, akit valaha láttam.” És ekkor Fatumata egy csinos ágyékkötőt ajándékozott rabszolganőjének. Szép szálláshelyén Szamba Kullung kényelembe helyezkedett, és úgy tűnt neki, hogy minden

rendkívül kellemes. Öt napon át kitűnően mentek a dolgok. Naponta többször pompás ételt hoztak neki, azonkívül éjszakánként a szép Fatumatánál aludt, a király meg nagy tiszteletben részesítette őt. A hatodik napon azonban estefelé verni kezdték a harci dobot, és mindenfelé azt mondták: „Jön az ellenség, jön az ellenség, ki kell lovagolni, szembe kell szállni velük.” Szamba Kullung úgy tett, mintha mindebből semmit se venne észre.

Fatumata egy darabig figyelte a házából, hogy mit csinál Szamba Kullung. Amikor látta, hogy Szamba Kullung szállásán semmi sem történik, odament, térdre vetette előtt magát, és azt mondta: „Szamba, verik a harci dobot. Nyergeltess, vonulj ki te is a király embereivel, és szállj szembe az ellenséggel!” Szamba Kullung azt mondta: „Nem megyek! Mert nem szeretem a háborút, apám és anyám elküldött hazulról. Mert nem szeretem a háborút, úgy hívnak engem, Szamba Kullung. Mert Szamba Kullung vagyok, egy másik szép lány eltaszított már magától. S ha apád le is vágatott nekem egy ökröt, akkor sem fogok háborúskodást kezdeni. Ha te nem kedvelsz engem olyanak, amilyen vagyok, akkor elmegyek.”

Fatumata szép volt, büszke és nagyon okos. Ezekben a napokban már sokat beszélgetett Szambával. Megismerte a jellemét, s miután Szamba nagyon szép volt, nagyon szerette őt, azt mondta Szambának: „Ha te Szamba Kullung vagy is, mégsem hagylak el. Fölveszem a ruhádat, és felülök a lovadra, és az ellenség ellen vonulok. Olyan sötét van, hogy az arcáról senkit nem lehet fölismerni, csak a ruhájáról.” Volt ott néhány rabszolga, azok mindent láttak és hallottak. Fatumata felhúzta Szamba Kullung nadrágját és köpenyét, és azt mondta a rabszolgáknak: „Ha ma vagy később elmondja valaki, ami itt történt, megöletlek benneteket.” Fatumata felült Szamba Kullung lovára, és ellovagolt onnan, ki az éjszakába. Szamba Kullung titokban sokáig utána nézett.

A harci dobot ok nélkül szólaltatták meg, vaklárma volt az egész. Nem jött semmilyen ellenség. Álhírből pattant ki a dolog. Még aznap éjszaka mindenki hazatért, és Fatumata ismét kicserélte a ruházatát. Szamba Kullung sokáig szemlélte a ruháját, amit Fatumata viselt. A következő napon Szamba átment a város nagy terén. Egy dialli ült ott, és énekelt: „Ezen az éjszakán egy nagyszerű lovast láttam. Ő nem a mi városunk fia, mégis kivonult a küzdőterre az ellenséggel szemben. Ha harcra került volna a sor, bizonyosan lelőtt volna néhány idegen rablót. Biztosan valami nagy tettet vitt volna véghez.” Szamba Kullung állva maradt a sarkon, és hosszú ideig hallgatta a diallit. Azután hazament.

Fatumata nagyon szomorú volt, amiért a szép Szamba egyáltalán nem szánta el magát arra, hogy harcoljon. Sokat gondolkodott ezen, szemügyre vette Szamba Kullung jellemét, és úgy találta, hogy még nagyon fiatal.

Egy napon Fatumata apja azt mondta lányának: „Ha nem nagyon tévedek, még ma este ütközetre kerül sor a szomszédainkkal. Mondd meg ezt Szambának, de gondoskodj róla, hogy a város emberei idő előtt ne tudják meg a dolgot.” Fatumata gondolkodott. Elmondta a dolgot Szamba Kullungnak, de senki másnak. A piacon pedig egy nagy tökedényt vásárolt, tele mézsörrel. Amikor beesteledett, átment Szamba Kullunghoz, és odavitte a mézsört is. Szamba Kullung megkérdezte: „Mi ez?” Szamba Kullung még olyan tapasztalatlan volt, hogy nem tudta, mi is a részegítő ital. Fatumata azt mondta: „Ez itt nem más, mint egy jó gyomorerősítő szer. Próbáld csak ki!” Szamba Kullung ivott.

Szamba Kullung ivott. Azt mondta: „Miért nem mondta nekem korábban senki, hogy milyen kitűnő dolgok léteznek?” Szamba Kullung ivott, és ittas lett. Fatumatát a térdére ültette. Fatumata azt mondta: „A város összes embere úgy tartja, ha akarod, egy egész rablóbandát egymagad le tudsz győzni.” Szamba Kullung nevetett. Szamba Kullung ivott.

Szamba Kullung ivott. Kint a nagy téren verni kezdték a harci dobot. Fatumata meghallotta a dobszót. Fatumata fölállt. Szamba Kullung meghallotta a dobszót. Azt mondta Fatumatának: „Ó, úgy gondolod, hogy mindig a háborúba vonulhatsz helyettem? Nem, Fatumata, egyszer meg kell hallanod, amit a diallik rólam énekelnek! Holnap a Puit fogják

énekelni. A harci dobot ma csakis nekem verik. Mert a város összes embere azt mondja: „Ha Szamba Kullung akarja, egy egész rablóbandát egymaga le tud győzni!” Hallod, hogyan verik nekem a dobot?” Szamba Kullung hívta Mundjo Kadit. Azt mondta apródjának: „Szereld föl a lovam, újra (szó szerint!) a háborúba akarok lovagolni.”

Mundjo Kadi fölnyergelte a lovat, Szamba Kullung ellovagolt onnan. Ellovagolt a többiekkel. Megölt egy ellenséget. Visszajött Fatumatához, és azt mondta: „Ma nem volt szerencsém, csak egy ellenséget tudtam megölni.” Azután elaludt.

Annak a városnak a közelében, melyben Fatumata apja volt a király, élt egy vadász, akit úgy hívtak, Gomble. Pompás fickó volt, vagyonos és minden mértéken felül erőszakos és hirtelen haragú. Nagy földjei voltak, és sok rabszolgája, akik a földjét művelték. De nem tűrte el, hogy a szántóföldjét idegen lópatá érintse. Sok embert megtámadott, akik szándékosan vagy véletlenül átlövagoltak a szántóján, és miután nagyon erős volt, mindegyiket meg is ölte. Ezután leütötte a fejüket, és a fejeket azokra a nagy fákra tűzte, melyek a szántóföldjét övezték. Annyira félt mindenki Gomblétól, hogy hadba vonuláskor senki a nevét se merte kiejteni. És egyetlen férfi nem merészt arra az útra rátérni, mely a birtokához vezetett.

Amikor Fatumata látta, hogy milyen hatást gyakorol a sör az ő Szamba Kullungjára, és hallotta, hogy a diallik Szamba szépségéről és bátorságáról énekelnek, vett sok durrát, és maga készítette el belőle a legjobb dolót (sört). Egy reggel a dolót Szamba Kullung elé tette, és akkor Szamba Kullung elkezdett inni. Fatumatát a térdére ültette. Amikor Szamba Kullung már eleget ivott, Fatumata azt mondta: „Minden ember dicsér téged a bátorságodért.” Szamba Kullung azt mondta: „Ő, még nem tettem semmit. De hallottam, hogy van egy Gomble nevű vadász.” Fatumata azt mondta: „Ő, hallgass róla. Senki nem merészeli a nevét se kimondani. De még kevésbé merne bárki arra vetemedni, hogy megtámadja őt.”

Szamba megragadta a dolóval teli kancsót. Ivott. Letette Fatumatát a földre, és azt mondta: „Menj apádhoz, és mondd meg neki, szólaltassa meg miattam a harci dobot, és adjon nekem embereket, akik megmutatják a Gombléhez vezető utat.” Fatumata mindjárt elment az apjához, és azt mondta: „Parancsold meg, verjék Szamba miatt a harci dobot. Meg akar küzdeni Gomblével, és arra kér, adj embereket, akik megmutatják neki az utat.” A fama azt mondta: „Ez jó hír.” A fama megparancsolta, hogy szólaltassák meg a harci dobot.

Szamba Kullung felült a lovára, és magához vette a puskáját. Száz lovag, száz dialli, száz numu (kovács) és száz rabszolga követte őt, mindnyájan lóháton. Amikor már egy kissé messzebb jártak, az út elágazott. Jobbra egy széles út vezetett, melyen sok ember járt-kelt. Balra egy keskeny ösvény látszott. Ez vezetett Gomble földjére. Az emberek azt mondták: „Balra kell mennünk. Ez az út vezet Gombléhez.” Amikor a sok-sok bámészkodó, aki a városból jött, meghallotta ezt, állva maradtak, és Szamba Kullung után bámultak, aki a bal felé kanyarodó ösvényen ellovagolt. Egy idő után a száz rabszolga azt mondta: „Ebből baj lesz. Ettől szívesen távol maradnánk.” És a száz rabszolga lemaradt. Egy idő után azt mondták a diallik és a numuk: „Azt hiszem, elegendő, ha idáig követtük őt, mert ott előttünk, a domb mögött már Gomble szántói terülnek el.” A numuk és a diallik ott maradtak. A száz lovag azonban leszállt a lováról, és Szamba Kullungot még egy darabig gyalog követték. Azután ők is letáboroztak az út mentén.

Szamba Kullung most már egyedül lovagolt, és hamarosan meg is látta Gomble földjeit. Gomble pedig földje szélén ült egy vajfa²⁶ alatt, és egy tökedényből sört ivott. Szamba Kullung úgy tett, mintha nem venné észre Gomblét, rálovagolt a vadász szántóföldjére, és egy darabon feléje közeledett. Gomble egy ideig csodálkozva nézte a merész vállalkozót, azután

²⁶ Vajfa: zsiradékban gazdag magvakat termő többféle trópusi fa neve; elsősorban az ébenfafélékkel rokon, gumit, gyantát adó Sapotaceae családba tartozó fafajták megnevezése.

azt kiáltotta: „Hé, te szép férfi, idegen vagy-e vagy ebből az országból való?” Szamba Kullung azt válaszolta: „Idegen vagyok ebben az országban.”

Gomble azt mondta: „Hogyan? – hát azon a vidéken, ahonnan jössz, abban a városban, amelyen keresztül kellett jönnöd, egyetlen barátságos tanácsadó sem volt, aki megmondta volna neked, hogy mi a helyzet velem és a szántóföldjeimmel? Nos, tudd hát meg, Gomble vagyok, a vadász, egy rosszindulatú férfi, s akinek a lova a mai napig a szántóföldemet érintette, mindnek szomorú sorsa lett. Megfogtam és megöltem őket, azután a fejüket föltűztem valamelyik fára. Így most már tudod, hol vagy!” Szamba Kullung azt mondta: „Ejnye, akkor éppen a megfelelő városkapu felől érkeztem ide. Gombléval akartam szót váltani.”

Gomble azt mondta: „Rendben van, beszélek veled, mert szép fiatalember vagy, és ezért szívesen leszek a bajtársad. Szállj le hát a lovadról, és vezesd oda a mesgyéhez, utána töltsd azt a földet, amit a lovad patája érintett, a sapkádba, és hordd földre. Ezt kívánom. Azután jó barátok lehetünk.” Szamba Kullung azt mondta: „Ó, te félreértettél engem! Nem így akarom. Meg akarok veled küzdeni.” Gomble azt mondta: „Ne üzz velem tréfát. Ha nem volnál ilyen szép ifjú, akit kellemes megpillantani, már régen felakasztottalak volna valamelyik fára. Így azonban mondanék neked valamit. Talán fiatal éhenkórász vagy, aki a szerencsét a maga megélhetéséért kísérti meg. Ha kell neked valami, vedd ott azt a két rabszolgát; neked ajándékozom őket, mert olyan jóképű vagy.”

Szamba Kullung azt mondta: „Ó, te mégis félreértettél engem. Csak veled akarok megküzdeni, és senki mással.” Gomble azt mondta: „Ne ingerelj föl túlságosan, mert már úgyis tovább voltam türelmes veled szemben, mint másokkal. Vedd azt a két rabszolgát, azután hordd el magad.”

Szamba Kullung azt mondta: „Ó, te még mindig nem értettél meg engem. Csak veled, egyedül veled akarok megküzdeni. Siess hát!” Gomble azt mondta: „Ahogy akarod!” Gomble megragadta a puskáját, vadász módra lóditott egyet a puskatussal Szamba Kullung felé, majd egyet a levegőbe (a vadászok táncánál ezt a mozdulatot sosem hagyják el), azután megfordította, hogy Szambára lőjön. Gomble megnyomta a ravaszt, de puskája csüttörtököt mondott. Akkor Szamba mellen ragadta őt, és meglóbálta magasan a levegőben. Gomble pedig odakiáltott fiainak és szolgálóinak: „Emiatt a kis kellemetlenség miatt ne zavartassátok a munkában magatokat!”

Gomble ezután azt mondta Szambának: „Szamba, te megrabolsz! (Annyit jelent: méltánytalanul kihasználsz az a balszerencsét, ami a puskámmal kapcsolatban ért.)” Szamba Kullung azt mondta: „Senki nem mondhatja, hogy megraboltalak. Menj, add ezt a két kóladiót a basiaidnak (rabszolgáidnak), hogy kapják be, és hogy jobban meg tudjanak védeni téged.” Leeresztette Gomblét a földre, és odadobott két kóladiót. Gomble arébb húzódott.

Némi idő után Szamba Kullung megkérdezte: „Gomble, készen vagy?” Gomble azt mondta: „Készen vagyok. Jöhetsz.” Gomble fölkapta a puskát, és lőtt. Eltalálta Szamba Kullung sapkáját, aki gyorsan lehajolt. A golyó letépte a sapkát a fejéről, anélkül, hogy őt magát akárcsak meghorzosolta volna, Szamba Kullung pedig nekirohant Gomblénak, másodszor is fölragadta, és meglóbálta magasan a levegőben. Szamba Kullung azt mondta: „Gomble, ha harmadszor is megragadlak, és meglóbállak, követni fogsz, mint az apródom? A rabszolgám lesz akkor?” Gomble azt mondta: „Ez háromszor nem történhetik meg!” Szamba Kullung azt mondta: „Majd meglátjuk!” Szamba Gomblét a földre eresztette. Gomble pedig odakiáltott fiainak és jobbágyainak: „Ami itt előttem történik, az ne zavarjon a munkátokban.”

Gomble arébb ment. Szamba Kullung megkérdezte Gomblét: „Készen vagy?” Gomble azt mondta: „Igen, jöhetsz.” Ekkor el akarta sütni a puskáját, de Szamba Kullung olyan gyorsan és olyan nagy erővel támadt rá, hogy sikerült félrelöknie Gomble puskáját, mielőtt az elszült. S most Gomblét harmadszor is megragadta és meglóbálta magasan a levegőben. Ekkor azt mondta: „Nos, Gomble, ez volt a harmadik!” Gomble hétszáz fia és munkása a szép fiatal-

emberre akart támadni, de Gomble rájuk kiáltott: „Mi közöttök ehhez a dologhoz? Olyasmit akartok tenni, ami a munkátok kárára lenne?” A hétszáz fiú és munkás ismét elment. Gomble pedig azt mondta Szamba Kullungnak: „Szamba, te háromszor legyőztél engem. Követni foglak, mint a jobbágyod, oda, ahova vezetsz.”

Ekkor Szamba Kullung útnak indult hazafelé. Gomble követte őt. Megérkezett a száz lovaghoz, a száz numuhoz, a száz diallihoz és a száz rabszolgához. Valamennyien ujjongtak: „Szamba legyőzte Gomblét. Gomble kizárólag Szamba jobbágya lett. Nézzétek, Szamba mögött megy. Szamba a legbátrabb. Nézzétek Szambát!” Gomble pedig azt mondta az embereknek: „Ne jusson eszetekbe, hogy gúnyolódjatok rajtam, mert annak rossz vége lenne. Igaz, hogy Szamba jobbágya vagyok, de nem a tiétek. Ti nem győztetek le engem.” Szamba azt mondta: „Gomblénak igaza van. Nem szabad őt gúnyolnotok.” Gomble azt mondta: „De dicsőítsétek az uramat, mert Szamba erős és bátor és szép.” Akkor azt kiáltották az emberek: „Szamba a legbátrabb mindenki között!”

Így érkeztek meg Fatumata lakásához, és Gomble Szamba Kullung háta mögött ment, mint annak a rabszolgája. Ezért a fama Szamba Kullungot kinevezte kelle-tiginek, s így a jövőben neki kellett a város minden harcát és hadviselését vezetnie. Ebben a városban pedig sosem akadt egyetlen harcos sem, aki olyan pompás erős férfi lett volna, mint Szamba Kullung.

Egy napon Fatumata különlegesen jó dolót készített. Akkor Szamba Kullung fölkerelkedett, és egészen egyedül az ellenség ellen vonult, s azok összes ökrét meg tehenét – egész gulyájukat – hazahajtotta, más alkalommal, amikor Fatumata megint nagyszerű dolót készített, Szamba Kullung ismét fölkerelkedett. Egy olyan tehenekből és ökrökből álló gulyát hajtott haza, amely még sokkal-sokkal nagyobb volt, mint a korábbi. Harmadik alkalommal Fatumata ismét pompás dolót készített. Szamba Kullung ezúttal is kivonult az ellenséggel szemben, és olyan gulyát szerzett, mely minden mértéken felül pompás volt, s ekkor már ő számított a város és az ország leggazdagabb emberének.

Valamennyi ember azt mondta, hősiesség és hatalom dolgában Szamba Kullung messze mindent felülmúlt, amit valaha is ismertek az országban. Szamba Kullung egy gulyába terelte valamennyi marháját, és átadta azokat Fatumatának. Azt mondta neki: „Vedd mindet, amit szereztem. Én visszautazom a szüleimhez Kallába. Ők kiutasítottak engem, mert sosem akartam harcolni. Nos meg akarom nekik mutatni, mi az igazság velem kapcsolatban. Visszajövök majd. Élj jól, és őrizd meg, amit rád bízam.”

Szamba Kullung útnak indult Kalla felé. Meg is érkezett. Láta ismét a szüleit, és hosszabb ideig náluk maradt.

Midőn pedig Szamba Kullung (a szüleitől) ellovagolt, akkoriban mindenki fellázadt, aki a kelle-tigi alávetettje volt. A lázadók élén Gomble állt. Gomble azt mondta: „A városból a legfőbb erő eltávozott. Támadjuk meg a várost!” Valamennyi ellenség odatódult, és összegyűlt a város körül. A várost körülvették. Nagy veszély támadt.

Szamba Kullung úton volt hazafelé. Egy marabut²⁷ jött vele szembe, aki azonban nem volt tisztességes ember. Gomble és követői bérelték őt fel, és fizették meg. A marabut azt mondta Szamba Kullungnak: „Fatumata és az apja városát megostromolták. Gomble áll az ellenségeskedők élén. Ha hazatérsz, és sikerül az ostromlók közül hetet elfognod, akkor a város minden szerencsétlenségtől megmenekül.” Ez azonban nem volt igaz dolog, ez hamis prófécia volt, amely arra irányult, hogy Szamba Kullungot törbe csalják.

Szamba Kullung a város elé érkezett. Rátámadt két ostromlóra. Elfogta őket. Még két ostromlóra rátámadt, és azokat is elfogta. Azután még három ostromlóra rátámadt. Őket is elfogta. De ekkor odaérkeztek Gomble emberei, és őt magát fogták el.

²⁷ Marabut: észak-afrikai mohamedán remete.

Gomble két embere vezette Szamba Kullungot urukhoz, a birtokára. Szamba Kullung azt mondta az egyiknek: „Adj egy kis vizet, szomjas vagyok.” Az ember azt mondta: „Még mit nem, tavaly agyonütöttem az apámat. Nem adok.” Szamba Kullung a másik emberhez fordult, és azt mondta: „Adj egy kis vizet, szomjas vagyok.” Az ember azt mondta: „Még mit nem, tavaly agyonütöttem az apámat. Tőlem ugyan nem kapsz.” Amikor a két rabszolga látta, hogy Szamba Kullung, aki messziről utazott, és keményen harcolt, elbágyad, agyonütötték.

A két ember elment Gombléhoz, és azt mondták: „Ellenséged, Szamba Kullung halott.” Ekkor Gomble elszomorodott, és azt mondta: „Hogyan veszítette el az életét?” A két ember azt mondta: „Szamba Kullung szomjas volt. Nem adtunk neki inni, mert ő ütötte agyon mindkettőnk apját. Amikor azután elbágyadt, agyoncsaptuk.” Ekkor Gomble szomorú lett, és azt mondta: „Nagyon rosszul cselekedtetek, mert egy olyan férfit, aki ilyen bátor és ilyen nagy tettekre képes, ha lehet, barátunknak kell megnyerni. Ti azonban nyomorult zsványok vagytok.”

A RÉGI SZUDÁNI ÁLLAMOK TÖRTÉNETE

A régi szudáni államok létéről Európának egészen a 14. századig sejtelve sem volt. Első ízben csaknem ezer esztendővel létrejöttük után értesült fennállásukról. Nemcsak a szélesebb közönség, de az úgynevezett „tanult” emberek többsége is, ma is, alig tud valamit ezeknek az államoknak a múltjáról. *Az afrikai kultúra történetében* említett szudáni államok történelméről ezért rövid ismertetőt állítottunk össze.

Aki Afrika Atlanti-óceántól a Vörös-tengerig elnyúló területének a Szahara és az esős erdőövezet közötti széles sávjáról, az elmúlt másfélezer évben ott kialakult, virágzott és lehanyatlott szudáni királyságokról először kap híradást, annak számára ez kétféle meglepetést tartogat. Elsősorban azt, hogy megtudja, Afrika nemcsak a múlt századi útleírásokban ismertetett törzsek és törzsszövetségek földrésze, hanem olyan kis, közepes és nagy országoké, birodalmaké, államszövetségeké is, amelyek otthont adtak különféle fejlett állami intézményrendszereknek, katonai szervezeteknek, páncélos vitézeknek, bonyolult szertartásrendeknek, magas színvonalú állattenyésztésnek, földművelésnek, bányászatnak, fémöntésnek és fémmegmunkálásnak, üveg- és kézműiparnak, virágzó kereskedelemnek, a tájhoz igazodó építményeknek és művészeti színvonalú plasztikai alkotásoknak. S ha az európai középkor időszakának szudáni államait, Ghánát, Malit, Kanemot – a későbbi Bornut – és Szongait összehasonlítjuk a korabeli Európával, Szudán civilizációja aligha marad alul az európaival szemben.

Az ismeretlenség homályából fölbukkanó afrikai országokról – a szóban forgó szudáni királyságokról – a történészek olyasmit mondanak el, mint Európa középkori krónikái vagy bizonyos régi típusú európai történelmi tankönyvek. Itt is hallunk hódítókról és gyenge uralkodókról, az uralmukat többszáz, sőt, olykor ezer évig megtartó dinasztiákról, az uralkodó család tagjai között a hatalomért folytatott ádáz küzdelmekről, fanatikus hittérítésről, hűbérurakról és hűbéresekről, városok alapításáról és lerombolásáról, fölkapaszkodott rabszolgákról, megadóztatott országokról, a mitológia körébe emelt, fölmagasztalt hősök által alapított államokról, azok virágzásáról és lehanyatlásáról.

Miután fölcsúdtunk a meghökkentő tény hallatán, hogy – a jól ismert Egyiptomon kívül – Afrikának is van, úgymond, európai értelemben vett történelme, és amikor az olyan leírások, mint: „X” ettől eddig uralkodott; itt és amott megütközött az ellenséggel; győzött vagy megverték; végül meghalt, vagy megölték, vagy elűzték a trónjáról” – már-már egyhangúvá válnának, felbukkan, ha szórványosan is, a másik meglepetés. E krónikák lapjain tudniillik egyszer-másszor különös intézményekkel, furcsa szokásokkal találkozunk, és ezek egy valóban idegenszerű világra vetnek fényt, olyan világra, amely mindattól elüt, ami iskolában szerzett ismereteink és tapasztalataink szerint európai. Nos, ezek a meghökkentő, itt-ott kétségkívül egzo-

tikus vonások egy éghajlati, földrajzi, gazdasági–társadalmi, vallási és kulturális téren Európától valóban gyökeresen eltérő életformáról adnak hírt.

A történeti leírásoknak ezeket az élénkebb színeit, bár közvetve, de nem kis mértékben a kevés és bizonytalan írásos feljegyzés okozta, illetőleg az ebből fakadó hiányosságok ellensúlyozásának szándéka. A történészek az írásos dokumentumok hiányát tudniillik úgy igyekeztek pótolni, hogy a gyér dokumentumanyag mellett – a mitológiai elemekkel átszőtt legendáktól a szóhagyományon keresztül a régészetig – mindennemű más forrásból is merítettek, és ennél fogva ismeretlen rítusok, különös vallási, államvezetési, trónutódlási, toborzási és viselkedési szokások, továbbá művészettörténeti adalékok ismertetésére, sőt, nemritkán szociológiai jelenségek megvilágítására több helyet szorítottak, mint ahogyan ez a főként hatalompolitikai szempontokra szorítókozó régebbi európai történetírásban szokásos volt. Ekként Afrika története adatszegény és ellentmondásos ugyan a politikai eseményekre vonatkozóan, szembetűnően gazdag viszont kultúrtörténeti mozzanatokban.

E mozzanatok közül is kiemelkedik az a mai emberben méltán borzadályt keltő és az emberiség egy ősrégi korszakának levegőjét felidéző szokás, amelyet „szakrális” vagy „rituális” királygyilkossággént szoktak említeni, amelyről e könyv szerzője is sok mindent elmond, és amire tulajdonképpen a keresztény istenember története is visszamutat. Mindezt azért hozzuk itt szóba, mert a következő lapokon több ízben olvasható, hogy az egyik vagy a másik szudáni államban e szokást nem is olyan régen még gyakorolták. Most tehát – mielőtt áttérnénk a régi szudáni államok történetére –, e száraz történettudományi megállapításokat hadd egészítsük itt ki a néprajztudós élményével, Frobenius ama soraival, amelyekben elmondja, mint beszélgetett századunk elején egy feláldozásra kiszemelt „királlyal”:

„A kiriknél rábukkantam egy olyan királyra, akinek – több más dakka¹ uralkodóhoz hasonlóan – a következő évben áldozatként el kell szenvednie az erőszakos halált. Erről maga nyilatkozott. Egészen természetesnek találta, hogy a következő évben feláldozzák őt. Az életének véget vető nap elé számunkra érthetetlen szenvtelenséggel nézett, és szárazon kijelentette: ‘Az utolsó években nem volt jó az aratás, kevés volt az eső. Halálom után majd bizonyára több eső esik.’ Később azt mondta: ‘Van egy kis unokám, akit nagyon szeretek. Egy jó nemzetségből való asszonyt kell elvennie. Ha majd visszatérek a bozótból, ettől az unokámtól akarok újjászületni.’ Mindezt olyan egykedvű hangon mondta, hogy abból a rá váró végzetes eseménybe való teljesen megérlelődött belenyugvás csendült ki. Olyan hangon nyilatkozott, ahogyan mi egy kisebb kirándulást hozunk szóba. A feszültség semmi nyomát nem lehetett észrevenni rajta, olyat sem, amely rajtunk akkor is akaratlanul erőt vesz, ha tudjuk, hogy hamarosan egy másik lakásba vagy egy másik városba fogunk költözni.”²

¹ Dakka (Daka): Nyugat-Afrikában, a Benue-folyó vidékén élő, szavannai földműves gazdálkodást folytató törzs.

² Frobenius, Leo: *Erlebte Erdteile*, IV. kötet, 1928, 120–121. old.

A. Kelet-Szudán

1. Abesszínia (a mai Etiópia)

(lásd az 1. számú térképet)

Abesszínia – vagyis a mai Etiópia – központi része az Etióp-magasföld. Ezt északról dél felé – a Vörös-tengertől a Rudolf-tóig – az Afrikai Nagy-árok szeli át. Hozzátartozik ezenkívül Eritreának a Vörös-tenger partján elterülő síksága is.

Abesszínia uralkodói a legenda szerint I. Meneliknek, Salamon zsidó király³ és Sába királynője⁴ fiának a leszármazottai voltak, ami a Kr.e. 10. és 9. század fordulójának idejére mutatna vissza. Abesszínia területén, annak északi részén – a későbbi Tigre-tartomány vidékén – a történelem által ismert első államalakulat viszont a Kr.u. 1. században létrejött Aksum (ugyanilyen nevű fővárossal).⁵

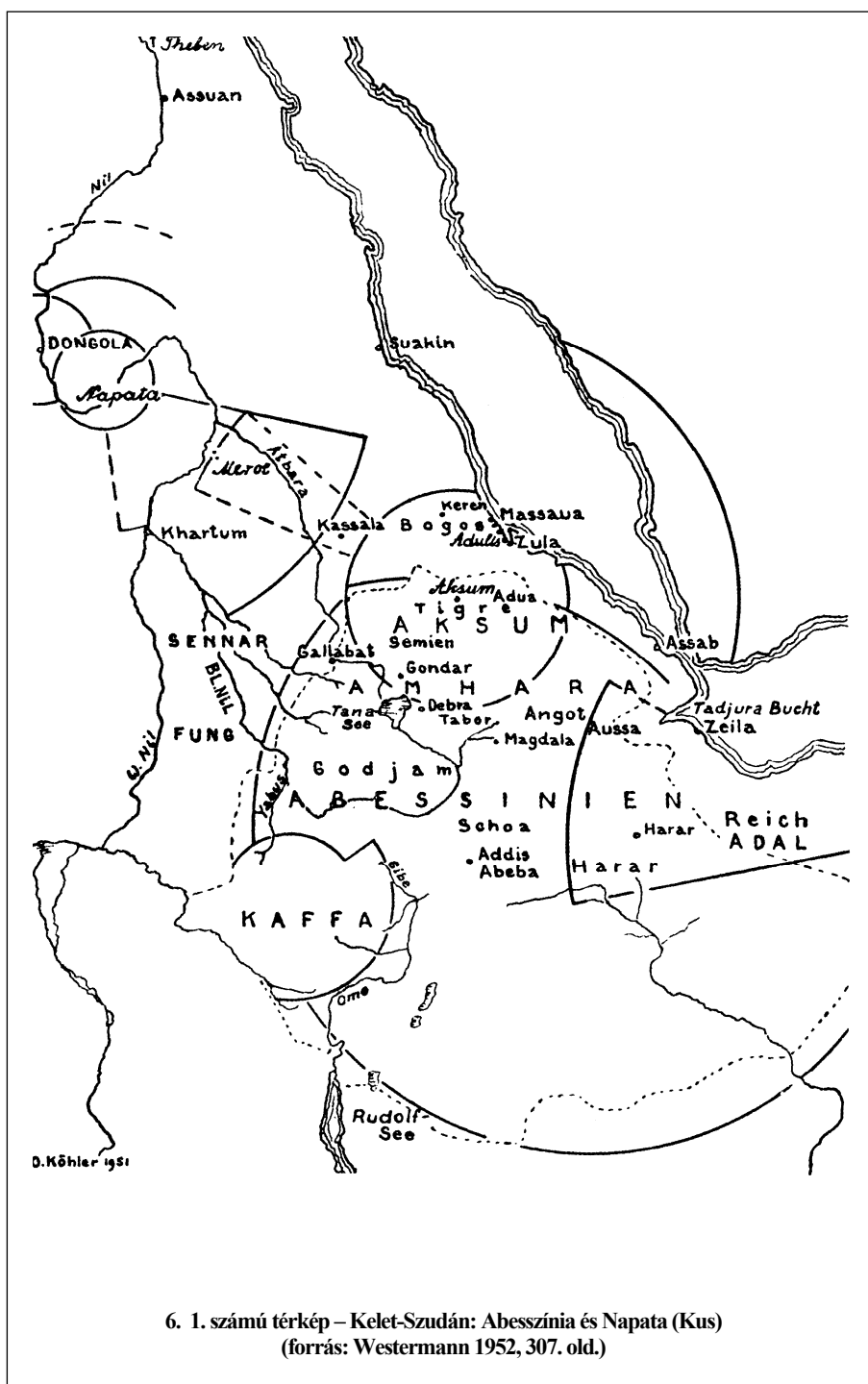
Abesszínia népessége három csoportra – negridekre, hamitákra és szemitákra – oszlik. A szemita amharák, az ország népességének e kiemelkedő államalkotó eleme a Kr.e. 1. évezred folyamán vándorolt be (s így nyilván ők voltak a „Salamon–Sába királynője” hagyomány hordozói). Tőlük tanulta meg az őshonos lakosság a talaj jobb kihasználását: a teraszos szántóföldi művelést és torlasztó gátak létesítését. Az országban kőházakat, palotákat, templomokat építettek, és monolitokat állítottak föl. A szemitáknak köszönhető az írott nyelv bevezetése és az irodalom megszületése is.

A Kr.u. 1. század óta fennállott – már említett – Aksum rabszolgatartó állam keretei között a 4. században a kopt keresztény vallást államvallássá tették. Ez idő tájt jelennek meg – a régibb, szábai nyelvű feliratok után – az etióp (ge' ez) nyelvű feliratok. Később, görög befolyásról tanúskodva, görög nyelvű feliratok is készültek.

³ Salamon, Izrael királya (kb. Kr.e. 970–930). Izrael őalatta érte el legnagyobb virágzását. Szövetségese volt Egyiptomnak és Föniciának, és Jeruzsálemben számos templomot építtetett.

⁴ Sába (Szába): az Arab-félsziget délnyugati csúcsa, Jemen területén; az ókori szabeus törzs lakóhelye. A szabeusok gazdag kincseikről ismert kereskedőnép volt. Királynőjük – a Biblia szerint – egy ízben fölkereste Salamon királyt, és rejtvényeivel próbára tette a bölcs uralkodót, majd gazdagon megajándékozta őt. A régészet ismeretanyagára is támaszkodó történészek szerint viszont Sába királynője azért ment Jeruzsálembe, hogy egyrészt biztosítsa a kikötőiből kiinduló tömjén út északi szakasza birtokosának, Izraelnek a barátságát, másrészt, hogy Salamonnal – a korabeli szokások szerint egymás kölcsönös megajándékozása formájában – nagyarányú cserekereskedelmi ügyletet bonyolítson le.

⁵ Aksumról – és kikötőjéről, Adulisről – a 60 körüli évekből maradt fenn az első írásos feljegyzés.

A 8. században az aksumita állam felbomlott, és ettől kezdve a zsidó vallású Zagve dinasztia uralkodott. Az új államalakulatnak a harcot ismételten fel kellett vennie a Szomáli-félsziget szultánátusaival. E küzdelmek során a mohamedán törzsek, majd mellettük a galla csapatok és a part menti területekre behatoló törökök Aksumtól egyre több területet ragadtak el, és a 16. század közepéig a Zagve-dinasztia országának majdnem a teljes területét elfoglalták. A támadók ugyanis puskával harcoltak, a védekező abesszínek pedig csak lándzsával. Az 1500-as évek derekán a portugálok – természetesen önös érdekből – megsegítették a szorongatott helyzetben lévő Abesszíniát ellenségeivel szemben. Így a közvetlen veszély elhárult, és az ország önállósága helyreállt.

Mintegy száz évvel később az akkori abesszin uralkodó úgy látta, hogy az országot fenyegető újabb veszedelmet éppen a portugálok jelentik. Ezért seregeivel elűzte a portugálokat, és országát elzárta az európaiak elől. A magára maradt Abesszínia ekkor alakult át jellegzetes afrikai hűbéres állammá.

A központi hatalom Abesszíniában a következő századok folyamán meggyöngült, majd a 18. század közepére felbomlott. Az országot csak a 19. század végén sikerült a tehetséges, nagyvonalú II. Menelik császárnak ismét egyesítenie. Országát ő azután újra megnyitotta az idegen követségek előtt.

A legújabbkori események: 1935-től 1941-ig Abesszínia olasz uralom alá került. Ezt követően – Eritreát is magába olvasztva – ismét önálló állam lett.

2. Napata

(lásd az 1. számú térképet)

Az előző pontban a „mai” Etiópia kapcsán azért beszéltünk következetesen Abesszíniáról – kerülve, amennyire lehetséges, az Etiópia elnevezést –, mert volt egy „ókori” Etiópia is, az, amelyről most lesz szó, és amely nem azonos a „mai”-val. Mert

- a mai Etiópia *Abesszíniával* azonos,
- míg az ókori Etiópia nem más, mint *Napata*.

Napata a mai Szudáni Demokratikus Köztársaság területén – az „Északi-tartomány” délkeleti részén, valamint „Kassala-tartomány” déli vidékén – állt fenn. Vagyis Napata területe délre a mai Khartumig terjedt ki, délkelet felé pedig az Etióp-magasföldre, és magába foglalta az Atbara és mellékfolyói vidékét, valamint Atbara és a Kék-Nílus közötti termékeny és ásványi kincsekben – aranyban, rézben, vasban – gazdag területet. (Az 1. számú térképen megtaláljuk egyfelől *Abesszíniát*, a „mai” Etiópiát – amely Aksumot is magába foglalja –, másfelől *Napatát*, az „ókori” Etiópiát, amelynek további használatos neve: *Kas*, semita nyelven *Kus*.) Az ország értékes termékei: az elefántcsont, a strucc toll, a bőr és – a 20. századig – a rabszolga.

Napata 2800 évvel ezelőtt – és annál is korábban – Egyiptom tartománya volt, és kulturális élete is túlnyomóan egyiptomi befolyás alatt állt. E téren azonban kétségkívül abesszíniai hatások is érvényre jutottak.

A Kr.e. 8. században Egyiptom napatai helytartója, az egyiptomi királyi házzal rokonságban álló Kasta önállósította magát, és székhelyévé a Napata nevű várost tet-

te meg⁶, amely a Nílus IV. zuhatagától valamivel délre, a Nílus bal partján, a mai Kareine helységnél feküdt. Kasta utóbb megtámadta Egyiptomot, és Thébaiig el is foglalta. Fia, Piankhi (744–710) folytatta apja hadjáratait, és majdnem egész Egyiptomot meghódította.

A Kr.e. 7. század folyamán az asszírok (előbb 670-ben Asszarhaddon, majd 668-ban Asszurbanipal) elfoglalták Egyiptomot, és Asszurbanipal elől Tanut Amonnak, az akkori napatai uralkodónak végképp ki kellett vonulnia a Nílus vidékéről. A napatai királyok (a XXV. egyiptomi dinasztia) egy évszázadig sem tartó egyiptomi uralma ezzel véget ért.

Napatát a későbbiekben több felől támadások érték. II. Pszammetik egyiptomi uralkodó (Kr.e. 595–589; a XXVI. dinasztia tagja) két ízben is hadjáratot indított Napata ellen. Vagy 70 évvel később, Kr.e. 525-ben Kambüszész perzsa király – Egyiptom elfoglalása után – ugyancsak megtámadta Nubiát.

Ebben az időben – egyes történészek szerint a Kr.e. 7., illetőleg 6. században, mások szerint Kr.e. 440-ben – a fővárost az egyiptomi papság túlságosan erős nyomása elől Napatából áthelyezték Meroëba. A régi főváros egy ideig még vallási központ maradt, és mint egy mellékdinasztia székhelye, a Kr.e. 2. századig még szerepet játszott. Ekkor azonban Justinianus császár légioi, a római prefektus, Petronius vezetése mellett megtámadták Napata, majd Meroë városát, és miután azokat bevették, földig le is rombolták.

Kr.e. 30-ban, amikor Egyiptom római provincia lett, Napata országa és Khartum is római protektorátussá vált.

A Petronius által elpusztított városokat utóbb, templomaikkal együtt, ismét felépítették, és Meroë a kereszténység első térhódítása idején fontos közlekedési és kereskedelmi központ lett Abesszínia és Egyiptom között.

Az országnak a 3. században a blemyeszek súlyos támadását kellett elviselnie. Ennél is nagyobb megrázkódtatást jelentett, amikor az aksumiak a 4. század elején ismételtelen megtámadták Napatát. A második támadás alkalmával Aizanasz aksumi király csapatai Meroë minden kincsét és készletét elragadták, és a várost is lerombolták. Egyes történészek úgy vélik, hogy a királyi család ekkor Darfurba menekült.

Az ország lakossága az 5. és 6. század folyamán felvette a kereszténységet. Ekkor ugyanis (a 6. századig bezárólag) az ez idő tájt szerveződött keresztény államalakulatok egyike, Aloa (Alwa) uralma alá kerültek. Az egyiptomi gazdasági és kulturális hatás egyébként továbbra is nagymértékben érvényesült.

A 6. században Szilko király megalapította az új núbiai birodalmat, Dongolát, amelynek ugyanilyen nevű fővárosa Napatától 100 km-rel nyugatra terült el.

A 7. századtól kezdődően az arabok fokozatosan megerősödtek, és ez – a kezdeti gyümölcsöző kereskedelmi kapcsolatoknak véget vetve – katonai összeütközésekhez vezetett. Emellett kis csoportokban igen sok arab vándorolt be az országba.

II. György núbiai királyt 969-ben a moszlim Djokar (aki születése szerint görög volt) felszólította a mohamedán vallás föl vételére, és arra, hogy fizessen a kalifának adót. A núbiaiak Djokar minden feltételét teljesítették, kivéve azt, hogy a moszlim vallásra áttérjenek.

⁶ Napata város romjaira a régészek a mai napig nem bukkantak rá.

Bár Nubia a 11. században ismét megerősödött, de a következő századokban az ország erejét az ismétlődő egyiptomi (Szaladin⁷) és arab támadások fölmorzsolták, és így Nubia a 15. században széthullott.

3. Darfur

(lásd a 2. sz. térképet)

Földrajzilag Darfur – Kordofánnal együtt – alapvetően az északról és keletről érkező arabok betöréseinek területe. A 7. század közepén kezdődő afrikai arab hódítással szembeszállva, az Etiópiával szövetkező kelet-szudáni keresztény államok egy ideig fel tudták tartóztatni a kalifa seregeit. Utóbb, a sikeres arab térhódítást követően, kialakultak a térség feudális szultanátusai. Közülük az egyik: Darfur.

Az ország őslakosságának számító és a Gebel-Marra vidékén élő furok és dadzsók (dazsuk) negridek. A tundzsurok⁸ feltehetően akkor érkeztek ide, amikor Meroë uralkodói keletre menekültek (360 után). Valószínűleg tőlük származnak a Darfurban észlelhető, Meroëra utaló sajátosságok (Darfur régi fővárosában, Uriban talált téglapépület romjai, fegyverzetük – tör, lándzsa –, gyűrűik stb.).

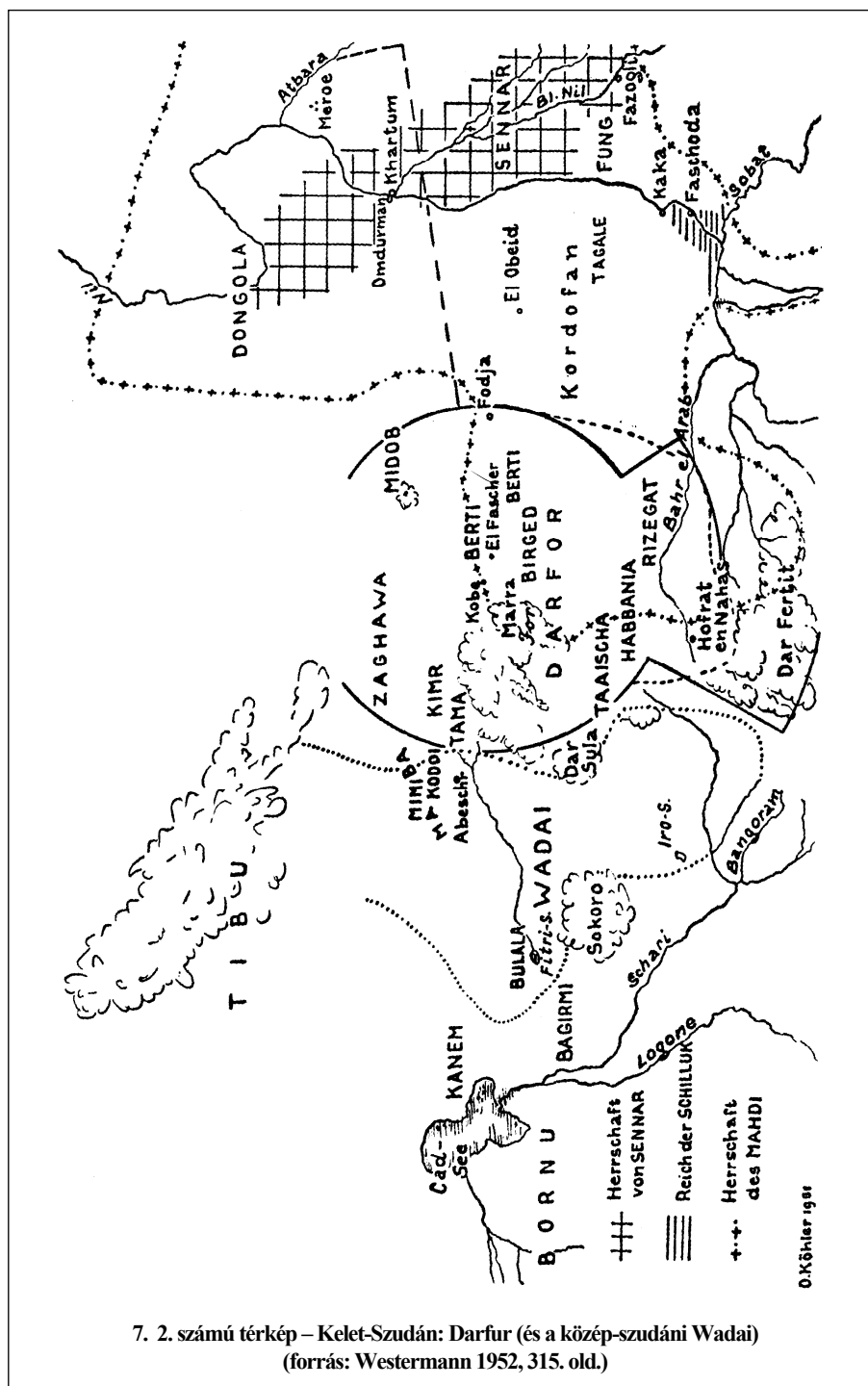
Meg kell itt említenünk az Uritól déli irányban 20 mérföldre fekvő Ain Fara romvárost is, amelyben keresztény emlékek – bizonyító erejű cseréptöredékek – kerültek elő, ami kétségtávan a núbiai befolyás jelenlétének tűnik. A tundzsurokra visszatérve, arra is ki kell térnünk, hogy valószínűleg ők hozták a tevéket először erre a tájra. Rajtuk kívül – előttük és utánuk – számos más fehér-afrikai és arab törzs (így például a Nílus vidékéről ideszármazott, és elsősorban kereskedelemmel foglalkozó dzsellabák törzse) telepedett le Darfur területén. Az évszázados együttélés következtében Darfurban – és más kelet-szudáni országokban, így Kordofánban, Wadaiban, Bagirmiban – arabok és négerkeverék népei jöttek létre.

Az iszlám az országba először a 13. század közepe táján hatolt be, és utóbb, a 14–15. század folyamán, a núbiai kereszténységgel együtt a Darfurit is elnyelte.

Darfurnak, e jellegzetes hűbéres államnak öt tartományát olyan magas méltóságú tisztségviselők irányították, akik tartózkodási helye a szultán udvarában volt.

⁷ Szaladin; Salah ad-din (1138–1193): kurd származású egyiptomi uralkodó, az Ejjubidák dinasztiájának megalapítója. 1171-től 1193-ig uralkodott Egyiptomban. 1164-től Nureddin szíriai szultán vezéréként harcolt Egyiptom ellen. 1169-ben magához ragadta a tényleges hatalmat Egyiptomban, és 1174-ben hatalmát Szíriára ki terjesztette. Harcba állt a Jeruzsálemi Királysággal. 1187-ben fényes győzelmet aratott a keresztesek felett Hittinnél (Palesztina), és még ugyanebben az esztendőben elfoglalta Jeruzsálemet. Eredményesen szállt szembe a 3. keresztes-hadjárat seregeivel is.

⁸ Tundzsúr (tundzsér): Darfurba, Wadaiba és Kanemba északról és észak-keletről behatolt fehérbőrű, utóbb a négerekkel keveredett iszlám vallású törzs.

Régi hagyományokra utal, hogy az iszlám felvétele után is kiemelkedő szerepet játszott az udvarban a „király anyja”, az abo, és nála is jelentősebbet a „nagyasszony”, az idzsa basi, a király hivatalos nővére. De jónéhány más szokásukban is ősi hiedelmek tükröződnek. Így például a szultánnak évente személyesen kellett a gabona vetését megkezdnie: Továbbá az országnak csak azt a vezetőjét tekintették szultánnak, aki e fontos méltóság jelvényei, a királyi dobok birtokában volt. Ezenkívül a király halálakor a palotájában – és még egy meghatározott állami méltóság házában – az állandóan ott lobogó tüzet el kellett oltani. Ez utóbbi szokás kétségkívül a rituális királygyilkosság emlékét idézi.

Darfurban három uralkodóház követte egymást. Az első, a Dadzso, a 15. század közepéig uralkodott. Ekkor a Tundzsurok ragadták magukhoz a hatalmat. Az ő uralmuk későbbi szakaszában, a 16. században, Darfurra jelentős befolyást gyakorolt Bornu, olyannyira, hogy nyelvükre és szokásaikra egyaránt hatással volt.

A harmadik, a Keira-dinasztia házasság révén tulajdonképpen magába olvasztotta a Tundzsur ágat is.

A Keira-ház első uralkodója, Dali, szigorú rendet teremtett az országban, szabályozta az állami bevételeket, és megalkotta sajátos büntetőtörvénykönyvét, a Kitab-Dalit, amely halála után még sokáig érvényben volt. Ennek nevezetessége abban áll, hogy – kifejezetten „államkincstári” szemléletet érvényesítve – csak anyagi vonatkozású büntetést ismer.

A 16. század végén Darfurnak ismét jeles uralkodója támadt Szuleiman Szolon (1596–1637) személyében, akinek uralma, sikeres háborúi eredményeként egész Kordofánra kiterjedt.

Darfur első uralkodóiról valójában nem maradt fenn írásos feljegyzés. Hiszen a „fur” kifejezést először csak 1664-ben, a holland J. M. Vansleb egyiptomi látogatása kapcsán vetették papírra.

Szuleiman Szolon után a következő figyelemreméltó uralkodó Ahmed Bokor (1682–1722) volt. Ő iskolákat alapított, tudósokat neveltetett, és – az ország népességét felduzzasztva – államába kanuri, bagirmi⁹, bulala, fuláni, arab és Nílus-vidéki törzseket telepített be. Sokat kellett hadakoznia is, elsősorban a kimrekkel szemben, akiket végül is meghódított.

Wadai még az Ahmed Bokor előtti uralkodó idején lett Darfur adófizetője. Most azonban Darfur ellen fordult, megtagadva az évente Darfur uralkodójának háremébe küldendő hercegnő kiszolgáltatását. Az ennek nyomán támadt háborúskodás során Wadai kezdetben ugyan sikereket ért el, utóbb Ahmed Bokor azonban visszaverte őket, és elűzte Wadai uralkodóját.

A következő száz esztendő folyamán Darfur váltakozó sikerrel hadakozott külső ellenségeivel szemben. Haszin (Huszein, 1839–1874), ez a felvilágosult, békére törekvő uralkodó ügyes politikával sokáig eredményesen fenntartotta országát, de végül a támadó Egyiptommal szemben alulmaradt, és ettől kezdve Darfur önállósága csupán formális volt.

⁹ Bagirmi: Közép-Afrikában, a Csád-tótól délkeletre élő, szavannai földműves gazdálkodást folytató törzs.

Az ország utolsó királya – Ali Dinar – a Mahdi¹⁰ fogságából 1898-ban visszatért Darfurba. Amikor azután 1915-ben elesett, Darfurl az Angol–egyiptomi Szudáni-kormányhoz csatolták.

B. Közép-Szudán

4. Wadai

(lásd a 2. számú térképet)

Wadai ugyan a „Kelet-Szudán” címet viselő 2. számú térképen látható, mégis – mint a terület legkeletibb országa – Közép-Szudánhoz tartozik.

Wadairól az első hírek a 15–16. századból származnak. Ekkor került az ország a tundzsurok uralma alá. Ettől kezdve Wadai arab–néger keverék népe között fokozatosan tért hódított a mohamedán vallás.

Kulturális vonatkozásban Wadai szoros kapcsolatban állt a szomszédos államokkal, nyugaton Bornuval és Bagirmival, keleten Darfural. Itt is feudális alapokon nyugvó szakrális királyság állott fenn, az erre jellemző ceremonális udvari élettel, amelyben a király anyja hangsúlyozott szerepet játszott.

Wadaiiban az első iszlám vallású szultán 1635 és 1655 között uralkodott, akit mind Bornu, mind Darfur adófizetésre kényszerített. A 18. században Wadainak sikerült kivívnia függetlenségét, sőt, elfoglalta Bornu egyik tartományát, Kanemot, és a század elején időlegesen Bagirmit is. Ugyanakkor Wadai sikertelenül fordult szembe Darfural, és Ahmed Bokor elűzte Wadai vele szembeszálló uralkodóját. Wadainak a 19. század folyamán elért sikerei között meg kell említeni, hogy 1870-ben ismét elfoglalta Kanemot.

Bár vad és harcias lakossága miatt szomszédjai rettegtek Wadaitól, belső villongások következtében az ország a 19. század utolsó éveiben mégis rövid idő alatt elvesztette jelentőségét.

¹⁰ Mahdi (arab 'a jó útra vezérelt'): a mohamedánok által várt messiás, megváltó. Az eljöveteleéről szóló, eredetileg zsidó és keresztény hatást is tükröző tanítás a 7. században keletkezett, és ettől kezdve a mohamedán vallási és társadalmi reformátorok több ízben mint nmadik léptek fel. Legnevezetesebb közülük Mohamed Ahmed (?1848–1885), a szudáni népfelkelés vezetője. 1881-ben mahdinak nyilvánította magát, és harcot kezdett a török elnyomók, illetőleg az angol gyarmatosítók ellen. Tanaiban a felkelés nemzeti felszabadító eszméi vallási köntösben jelentkeztek. Követői, a mahditák 1883-ban nagy győzelmet arattak az egyiptomi angol csapatok felett, 1885-ben bevették a fővárost, Khartoumot, és csaknem az egész országot elfoglalták. Létrehozták a független mahdita államot. Mohamed Ahmed halála után utóda, Abdullah (aki magát szintén mahdinak nevezte) két évi harc után döntő vereséget szenvedett 1898-ban a Kitchener által vezényelt angol csapatoktól. (Ennek az eseménynek a hatására tért vissza fogságából Ali Dinar Darfurba.) Az angolok megszállták Szudánt, és véget vetettek a mahdita államnak.

5. Bagirmi

(lásd a 3. számú térképet)

Az ország kicsiny, körülhatárolt területen foglalt helyet. Északi határát Wadai és a Csád-tó képezte, a keletit pedig a Chari.¹¹ Miután két szüntelen rablóhadjáratokat vezető királyság – az északra lévő Wadai és a nyugatra fekvő Kanem-Bornu – között terült el, Bagirmi mindig védekezésre kényszerült.

A helyi hagyományok szerint az uralkodó család – 12 fivér – keletről érkezett, és közülük az egyik lett a királyság megalapítója. E hagyomány ellenére nem kizárt, hogy az uralkodó osztály az őshonos kenga¹² törzsszövetségből származott, amely azután erősen keveredett arab eredetű elemekkel.

A 16. században, amikor Bagirmi mint királyság létrejött, nyugatra tőlük a masz-szák¹³ éltek, és rajtuk kívül néhány fuláni csoport. Délre viszont a sara (szara)¹⁴ csoportok laktak, keletre és északra pedig a kengák és a bulalák. A vidék egészében az arabok és a négerek erős keveredése következett be.

Az első uralkodó, Birmi Beszé (1522–1536) hatalma alá vetette a környező lakosságot. Fővárosát, Maseniát utóbb Malo (1548–1568) fallal vettette körül. Ugyanő sikeresen visszaverte a bulalákat és a fulánikat. A későbbiek folyamán Malót fivére, Abdallah – aki moszlim térítő volt – megölte. Abdallah fiai (Omár, 1608–1625; Dala, 1625–1635) békés időszakban éltek. A következő uralkodó, Burkmanda (1635–1665) viszont jelentős hadvezér volt. Három évig tartó hadjáratban legyőzte a szokorókat¹⁵, előzőnlötte Kanemot, áthatolt a sivatagon Borku¹⁶ és Kauar irányában, és kifosztotta a bornui Kotoko tartomány arabjait. Ezután a 18. század közepéig jámbor és kegyetlen uralkodók váltották egymást.

Hadj Mohammed el Amin (1751–1785) ismét jelentős uralkodó volt, aki sikeres hadjáratokat vezetett az arabok és a bulalák ellen. Uralkodására azonban árnyékot vetettek kegyetlenkedései. Egyik ilyenfajta jellemző cselekedete volt, amikor az uralkodóháznak azokat a férfitagjait, akik vetélytársaivá válhattak volna, megvakíttatta.

Abd er Rahman Gauranga (1785–1806) alatt szomorú korszak köszöntött Bagirmira. Wadai szultánja, Szabun behatolt az országba, elfoglalta a fővárost, és megölette a királyt meg az uralkodóház és a magas rangú tisztségviselők családjainak számos tagját.

¹¹ Chari: folyó, amely dél felől a Csád-tóba torkollik.

¹² Kenga, Massza, Sara, Szokoro: Közép-Afrikában, a Csád-tótól délre, délkeletre élő, szavannai földműves gazdálkodást folytató törzsek.

¹³ Massza (masza): Közép-Afrikában, a Csád-tótól délkeletre, a Logone folyó partvidékén élő, szavannai földműves gazdálkodást folytató törzs.

¹⁴ Sara: ugyanott, de a masszától keletre, az Auk folyó partvidékén élő, azonos gazdálkodást űző törzs.

¹⁵ Szokoro: ugyanott, de a masszától északra, a Chari folyó mentén élő, azonos gazdálkodást űző törzs.

¹⁶ Borku: hegység Közép-Afrikában, Csád északnyugati részén, a Tibeszitől délre.

8. Bornu szultánjának gyapotpáncéllal felszerelt lovasa
(forrás: Westermann 1952, 97. old. előtt, 14. rajz)

9. Csamba lovas gyűrűs páncélinggel és páncélsisakkal
(forrás: Frobenius: *Und Afrika sprach* 1912, 598. old.)

Negyven évig tartó belső viszály és külső harcok után Abd el Kadernak (1846–1858) sikerült egy évtizedig békés állapotokat fenntartania. Ekkor azonban eljött egy próféta, aki súlyos felfordulást idézett elő, és ennek során Abd el Kadert is megölték.

1870-ben Wadai szultánja, Ali elfoglalta Bagirmit. A megvert uralkodó, Mohammed Abu Szekkin a hegyek közé menekült. Ali ezután elvitette Bagirmi összes kézművesét Wadaiba, és letelepítette őket a városokba. Később a földműves lakosságot is áttelepítette Wadaiba. Mindez a Rabah elleni francia megmozdulásokkal függött össze.

A 20. század elején, II. Gaurang, Mohammed Abu Szekkin fia szerezte meg az immár jelentéktelen Bagirmi fölött a hatalmat. A fővárost ekkor Maseniából Tcheknába helyezték át.

Bagirmi abszolút monarchia volt. Az uralkodó teljhatalommal rendelkezett. A királyság második legfontosabb személyének a magira, a király anyja számított. A legidősebb királyfi volt a trónörökös, akit – Bornu mintájára – csiromának neveztek. A csiroma fivérei részére egy-egy székhelyet jelöltek ki, és ők saját maguk fenntartását az ott biztosított jövedelemből fedezték. Nehogy a fivérek igényt tarthassanak a trónra, a fél szemükre megvakították őket. A trónutódlásból a testi fogyatékosok ugyanis ki voltak zárva.

Az udvari életben példaképpül Bornu szolgált. A magas tisztségviselők közül az *alifa moito* az északi tartomány igazgatását irányította, a *mbarma* a hadsereg pa-

rancsnoka volt, de utóbb amolyan udvari marsallféle lett, míg a hadügyminiszterség feladatait a *fatcha* látta el. Ő felügyelt egyúttal az elhunyt uralkodók feleségeire, továbbá a félvak hercegekre. A *ngarmané*, a főeunuch a királyi hárem és a palota igazgatását látta el. Végül a *krema* mint a *fatcha* tanácsadója, háborús kérdésekkel foglalkozott.

Figyelemreméltó, hogy kevert népessége ellenére Bagirmi milyen erős államnak bizonyult. Hiszen hatalmas szomszédai között 500 éven át fenn tudott maradni.

6. Bornu

(másként: Kanem-Bornu)

(lásd a 3. számú térképet)

Az ország két tartományból állt, a Csád-tótól északra és északkeletre elterülő és a kanembuk lakta Kanemből – ezen a néven említhető a „régí”, a 14. század végéig virágzó birodalom –, valamint a tó nyugati partján lévő Bornuból, ahol a kanurik telepedtek le. Az ország keletkezése kapcsolatban állt az észak-afrikai korai arab terjeszkedés elől déli irányban megindult népvándorlással.

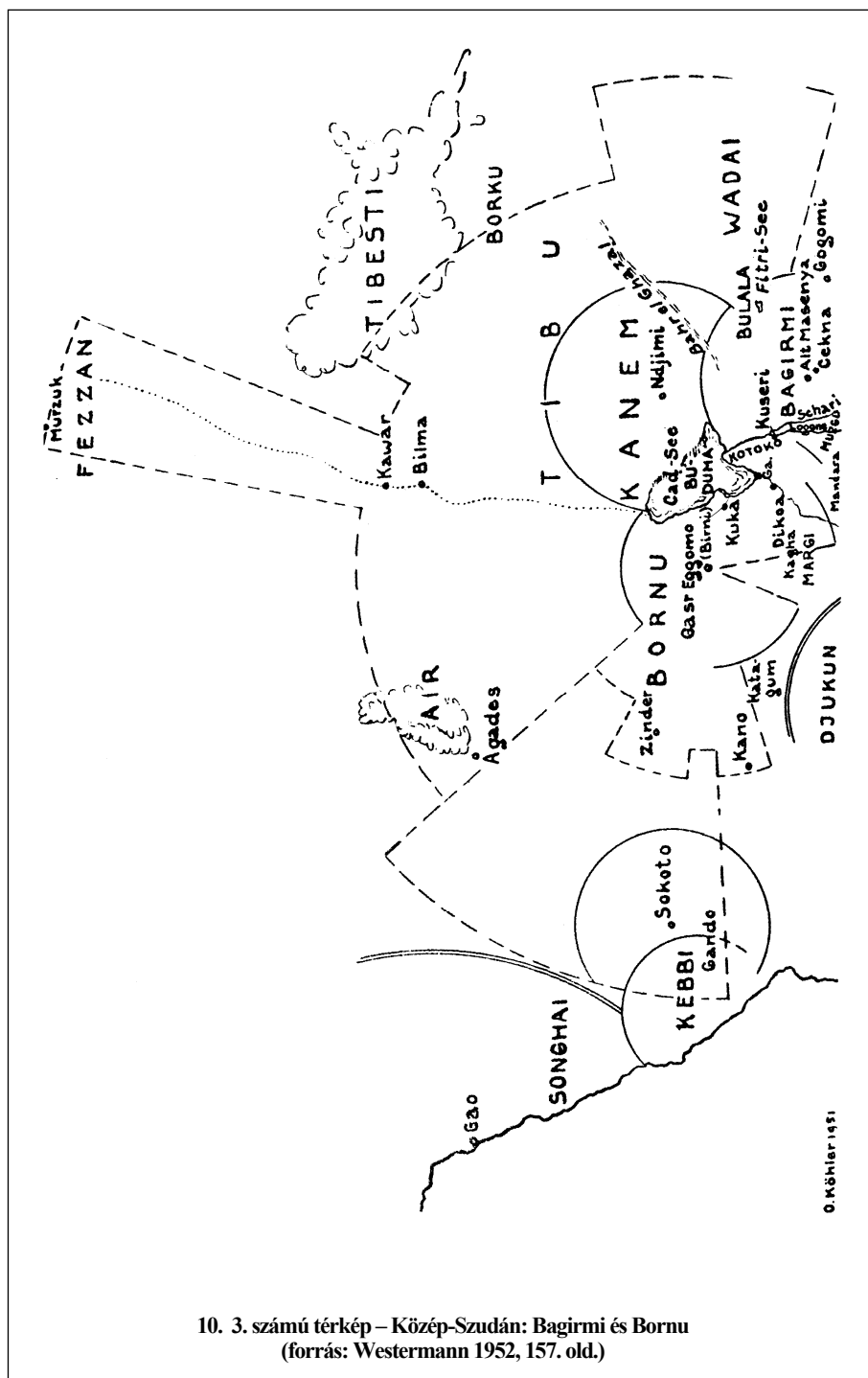
A fehér-afrikai eredetű Szaif uralkodóház Kanemban, illetőleg utóbb Bornuban kerek ezer esztendeig (800–1800) uralkodott. A lakosság a 11. század végén (1090 körül) tért át az iszlám hitre.

A birodalom első virágkora a 13. századra esett. Befolyása ekkor a Nigertől Wadaiig és észak felé egészen Fezzanig érvényesült. E korban Kanem ugyanolyan jelentékeny civilizációs és központosító befolyást gyakorolt a Nigertől keletre, mint Mali – a 14. században – a Nigertől nyugatra. A birodalom gazdasági alapjait Észak-Afrikával és Egyiptommal folytatott kereskedelme biztosította. Ennek keretében jelentős volt a Tunéziával folytatott rabszolga-kereskedelem.

A 14. század végén Gháza elfoglalta az ország rézbányáit, majd Bornu a bulalákkal szemben folytatott harcban is alulmaradt. Omár király (1394–1398) kénytelen volt Kanemot ellenségének átengedni, és székhelyét Bornuba, Kagma helységbe (lásd a 3. számú térképen) áttenni. Ekkor lett a birodalom központja Bornu. Figyelemreméltó, hogy az országot az elszenvedett veszteség nem törte meg, és a 15. század folyamán például Katsinát adófizetésre tudta kényszeríteni.

A 16. században Bornu megerősödött, és – bár Kebbit sikertelenül támadta – a bulaláktól visszahódította Kanemot. Ezt az új, megerősödött országot, az új birodalmat nevezhetjük immár joggal Bornunak, amely utóbb, a 17. században újjáéledt észak-afrikai kereskedelembe is szerepet játszott.

A 17. század második felében a fulánik Bornu egyre veszedelmesebb ellenfeleivé váltak. A 18. század folyamán Wadai elfoglalta Kanemot, kifosztotta Bornu egyik tartományát, Kotokót. Később, a század második felében Dzsukun a tuaregekkel közösen támadta meg Bornut. Ezt követően Bornu uralkodójának, Ahmednak (1793–1810) a korszak egyik legeredményesebben előretörő szudáni népe, a fulánik elől a fővárosból el kellett menekülnie.

Egy Kanemből való rátermett vezető, El Kanemi, a fulánikat később visszaverte, és Bornuban magához ragadta a hatalmat. Az ő fia, Omár, a több mint ezer esztendeje uralkodó Szaif dinasztiát végleg félreállította. Ez az Omár egyébként arról is nevezetes, hogy a korabeli híres német utazók egész sorának¹⁷ páratlanul nagyvonalú vendéglátója volt.

Omár halála után Bornu hanyatlásnak indult, és Rabeh¹⁸ 1893-ban elfoglalta Bornut. Ezzel a birodalom történelme véget ért.

A feudális berendezkedésű Bornuban a tartományokat magasrangú tisztségviselők vezették, akik hivatalukat részben örökölték. Ezek a tartományi főnökök – főként a nagy távolságok miatt és a gyors összeköttetést biztosító eszközök híján – gyakran önállóságra, elszakadásra törekedtek.

Bornu állami intézményei és azok megnevezése nagyjából háusza eredetű volt. Híressé vált az a szudáni és így Bornuban is föllállított kétféle páncélos lovasság, amelyek közül az egyik alakulat embereinek a testét vastag, tűzdelve varrt (steppelt) gyapotrétteg védte, a másik alakulat katonái pedig oltalmul gyűrűs páncélinget¹⁹ öltöttek magukra.

Megjegyzésre méltó még a magirának, az uralkodó anyjának fontos tisztsége. Ez a magasrangú asszony nem volt feltétlenül a szultán tényleges anyja.

Az udvar fényűző, szertartásos élete hasonló volt más szudáni államokéhoz.

7. A háusza államok (lásd a 4. számú térképet)

A mai Mali keleti és a mai Niger nyugati felén elterülő – annak idején nyugat-szudániként emlegetett – Szongai (vagy Szonrai) képezte a háusza államok nyugati határát, míg Bornu a keletit.

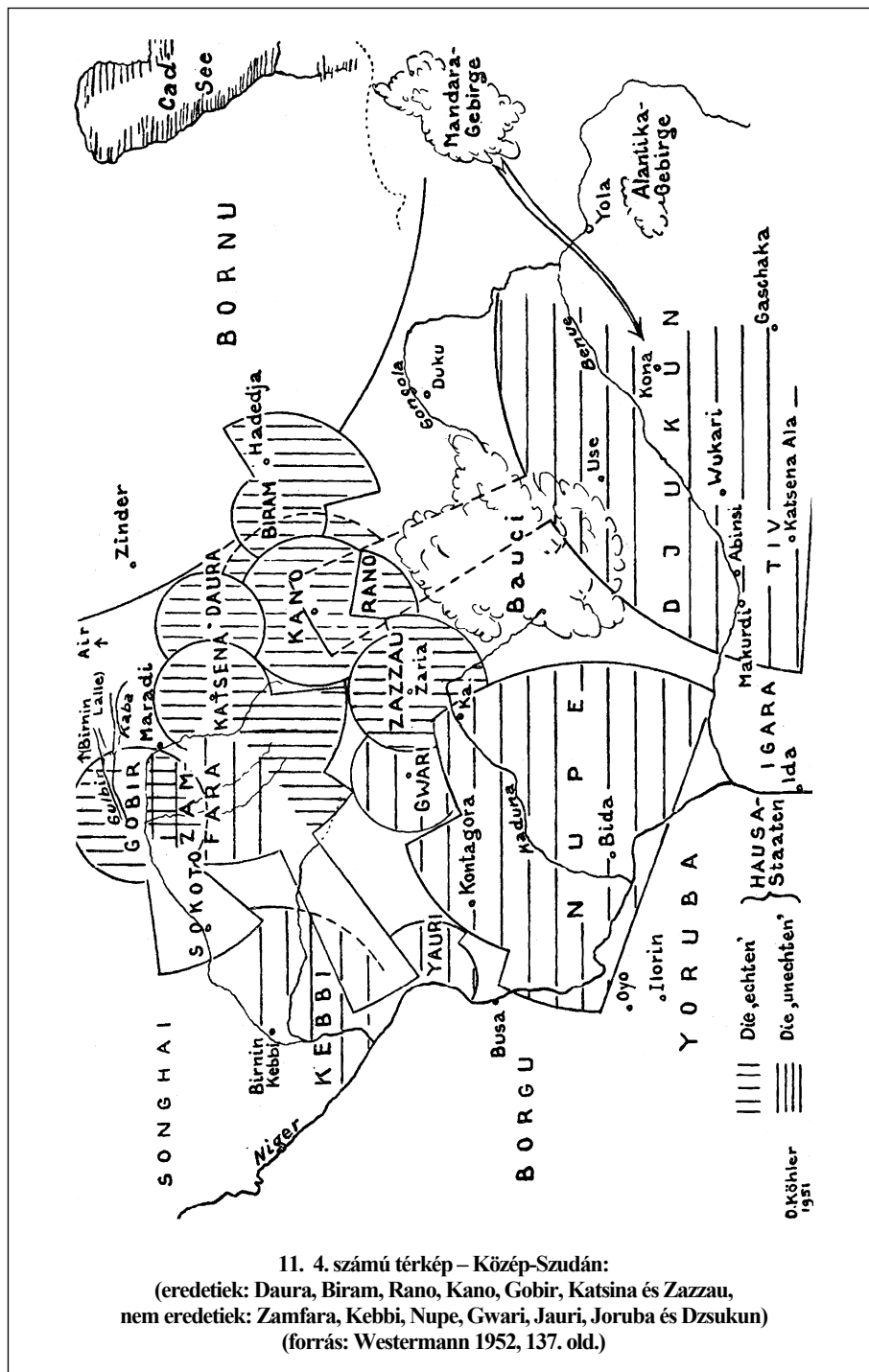
A háuszák – Szudán legrégebbi népeinek egyike – valamikor észak-kelet és kelet felé sokkal kiterjedtebb területet foglaltak el, mint amelyen ma élnek. Valószínű, hogy mielőtt a tuaregek odaérkeztek, a háuszák elfoglalták Airt, és ha bizonyos arab geográfusoknak hinni lehet, egészen a Csád-tó vidékéig terjeszkedtek.

A háuszák Afrika azon kevés népe közé tartoznak, amelyeknél aránylag bőven akadt írásos történelmi feljegyzés – sőt, külön kifejezésük is volt erre a műfajra (a „giram” szó, amit talán a kanuriktól kölcsönöztek) –, de e feljegyzéseket a fuláni Mohammed Bello (1815–1837), Usman dan Fodio fia, igen csekély kivételtől eltekintve, mind elpusztította, hogy a földrajzi és történelmi irányzatok egy másik koncepcióját tegye uralkodóvá. A történelemtudományt súlyosan megkárosító ilyenfajta „átértékelés” jól ismert többek között Egyiptom történelméből is, ahol egyes fáraók szétverették az elődeik dicsőítésére emelt sírköveket.

¹⁷ Omár német vendégei közé tartozott többek között Heinrich Barth, Gerhard Rohlfs és Gustav Nachtigal.

¹⁸ Rabeh: nagyszerű katonai képességekkel rendelkező kalandor rabszolga-kereskedő, aki a 19. század utolsó évtizedében Közép-Szudánban hatalmas birodalmat hozott létre, de 1900-ban egy a franciák ellen folytatott harc során elesett.

¹⁹ Gyűrűs páncéling: vasgyűrűvel erősített bőr vagy vászon mellvért.

A hagyomány hét valódi (eredeti) és hét nem valódi (nem eredeti) hausza államról tud. Az eredeti hausza államok: Daura, Biram, Rano, Kano, Gobir (vagy Gober), Katsina (vagy Katsena) és Zazzau (amelyet fővárosa után Zariának is szoktak mondani). A másik hét hausza államot azért minősítették „nem valódinak”, mert azokban a lakosság nagy része nem hausza volt. A hauszák ott csak a vezető osztályokat alkották. Igaz, hogy tőlük viszont a nem hausza lakosság nagymértékben átvette a hauszák nyelvét és szokásait. E nem valódi hausza államok: Zamfara, Kebbi, Nupe, Gwari, Jauri, Joruba²⁰ és Dzsukun (Djukun; a hauszák nyelvén: Kororofa).

A hauszák korán magas városi civilizációt fejlesztettek ki, és jelentős volt a kézműiparuk és kereskedelmük. Politikai egységet sohasem hoztak létre. Az egyes hausza államok a fulánik uralma előtt az esetenkénti hűbéri vagy adófizetési kötelezettségtől eltekintve valóságos önállóságot élveztek. A 15. századtól kezdődően a hauszák legnagyobb része áttért a mohamedán hitre.

A hausza államok igazgatási szervezete demokratikus típusú volt. A királyt a magas méltóságok választották, de le is teheték erről a tisztségről, amire számos alkalommal sor került. A hausza király személye nem volt szent és sérthetetlen. A kormányzás széleskörű szervezetében a király utáni legfontosabb személy, a galadima az udvarban (a palotában) amolyan polgármesteri tisztséget töltött be.

Az államigazgatás szervezeti tagozódását jól érzékelteti az igazgatási egységek élén álló magas beosztású vezetők sora. Ilyenek:

- a katonai szervezet kapcsán a hadseregparancsnok, a lovasság parancsnoka, az istálló-mester,
- vallási vonatkozásban a főpap és a csillagász (az ő főfeladata abból állt, hogy az újhold megjelenését figyelje),
- a belső (polgári) rendfenntartás terén a rendőrség főnöke, a legfelsőbb bíró, a hóhér, a rabszolgák felügyelője és a piaci felügyelő,
- az udvar és az uralkodó személye körüli szolgálatokat illetően a kapuőrség, a szertartásmester, a főudvarmester és az eunuchok által ellátott háremőrség.

Bár a hausza államok egy része huzamosan alárendelt hűbéres kapcsolatban állt Bornuval és a Szongai birodalommal, Szudán e körzetében mégis a hausza államok igazgatási szervezete volt a legfejlettebb.

Miután egy-két átfogó megjegyzést tettünk a hausza államok összességéről, rátérünk néhány hausza állam konkrét történelmére.

EREDETI HAUSZA ÁLLAMOK

Daura

A legősibb hausza állam minden bizonnyal Daura volt. Amit erről az országról tudunk, nem több mint mítoszi elemekkel átszőtt legenda. E szerint az országban valamikor Dauréma királynő uralkodott. Őt a trónon kilenc királynő követte. A kilencedik királynő idején a várost egy szörnyeteg (egy állat; valószínűleg kígyó) fenyegette olyanformán, hogy a lakosság számára megtiltotta az élelmiszerszállítást. Ek-

²⁰ Jauri és Joruba helyett egyes történészek Jelva és Ilorin országát említik.

kor – talán a 10. században – északról vagy keletről egy fehér ember, Abu Yezid érkezett oda, s annak sikerült a szörnyeteget megölnie. A hős Abu Yezid ezután feleségül vette a királynőt. Fiának – vagy unokájának –, Bwának (aki feltehetően a 11. században élt) hat fia volt. Apa és fiai, ők heten alapították az első hét (úgynevezett eredeti) hausza államot.

Kano

Az egyetlen írásos dokumentum, amely a hausza államokra vonatkozóan a fuláni invázió után megmaradt, a *Kano krónika*. Ez 33 uralkodót sorol fel Bogodától – Abu Yezid unokájától – (a 11. század kezdetétől) 1807-ig, amikor a fulánik elfoglalták az országot. Kano lakosságának uralkodó rétege – amely berber eredetű volt, és a kovácsok kasztjához tartozott – valószínűleg az Air hegyvidékről vándorolt erre a területre.

A 14. században – Yadzsi (1349–1385) uralkodása idején – erős mande bevándorlás következett be, és ez az iszlám és az írás behatolását is magával hozta.

A 14–15. századforduló idején – amikor a harcias vérmérsékletű Kanadszedzsi (1390–1410) uralkodott – Kano számos hadjáratot vezetett a pogány törzsek ellen, és elfoglalta Zariát. Valószínűleg ebben a korban vették át Kanóban a sisak és a páncél-ing használatát.

A 15. század második felében Kano gazdasági és kulturális téren fellendült, és fejlődése csúcspontjára Rimfa (1463–1490) uralma idején jutott. Az ő nevéhez fűződik a főváros felépítése is. A város körül falat emeltek, amelyen hét kapu volt. Bent a városban fölépítették a „Gidon Rimfát”, a palotát. Emellett mecseteket emeltek, és ugyanakkor lerombolták a fétisimádók szentélyeit.

Országát Rimfa közigazgatási körzetekre osztotta fel, és azok élére egy-egy kormányzót állított. Az iszlám időközben egyre jobban terjedt.

A 16. század első felében Kano sokat háborúskodott Katsinával. Ennek a szongai Mohamed Turé (a későbbi Nagy Aszkia) vetett véget, aki csapataival előzőnlötte a hauszák országait, és elfoglalta közülük Kanót, Katsinát meg Zazzaut, majd mind a három államot adófizetésre kötelezte.

A szüntelen háborúskodás és fosztogatás következtében Kano – a város – a 17. század elején vagy tíz éven át kifosztva, romokban hevert, majd éhínség pusztított benne. A hatalmi harc fordulatai ekkor úgy alakultak, hogy Kano – a század közepén – ismét Katsinával került szembe. A küzdelem Kano súlyos vereségével végződött. A század második felében a sokat szenvedett ország némileg ismét erőre kapott. Ám a 17. század végén újra alávetett helyzetbe került. Ekkor ugyanis a dzsukunok özönlötték el Kanót.

A 18. század folyamán a dzsukunok támadásai megszűntek ugyan, Kanónak ekkor viszont Zaria és Gobir ellen kellett harcolnia, és emellett a Bornuval szembeni hűbéri alávetettsége egyre súlyosabb lett. A század második felében végre békés korszak következett.

A 19. elején a fuláni Usman dan Fodio megtámadta a Bagod dinasztia utolsó uralkodóját, Mohamma Alwalit (1781–1807), aki Zariába menekült, majd a harc folytatása során elesett. Kano ilyen módon tehát a fulánik uralma alá került, és sorsa ezzel megpecsételődött.

Gobir

Gobir hausza lakosságának ősei valószínűleg keletről vándoroltak ebbe az országba, átvonulva az Aïr-hegyvidéken, ahol a 6. századtól kezdve el kellett szenvedniük a lemta²¹, a tuareg és a zaghawa²² csoportok invázióját. Egy részük elnyomottként ezen a területen maradt, főcsoportjuk viszont a 11–12. században dél felé vándorolt, és itt megalapították fővárosukat, Birni n’Lallé-nál (amely a mai Kornaktól 45 km-rel északra terül el). Sikeres terjeszkedésük következtében területük innen utóbb egészen Zamfaráig ért el.

A 17. és 18. században az ország ismételt ki volt téve a tuaregek támadásainak. A 18. századtól Gobir a hausza politika cselekvő részese lett. Uralkodója, Babari (1742–1770) szövetezett Zamfara királyával, Mairokival, hogy együtt támadják meg Kanót. Kapcsolatuk megerősítése céljából Babari feleségül adta nővérét Mairokihoz. Ő viszont egy darab területet kapott, hogy ott fölépíthesse fővárosát, Alkalawát. A barátság azonban nem tartott sokáig. Babari ugyanis megtámadta sógorát, aki Kiawába menekült, és onnan még 15 évig folytatta a harcot Babari ellen.

Dan Godi uralma idején (1770 után) Gobir egyrészt Katsina ellen harcolt, másrészt a tuaregek jó néhány támadását szenvedte el.

A következő király, Baawa Djangorzo, erős uralkodónak bizonyult, és mikor Mairoki újabb támadásai folyamán látta, hogy erőfeszítései hiábavalók, öngyilkos lett. Unokája, Albertchi viszont megszervezte és talpra állította Zamfarát.

Gobir a 18. század végén hatalmának csúcsára jutott, és területe jelentősen megnőtt. Az ország korabeli sikeres uralkodóját – Yakubát – egy Katsina ellen vívott ütközetben megölték. Az ő második utóda, Yumfa (1802–1808), Gobir utolsó uralkodója a fulánik elleni küzdelemben esett el, s ekkor Gobir állami léte is megszűnt.

Katsina

Katsinát 1100 körül – a Daurából való Bawa hat fia közül az egyik – Kumayo alapította. Miután legyőzte Dourbi uralkodóját, Djanzamát, és feleségül vett annak családjából egy asszonyt, ő lett az ország uralkodója. E dinasztia uralma a 13–14. századig tartott. Akkor egy Korau nevű ember, valószínűleg a vangara nemzetségből, legyőzte Katsina királyát, és átvette az uralmat. Az ő utódai egészen a 19. század elejéig uralkodtak.

Koraut tekintik Katsina városa megalapítójának. Utóbb neki is, utódának is sokat kellett harcolnia a dzsukunok ellen.

A 15. században, Mali befolyásának a növekedése folytán, az északi hauszák között megélénkült az iszlám térítés. Katsina ebben az időben Bornu adófizetőjévé vált, évente 100 rabszolgát kellett szolgáltatnia.

Az ország ellen a 16. század elején Szongai (Mohamed Aszkia) viselt hadjáratot. A század végén Katsinában új dinasztia – valószínűleg a Korai család egy másik ága – vette át a hatalmat, amelynek utóbb sok háborút kellett vívnia Kano, Kebbi és a dzsukunok ellen. Az ország gazdasági fejlődése ennek ellenére folyamatosan kiszé-

²¹ Lemta: Tripolitániából a hausza államok területére vándorolt berber törzs.

²² Zaghawa: Tripolitániából a hausza államok területére vándorolt berber törzs.

lesedett, és ezen a téren a környező államokkal szemben bizonyos fokú fölényre tett szert.

Tsaga Ran Hasszan, Katsina uralkodója 1649-ben döntő győzelmet aratott Kano fölött, majd ezután éppen Kanóval kötött szövetséget a dzsukunok ellen. A század végén a dzsukunok ennek ellenére mind a két várost elfoglalták.

A 18. században a Gobir elleni háborúk folyamán Katsina városa leégett. Hódító célú támadásait ennek ellenére tovább folytatta Kebbitől a Nigerig és Zamfaráig.

Katsina utolsó királya, Bawa dan Gima, a 18–19. századforduló idején – más hausza uralkodókhoz hasonlóan – a fulánikkal folytatott küzdelemben maradt alul. Miután csapatait leverték, nem adta fel azonnal a küzdelmet, s Maradiba menekülve egy ideig még gerilla harcot folytatott ellenük. A küzdelem végső kimenetelét azonban nem tudta megváltoztatni.

*Zazzau*²³

A legdélibb eredeti hausza állam. Fővárosa Zaria. Történetéről nagyon kevés adat maradt fenn. Zazzau első uralkodója valószínűleg Gunguma volt, a 14. század utolsó szakaszában. Neki még nem Zaria volt a fővárosa. A 14–15. századforduló idején Zazzau egy ideig Kano uralma alá került. Utóbb meg – ismét erőre kapva – Zazzau tette hűbéresévé Nupét.

A 15. vagy a 16. század derekán a hatalmat Bakwa Turunka ragadta magához (lehet, hogy asszony volt), és erős alapokra helyezte Zazzaut. A főváros a Turunka nevet kapta.

Bakwa Turunka lánya, Amina, híres királynő volt, és 34 évig uralkodott. Seregeivel jelentős területeket hódított meg, amelyeken azután rendet is teremtett, és az ott lakókat adófizetőjévé tette, közöttük a dzsukunokat és Nupét.

Zazzauról ismeretes még, hogy nagy rabszolgaszállító volt, hogy tizenötödik uralkodója 1515-től 1530-ig gyakorolta a hatalmat, és az is, hogy az ország hetvenedik és egyben utolsó uralkodója 1804-ben elmenekült a fulánik támadása elől.

NEM EREDETI HAUSZA ÁLLAMOK

Kebbi

Kebbi a Niger bal partján, Zamfarától délnyugatra terül el, és az országban a szavannai földműves gazdálkodást folytató szongai és hausza törzsek keverék népe él, amely úgy jött létre, hogy a hódító szongai férfiak feleségül vették Katsina asszonyait.

Kebbit a 16. század elején első uralkodója, Kanta alapította. Utódai a Kanta nevet címként viselték. Kanta annyira megerősítette hatalmát, hogy 1515-ben sikeresen szállt szembe a szongai uralkodóval, Mohamed Aszkiával, és királyságát északra, keletre és délre is jelentősen kiterjesztette.

²³ Zazzau, másként: Zegzeg.

Utóbb Kebbi Katsinával háborúskodott, és emellett Bornu szultánja is megtámadta, de Kanta vele szemben is helytállt, őt is legyőzte.

Kebbi fővárosa a Sokotótól nyugatra fekvő Suramé (másként Silamé) volt.

A Kanta dinasztia a 19. századig maradt uralmon. Az ország a 18. századig fokozatosan elveszítette hódításait, és területe ekkor már csupán a Gulbin Kebbi völgyre szorítkozott. Az uralkodóház utolsó aktív tagja, Mohammed Fodi, 1805-ben vereséget szenvedett a Futa Djalomból való fuláni Abdulaytól, s ezért Argunguba menekült. Ott utódai francia gyámság alatt még némi hatalomra tettek szert.

Nupe

Az ország a Niger és a Kaduna²⁴ völgyeinek vidékén terült el. A Nupéra vonatkozó legkorábbi, igen szórványos értesülések a 10. és a 11. századig mutatnak vissza. Az ország kezdetben északabbra feküdt, de a 13. századig Katsina gyakori támadásai miatt fokozatosan délebbre szorult. Első ismert uralkodója, Etsu Baké (1275–1284) a jorubák bérese volt.

Ibn Battuta is írt a nupe királyról (1350), akinek a székhelye akkor Jebba²⁵ szomszédságában volt, és aki a neves utazó szerint abban az időben a legfontosabb hausza uralkodónak számított. Ez az állítás a történészek szerint azonban túlzás.

A 15. században az ország Zazzau hűbérese lett. Az állam igazi alapítójának Etsu Ede (1369–1437) tekinthető, aki fölépíttette az első fővárost, Nupéket (nagy Nupét). Az igarák elleni győzelmes harc után Etsu Ede az ország székhelyét Gbarába helyezte át.

Az iszlámot 1750 táján, Djibiri uralma alatt vezették be, akit utóbb fia, Maazu megfosztott a trónjától. Maazu uralma meghozta Nupe fénykorát. A fővárost később, Mamma uralma idején (1795-ben) Rabába helyezték át.

Nupe állami és társadalmi fölépítése, politikai szervezete és kulturális élete a szomszédos joruba és hausza államok között kétségkívül a legfejlettebb volt. Emellett azoktól elütő sajátos vonásai is szót érdemelnek. Igen fejlett és szervezett volt kézműipara (bőrmegmunkálás, ón- és bronzöntészet, poncoló technika, szövő- és üvegipar, pirog készítés), amely a korabeli dél-európaihoz hasonlítható.

Nupe kulturális fejlettsége rendkívüli asszimilációs erőként hatott az idetelepeült idegen törzsekre, a jorubákra, a hauszákra, a fulánikra, akik viszonylag gyorsan átvették a nupe nyelvet. A kereskedelmi kapcsolatok terén a nagyobb helységekben viszont a hauszák nyelve és szokásai honosodtak meg.

E gazdag vidéken elterülő ország hagyományai kevés katonai eseményről számolnak be. Úgy tűnik, Nupe a szomszédos joruba és hausza országok hűbéreseként jött létre, s ez a viszonylat a fuláni előzőnlésig többé-kevésbé állandósult.

Nupe szakrális királyság volt, és arculatán az eritreai kultúra vonásai tükröződtek. A király abszolút hatalmat gyakorolt. A fejlett igazgatási szervezet élén négy magas méltóságú tisztségviselő állt, továbbá a királyi család tagjai, közöttük a király nővé-

²⁴ Kaduna a Niger alsó szakaszába torkolló folyó a mai Nigéria középső vidékén, a Benuétól északra.

²⁵ Jebba: helység a mai Nigéria nyugati részén, Ilorintól északra.

rei. A király étkezését, ruházkodását, mozgásszabadságát számos tilalom korlátozta. A trónt a király legidősebb fia örökölte.

Az igazgatás két részre oszlott, a korona alá tartozó területre és a hűbéresekére. A hűbéresek tartózkodási helye olykor ugyan az udvar volt, de többnyire saját földjükön leszármazottaikkal és rabszolgáikkal éltek.

Nupe utolsó korszakát – a 19. század első felében – Malam Dendo megjelenése fémjelzi. E mohamedán térítő nevéhez a moszlim vallás széleskörű bevezetése mellett a fulánikkal szembeni hűbéres alávetettség fűződik. Utána fia, Usman Zaki uralkodott. Az immár szoros értelemben vett hűbéres ország irányító elitje rábízta magát a fulánikra, akik viszont átvették a nupék nyelvét. Nupe fuláni fejedelmeinek névsora 1897-ig bezárólag hiánytalanul ismeretes. Ebben az évben az utolsó fuláni uralkodó, Abu Bakari helyére a Royal Niger Company a maga emberét, Mohamadut (1897–1915) helyezte.

Dzsukun

A dzsukunok közeli rokonai a bolewáknak²⁶, és valószínűleg a Mandara-hegycsoport vidékéről vándoroltak a Benue tájaira, ahol azután a folyó mindkét partját benépesítették. Az elfoglalt terület dél felé Katsina, Ala és Gasaku városáig terjedt, északi irányban a Pindidjáig, keletre Konáig, nyugatra pedig egészen Abinsi-Makurdiig.²⁷

Tudjuk, hogy Katsinának és ott a dinasztiaalapító Koraunak – valószínűleg a 14. század folyamán – harcolnia kellett a dzsukunok ellen. A Kano krónika a 14. század második felének eseményeiről szólva a kano király és Zazzau királynője rabszolgaszállás hadjárait és ennek kapcsán a dzsukunokat többször említi.

A dzsukun királyság a 17. században érte el hatalma csúcspontját, amikor Kanót, Katsinát és más hausza államokat is maga alá vetett. A század második felében történt, hogy – megelégedve a Bornunak fizetett adót – szövetségre léptek a tuaregekkel, és egyszerre két irányból támadták meg adószedőjüket, a tuaregek északról, ők meg délről. E sikeres támadás után nemcsak az adófizetési kötelezettség szűnt meg, hanem Bornu Dzsukunt egyenrangú félnek elismerve, szövetséget kötött Adi Matswen dzsukun királlyal.

A dzsukunok fő ellenfelei a továbbiakban egyrészt az Alantika hegyéről való csambák, másrészt délnyugaton a tivek²⁸ (vagy muncsik) voltak.

Dzsukun székhelyét Agbu Kendjo király idején Kororofából áthelyezték Wukariba, amelynek vidékén külszíni bányászás folyt.

A 19. század elején Dzsukun ismét Bornu adófizetője lett. Amikor a fulánik és a velük szövetséges csambák megtámadták az országot, I. Asu Manu dzsukun király elmenekült. A valóságos hatalom ekkor a fuláni emír kezébe került. A dzsukunok

²⁶ Bolewa: Közép-Afrikában, a Csád-tótól délnyugatra, a Gongola-folyó partvidékén élő, szavannai földműves gazdálkodást folytató törzs.

²⁷ Az itt körülhatárolt terület a mai Nigéria középpontjától kevéssé keletre terül el.

²⁸ Tiv (muncsi): Nyugat-Afrikában, a Benue-folyó partvidékén élő, szavannai földműves gazdálkodást folytató törzs.

azonban, ha hűbéres viszonylatban is, mégis, ezúttal is megőrizték viszonylag független hatalmukat.

A század folyamán I. Agbu Manu némi katonai sikereket ért el a fulánikkal szemben, és védelmi célból fallal vette körül a fővárost, Wukarit. A következő uralkodó, II. Asu Manu megpróbált a csambákkal szövetkezni, hogy szomszédai támadásait kivédhesse. Ellenfelei azonban Bayeróval, a szokoto királlyal szövetségre lépve, legyőzték őket, és a harcban a dzsukun király életét veszítette. Az őt követő Agadu Manu a szokoto király bérése lett. Az ország nyugalma ez a „védetség” se biztosította. Agadu Manunak ugyanis a tivekkel kellett ismételtén háborúskodnia. E harcoknak azután az vetett véget, hogy megérkeztek a Royal Niger Company csapatai. A dzsukun királyságot azonban még ez a fordulat se szüntette meg azonnal. Angol fennhatóság alatt ugyanis még két dzsukun király gyakorolt –1927-ig – látszaturalmat.

A néprajztudományban a dzsukunok istenkirályukról lettek ismertek.²⁹ Ennek az istenkirálynak az élete merev előírások rendje szerint zajlott le. A szent és sérthetetlen dzsukun király nem bátor katonai parancsnok volt, és nem az ő feladatát képezte a belső igazgatás körütekintő irányítása sem. Rá azoknak az alapelveknek az éber őrzése tartozott, amelyek erőt és termékenységet adva, a törzs jólétét biztosították. Élete naptárilag szabályozott szertartások szerint folyt, és ezek a szertartások jórészt nem nyilvánosan zajlottak le. Régebben a királyt hétévi uralkodás után, az aratási ünnepség alkalmával, szertartásos módon megölték.

Ami az uralkodó mindennapi életét illeti, senki nem ülhett a király gyékényére, vagy nem taposhatott arra rá. Másrészt a király lába sosem érinthette a földet, mert ezzel – a termés kiszáradását előidézve – az aratás eredményét veszélyeztette volna. E hiedelemmel függ össze, hogy a korábbi időkben, ha a király leesett a lóról, nyomban megölték.

Az abszolút hatalmú dzsukun királyt az öregek tanácsa támogatta feladata ellátásában. E tanács élén egy miniszterelnök-féle, az *abo* állt. Az *abo* gyakran egyszemélyben a hadseregparancsnok is volt. A szertartásmester, a *kinda* pedig a bástyák szilárdsága fölött örködött. További két kiemelkedő méltóság volt a *Ku Vé* és a *Nani To*. Ezek viselői abban az esetben játszottak fontos szerepet, ha a királyt uralkodói méltóságától megfosztották. Szerepük másrészt kiterjedt a király temetésével kapcsolatos teendőkre is.

A dzsukun udvarban két nagy tekintélynek örvendő asszonyról kell említést tennünk. Az egyik, az *Angwu Tsi* – az előző király özvegye – mintegy a király női megfelelője volt. Úgy nevezték: a király asszonya. A másik fontos méltóságot betöltő asszony a királyi ház legidősebb hercegnője, valamelyik a korábbi király lánya volt. Őt a *király nővérének* nevezték, és az *Angwu Kaku* címet viselte. Még egy harmadik asszonyról, a *király első felesége* tisztségének a betöltőjéről sem szabad megfeledkeznünk. Őt az elhunyt király özvegyei közül választották. A koronázás napján ez az asszony fogadta a lováról leszálló királyt, majd elvezette őt a szobájába, ott levetkőztette, és vele töltötte az éjszakát. Élete hátralévő részében ennek az asszonynak sem-

²⁹ 1928–1930. évi dél-afrikai expedíciójának ismertetése során Frobenius is behatóan foglalkozott *Erythräa, a szakrális királygyilkosság országai és korszakai* című művében (1930, Berlin) ezzel az intézménnyel.

miféle szexuális kapcsolata nem lehetett többé. Sőt, hajdan a király eltemetésekor feláldozták.

A dzsukun udvari élet gazdagon kifejlődött szertartásrendje a joruba és a hausza országok hatásának befogadása mellett Nupe, Bornu, sőt, Egyiptom szokásaiból is sokat magába olvasztott.

A dzsukun katonai szervezet öt alakulatból állt, a páncélos- és a védőöltözet nélküli lovasokból, továbbá a gyalogos dárdásokból, kopjásokból és íjászokból. Emellett egy olyan csoport is követte a sereget, amelynek tagjai a sebesültekkel foglalkoztak.

Minden zsákmány a királyt illette, aminek ő azonban a felét vagy a harmadát átengedte a harcosoknak.

8. Borgu

(lásd a 4. sz. térképet)

(Paraku, Nikki és Kandi, a három, együttesen Borgunak tekintett királyság külön-külön az 5. számú térképen látható)

Borgu a Niger-kanyar vidékén alakult államok egyike. Fekete lakóinak jelentős hányada a 10. században keleti lovasnépek elől vándorolt erre a vidékre.

Borgu nevével először az arab forrásokból ismert Szongai történetében találkozhatunk, amikor említésre kerül, hogy Mohamed Aszkia 1505 körül, Gayától délre, a borguk ellen hadjáratot indított. Ez alkalommal a borguk közül sokan fogságba estek, a szongaioknak mégis súlyos veszteségeket okoztak. Arról is tudunk, hogy egy fél századdal később – 1555-ben – Daud Aszkia indított ismét hadjáratot Borgu ellen.

A Dahomeytól északra elterülő Borgu valójában sohasem alkotott egységes államot. A Borgu elnevezést tulajdonképpen a bariba népen nyugvó egységes arculatú három állam együttesen kapta. A három állam – *Paraku*, *Nikki* és *Kandi* – kívülről érkező arisztokratikus uralkodók vezetése alatt állt. Paraku fejedelmei valószínűleg joruba eredetűek voltak, Nikki és Kandi uralkodói pedig a Niger keleti partjáról jöttek erre a területre, és a hagyomány szerint egy Kisra nevű – egyes források szerint fehérbőrű, Arábiából, esetleg Perzsiából származó – közös ős utódainak tartották őket. Az első uralkodók érkezésének időpontja vitatott. Van szerző, aki 1350 körüli időt mond, mások a 15. század végére teszik ezt az eseményt.

Borgu népességének zömét Nikki lakossága képezte. Hódításokkal országukat annyira kiterjesztették, hogy az magába foglalta Felső-Dahomey kétharmadát, és a borgu csapatok egész Salagáig eljutottak. Nemcsak mint harcos lovasok, ügyes íjászok és mohó rablók alapozták meg híruket, de messze földön arról is nevezetesesek voltak, hogy hatalmas varázserőkkel rendelkeznek.

Érdekes és jellemző, hogy a szomszédos népeknél milyen mondások forogtak közszájon a borgukról. A hauszák azt mondták: „tíz borgu lovas elég ahhoz, hogy száz fuláni lovast elűzzön.” A jorubák így emlegették a borgukat: „Isten óvjon bennünket a háborútól és a borguktól.” Általában pedig az volt róluk a vélemény: „Egy

olyan betegség, amelyet Borguban nem lehet meggyógyítani, sehol másutt se gyógyítható.”

A borguk a legyőzöttektől szedett hadisarc, a kereskedéssel foglalkozó gembarriktól (hauszáktól) beszedett súlyos adók, valamint a földműves munkát végző rab-szolgák révén jólétet és bőséget biztosítottak a maguk számára. Ezért meg is kellett azonban gyakran küzdeniük. A 16. század elején – mint erről szó esett – Mohamed Aszkia ellen harcoltak. De gyakran szenvedték el más szomszédaik betöréseit is, sőt, Labi Djédonak, Gurma királyának éveken át alávetettjei voltak. 1848-ban pedig a Gwanduból való fulánik sarcolták meg őket.

A történeti források Paraku 18, Nikki 35 királyának a nevét jegyezték fel.

Nikkiben megalakulása idején a hódítók és az őslakos paleonégerek között szoros kötelék jött létre. Nikki főnökének temetését például mindvégig az őslakók irányították. Emellett az uralkodó, a baráti szerződés fenntartásaként, évente szertartásos keretek között egy kapát mutatott be, és utóbb, temetésekor, nyughelyét uralkodása éveinek – az általa bemutatott kapáknak – a száma szerint sorolták be az elhunyt uralkodók sírjai közé.

A bariba monarchiának számos magas rangú tisztségviselőjéről tudunk. Ilyenek: a *szina donwuru*, amolyan miniszterelnök-féle, ő irányította a királyválasztást; a *szunon gbéré*, ő szentelte meg a király földjeit, és tette azokon évente az első kapavágást; a *szina gorégi*, aki a hírvivőket képviselte; és a *szunon kondé*, aki részt vett a királyi tanácsokon és az igazságszolgáltatási ügyek eldöntésében, ezenkívül ő örökölte az elhunyt király lovát. Említhető még a *yarari szunon*, a mészárosok főnöke, a *szunon tolo*, a királyi íjászok vezetője és egy sor olyan miniszter-féle, akiknek a feladata nem állt másból, mint hogy minden pénteken reggel üdvözölniük kellett a királyt.

A baribák fontos ünnepe volt a gani. Ezen a napon minden évben összegyűltek a hercegek és a király hűbéresei, mégpedig a politikai egység két legfontosabb szimbóluma, a király és a szent dobok (*barabakaru-k*) körül.

9. Szongai

(Lásd a 4. számú térképet)

Szongai története a legismertebbek egyike az afrikai államok közül. Ez a körülmény a fennmaradt arab forrásoknak³⁰ köszönhető.

A tulajdonképpeni Szongai területe a Nigertől északra eső vidék és a Nigerkanyar körzete. Volt fővárosai: Gao³¹, Kukya, Timbuktu és Tindirma.

A népesség alapvető rétege, a Niger partjainak őslakossága, kitartó földműves nép volt, és kapcsolatban álltak egyrészt az elitet képező szork³² halászokkal, a föld

³⁰ E források legnevesebb szerzői: Ibn Khaldun, Leo Africanus, Usman dan Fodio, Mohamed Bello.

³¹ Gao: ma is meglévő helység a Niger délkelet felé haladó ágának felső szakasza mentén, a mai Mali középső területén.

³² Szork: a bozo törzs – amelynek tagjai saját magukat „szorko”, „szorogo”, „szorokoi”-nak nevezik – Nyugat-Afrikában, Maliban, a Bani-folyó középső szakasza és a Niger között él, a mande népek közé tartozik, szavannai földművelést, valamint halászatot folytat, és csak későn

és bizonyos folyószakaszok tulajdonosaival, másrészt a gov vadászokkal, akik fontos közvetítő szerepet játszottak a helyhez kötött földművesek és a földtulajdonos szork halászok között.

Az első szongaiok a később fontos piaccá vált Kukya (másként Gungia) területén – előbb a Niger egyik szigetén, majd a folyó bal partján – telepedtek le. Kukyát egy idegen, a valószínűleg berber eredetű Za el Ayamen alapította, aki egyben annak az első szongai dinasztiának a névadója, amely a 7. századtól a 14. századig uralkodott.

A mitológiai elemekkel átszőtt eredetlegenda szerint két fivér, Za el Ayamen és Faran Maka Baté azért jött erre a vidékre, hogy megszabadítsa a folyó menti lakosságot egy sárkány pusztításától. Egyes történészek szerint ez a sárkány voltaképpen azoknak az elnyomó szorkoknak a megtestesítője, akik a lakosságot 690 körül Gao vidékére telepítették, és akik utóbb – az egységessé vált szongai csoporttal ellentétben – a Niger felső szakasza mentén szétszóródtak.

Az arab források szerint tizennégy *dia* (uralkodó) követte egymást Kukyában, mielőtt az iszlám vallásra áttért Kosoy dia – 1010 körül – át nem helyezte a fővárost Gaóba.

Mintegy 300 évvel később, 1325-ben az ország Mali fennhatósága alá került. Ez azonban, a hűbéres kapcsolattól eltekintve, nem sokat változtatott Assziboy, az akkor uralkodó dia helyzetén. Tíz év elteltével, 1335-ben két túszként Maliban tartott szonghai herceg, Ali Kolen és Szelman Nâr – akiknek a hagyomány szerint Mali megbízásából valamilyen hadjáratot kellett volna vezetniük – a csapatokat maguk mellé állítva fölláadtak, és Ali Kolen mint „szonni”, magához ragadta a főnökséget. Ugyanakkor letette hatalmáról a Mali nevében uralkodó Bada diát. Ezzel újra függetlenné tette a Szongai királyságot.

Mali némi idő elmúltával ismét éreztetni tudta ugyan Szongai-al a maga hatalmát, ám a 14. század második felében a szongaiok – székhelyüket a régi fővárosba, Kukyába visszatelepítve – fokozatosan megerősödtek, Mali viszont a század végére legyöngült.

A 15. század második felében egy kiváló hadvezér, Ali Ber lépett Szongai trónjára. Hadjáratai során megverte a tuaregeket, és elfoglalta Timbuktut (1468–1469), harcolt a baribák ellen Borguban (1470), bevette Djennét és a tóvidéket (1471–1476), visszaverte a moszik és a gurmancsék³³ rohamait (1469–1470, 1477, 1483), végül négy hadjáratot vezetett a Bandiagara meg a Hombori sziklafalai között élő dogonok és korombák (1465, 1466, 1476, 1484), továbbá a gurmai fulánik ellen (1465, 1470, 1488, 1492). Ali szonniról, erről a kitűnő hadvezérről érdemes megjegyezni, hogy serege újoncait a legyőzött országokban toborozta, a Niger-folyó fölötti uralmát egy általa megszervezett, pirogokból³⁴ álló flotta révén biztosította, és minden hadjáratát módszeresen előkészítette. Az iszlámban Ali Ber roppant nagy ve-

vették föl a mohamedán vallást. A 11. században alapított, 1500 körül felvirágzott és a 16. század végén lehanyatlott Szongai birodalom államalkotó népe, amely múltjának emlékeit elbeszéléseiben őrzi.

³³ Gurmancse (gurma): Nyugat-Afrikában, a Niger alsó szakaszától nyugatra élő, szavannai földműves gazdálkodást folytató törzs.

³⁴ Pirog: egyetlen fatörzsből készített csónak.

szélyt látott, és szenvedélyes harcot folytatott annak terjesztőivel szemben. Életét egy gurma győztes hadjáratról visszatérve vesztette el 1492-ben.

Ali Ber utóda, Baru szonni is szembeszállt az iszlám híveivel, és az 1493. január 21-én trónra lépő uralkodó először – február 14-én – le is győzte Ali Ber volt hadnagyát, Mohamed Turét. Második alkalommal, április 12-én, uralma harmadik hónapjában azonban kikapott tőle, és el kellett menekülnie. Mohamed Turé pedig fölvette a moszlim Aszkia nevet, és átvette a Szongai fölötti uralmat. A birodalom élén a szonnikat tehát az aszkiák követték.

Mohamed Aszkia, másként Nagy Aszkia (1493–1528), Szongai legnevezetesebb uralkodója, királyságát tartományokra osztotta (Kurmina, Dendi, Bara, Bangu: a tavak vidéke, Hombori, Aribinda), és ezek élére egy-egy kormányzót állított. Vallási célkitűzései előkészítéseként ezután elzarándokolt Mekkába (1497–1498). Visszatérése után a terjeszkedő iszlám nevében egy sor hadjáratot vezetett. Először a oszik ellen fordult (Jatenga, 1498–1499), majd az ez idő tájt széteső Mali egy tartománya ellen. További sikeres hadjáratokat hajtott végre Borgu (1505–1506), ismét Mali (1507–1508), majd a fuláni Tengela 1512–1513), továbbá Kano, Katsina és Zazzau 1513–1514), végül Agadès (1514–1516) ellen. Kelet felé folytatott hadműveleteit a hauszák (így például Kebbi) a továbbiakban sikeresen megállították.

Mohamed Aszkia nagy hódító volt. Legnagyobb vívmányának azonban az általa létrehozott közigazgatási rendszert kell tekintenünk, amely fontos lépést jelentett egy valóban központosított állam szervezetének kiépítése irányában.

A több mint húsz esztendő óta uralkodó, immár koros Mohamed Aszkia szeme fokozatosan romlott, és végül teljesen elvesztette látását. Fiai ezért 1519-ben félreállították, és Gaóból elűzték, majd elkecseregett küzdelmet vívtak egymással a hatalom megszerzéséért.

Mohamed Aszkia utódai a század folyamán váltakozó szerencsével folytatták térítő és hódító hadjárataikat. Nevezetes esemény ezek sorában, amikor Daud Aszkia 1542-ben elfoglalta Mali fővárosát, majd 1555-ben kifosztotta Borgut. Daud Aszkia után III. Mohamed Aszkia lépett a trónra. Ő volt az alapító után a dinasztia legnagyobb uralkodója.

A korszak krónikái Szongait rendezett, virágzó országgént mutatják be. Az éles szemű Leo Africanustól tudjuk azonban, hogy ebben a korban is igen nagy különbség volt a város emberei és a bozót lakói között. Utóbbiak közül a fanfák voltak a jószágok gazdái, és a tindiketák foglalkoztak a lovak tenyésztésével. A folyók mentén voltak találhatóak a szorkok alá vetett, szolgáskorban élő zendzsik. Viszont különleges állásuk volt a fejedelmek személyes szolgálatát ellátó – és az őshonosok leszármazottainak számító – arbiknak.

A buzgón vallásos aszkiák századát a moszlim krónikáirók érthetően mint nagy századot dicsőítik. Valójában a mohamedán vallást azonban csak az előkelők között sikerült elterjeszteniük, akik jobbára sznobizmusból (vagy érékből) tértek át, nem pedig meggyőződésből, sőt, megszabadulva az animista tilalmaktól és előírásoktól, többnyire szívesen a dorbézolásnak adták át magukat.

A század végén Szongait súlyos csapások érték. Mulay Ahmed, a marokkói szultán csapatait Szudánba küldte, és azok 1590-ben megverték Szongai seregét. Issihak Aszkia ekkor Gurmába menekült, Dzsuder pasa pedig bevonult Gaóba. Szongháj déli

része, főként Dendi, e vereség ellenére továbbra is megtartotta függetlenségét, és ismételten sikeresen vette föl a harcot a marokkóiakkal, akiket rajtuk kívül a tuaregek is támadtak, másrészt akik nehezen viselték a kemény éghajlatot, és a malária meg az álomkór is megtizedelte csapataikat.

A marokkóiak Gaóba történt diadalmas bevonulása után mintegy 20 évvel jelentős sikert ért el velük szemben Harun Denkyata, aki váratlanul rajtaütött a marokkói szultán tartományi pasáján, majd 1609-ben bevette Djennét, és ezután a Debo-tónál³⁵ ismét súlyos vereséget mért a marokkói csapatokra.

A következő évtizedekben mind a Dendiben uralkodó szongai fejedelmeket, mind a marokkói pasákat legalább annyira elfoglalta a saját vetélytársaikkal folytatott harc, mint az egymás ellen vívott háborúk.

A 17. század második felében, majd a 18. század folyamán a marokkóiak egyre jobban elkeveredtek a helyi lakossággal, és elvágva saját bázisuktól, már csak egy ellenséges országban fennmaradt kasztot képeztek, amely egyre nehezebben állt ellen a tuaregek és a szegui bambarák fokozatosan kiszélesedő támadásainak. A marokkóiak végül lassanként a bambarák hűbéreseivé és adófizetőivé váltak, a tuaregek pedig, ugyancsak a marokkóiakkal szemben elért térhódítás fejleményeként, a 18. század közepe táján végérvényesen letelepedtek Gaóban.

Megemlítjük még, hogy a 18–19. századforduló idején a fulánik ezen a területen is erőre kaptak, és itt is magukhoz ragadták a hatalmat.

C. Nyugat-Szudán

10. Gurma

(lásd az 5. számú térképet)

Gurma a Niger-kanyar vidékén alakult államok egyike volt, Jada N’Gourma fővárossal, a mosziktól nyugatra, a folyó közelében. Déli határa Dahomey-jal és Togóval érintkezett. Kultúrájára és történelmére erős hatást gyakorolt Moszi és Songai.

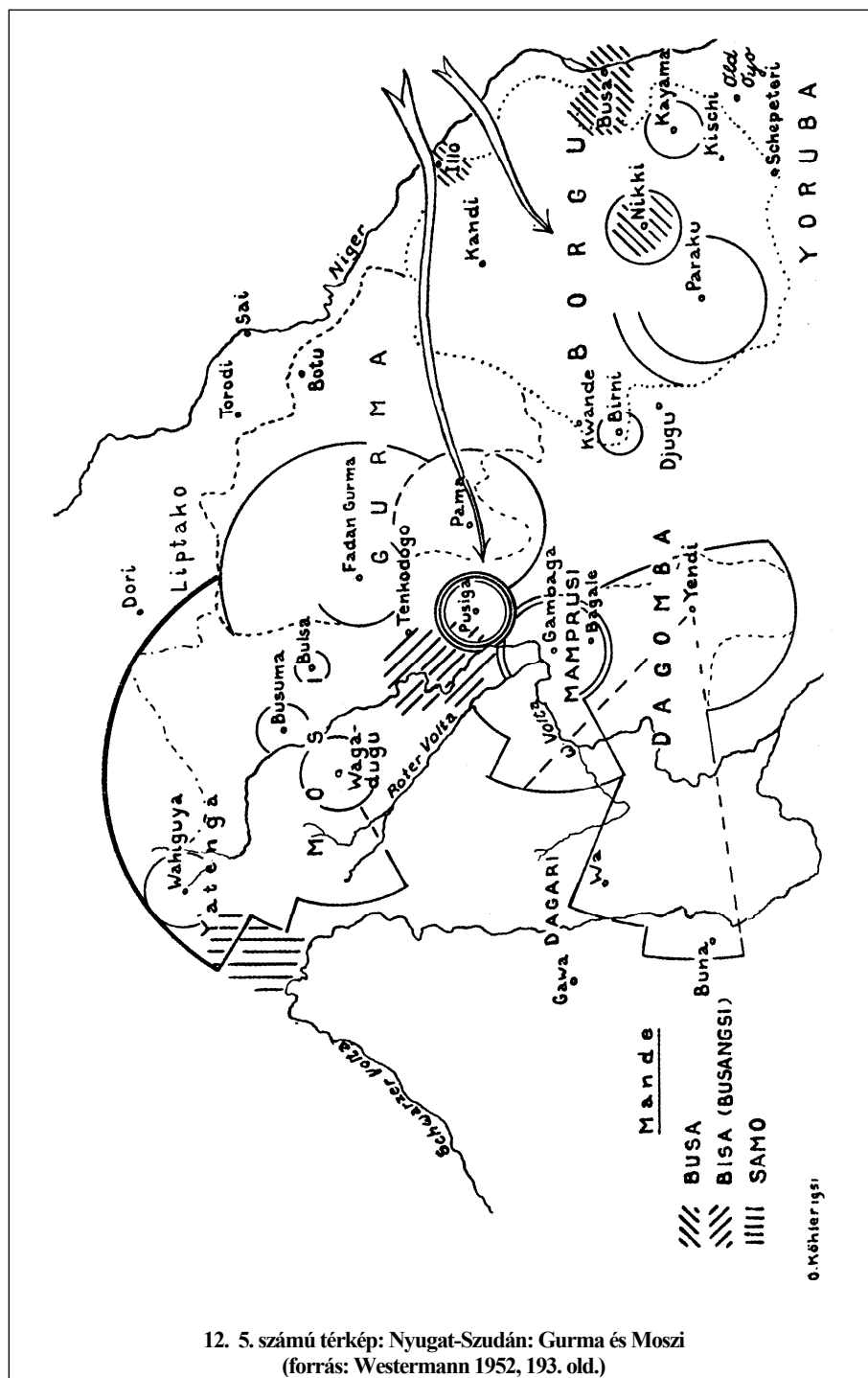
Erről az országról Frobenius – egyik munkájában³⁶ – mint a Bingo-birodalomról tesz említést, amelyet, úgymond, az északi népek Gurmának neveznek.

A gurma – és moszi – birodalom lakosságának bázisát képező dagombák³⁷ feltehetően hódító törzsek és a helybeli őslakosok keverék-népe volt. A dagombák először a zamfarák közé érkeztek, azután továbbvándoroltak Maliba, Toha Dzsié, a „vörös vadász” főnöksége alatt. Toha Dzsié hamarosan elnyerte Mali királyának kegyeit, mert – egy történeti legendán alapuló hagyomány szerint – megölt egy bivalyt, amely megakadályozta, hogy az emberek egy bizonyos helyen a vízhez mehessenek. Hálája fejében Mali királya hozzáadta lányát Toha Dzsiéhez. E királyi pár egyik le származottjával Kusszaszi országában ugyanez a történet megismétlődött.

³⁵ Debo-tó: a Niger-kanyarban, Timbuktotól déli, délnyugati irányban, onnan mintegy 180–200 km-re.

³⁶ Frobenius, Leo: *Atlantis V.* kötet: *Dichten und Denken im Sudan*, 1925.

³⁷ Dagomba: Nyugat-Afrikában, a Volta-folyók vidékén élő, szavannai földműves gazdálkodást folytató törzs.

12. 5. számú térkép: Nyugat-Szudán: Gurma és Moszi
(forrás: Westermann 1952, 193. old.)

A 13. században – a történet egy másik változata szerint – Gambaga fővárosban a dagombák, mamprusszik³⁸ és nankanák fölött uralkodó hatalmas főnöknek, Nedegának a lánya, a harci erényeivel kitűnt Poko (Jenenga) egy ízben túlságosan messze ment be az erdőbe. Ott azután összetalálkozott a királyi származású Riaré elefántvadásszal, aki elnyerte Jenenga kezét.

Mikor Riaré és Jenenga fia, Uidiraogo felnőtt, meglátogatta nagyapját Gambagában, ahol ebben az időben túlnépesedés következett be, mégpedig mind a Niger-kanyar belső felét benépesítő helybeli földműves lakosságnál, a gurmáknál, mind a szervezett társadalmat alkotó, erős lovassággal rendelkező dagombáknál.

Ebben az időszakban Gambaga kicsiny területének magjából néhány évtized alatt egy sor királyság rajzott ki. Ezek egyikét – a Gambagától északra eső területen a buszangszik által elhagyott falu helyén létesített Tenga Kodogot („régí föld”; összevonva: Tenodogo) – Riaré és Jenenga fia, Uidiraogo alapította a hozzá csatlakozókkal. A következő nemzedék idején Uidiraogo fiai közül a legidősebb, Rawa, az észak-nyugat felé eső Zandomát, a legkisebb fia, Dzsaba Lompo pedig a Gurmai királyságot alapította meg.

A moszikétól eltérően a gurmancse hagyomány szerint Dzsaba Lompo az égből érkezett, lova hátán, amelynek a farán, mögötte, kombari hajadon ült. Kudiabuangu (a nagy fekete hegy) szikláján, Pama és Porga között, még ma is mutogatják Dzsaba Lompo lova patájának a nyomát.

Bár a hagyomány számos olyan gurma uralkodóról tud, akiknek különféle tetteit följegyezték, és az ország neve itt-ott az egyéb történeti forrásokban is említésre kerül, mégis nyilvánvaló, hogy Szudán történelmére Gurma nem gyakorolt nagyobb mértékben befolyást. Ezúttal beérjük annak a megemlékezésével, hogy a 16. században Gurmának alávetettje lett Borgu, hogy a század közepén a szongai Ismail Aszkia hadjáratot vezetett „Gurma pogányai” ellen, és hogy amikor 1591-ben a marokkóiak betörték a szongai birodalomba, Issihak Aszkia a Niger jobbpartján, a nehezen hozzáférhető Gurmában keresett menedéket, majd később onnan kiindulva kísérelte meg a marokkóiak elűzését.

A dagomba eredetű főnökök által létrehozott királyságok közül Gurma a Mangóbeli tyokosszoknak lett adófizetője, a dagombák pedig az asantik uralma alá kerültek. Egyedül a moszik őrizték meg függetlenségüket.

Az állam igazgatási rendszere nem különbözött lényegesen a Mosziétól. Az országot 18 tartományra osztották fel. Ezek közül csupán az egyiket irányította közvetlenül a király. A többiek élére vazallusait állította. A királyt távollétében a királyné helyettesítette. Egyik művében Frobenius közli gurma királyainak a névsorát.³⁹

A vidéki tartományokban az iszlám befolyás csekély volt. Az anyagi kultúra területén viszont sok jel árulkodik – Elő-Ázsiára, sőt, Indiára is utalva – jelentős mértékű keleti hatásról.

³⁸ Mamprusszi: Nyugat-Afrikában, a Volta-folyók vidékén élő, szavannai földműves gazdálkodást folytató törzs.

³⁹ Frobenius, Leo: id. mű és hely.

11. Moszi

(lásd az 5. számú térképet)

A Gurmával a dagombák révén közös eredetű moszik történetének kezdete is Uidiraoghoz kapcsolódik. Az Uidiraogo és népe által alávetett nyonyonszik egyik főnöke, küldöttséget menesztve a királyhoz, följánlotta annak számára leányát, Pugtoengát. Uidiraogo a lányt fiához, Ubrihoz adta feleségül, aki megalapította az utóbb Ubritengának nevezett államot, s ezzel létrehozta a moszi királyság első kicsiny magvát.

Néhány békés esztendő után Ubri több hadjáratot vezetett a szomszédos területekre, Gangado, Lumbila, Busszuma és Bélussza vidékére. Vagadugu mai területén megütközött a nyonyonszikkal, és biztosította uralmát Kipirsiig. Ubri vette föl először a morho naba (Moszi ország főnöke) nevet. Királyságát Ubri feltehetően 1310 körül alapította.

Ubri utódai is sikeres hódítók voltak, de kezükön a megnövekedett ország kettévált. Ubri egyik leszármazottja, Jadega, aki az igazi morho nabának nyilvánította magát, La és Pissila körzetén kívül kiterjesztette uralmát Lakóra, Gursira és Zitengára, és ő lett Jatenga névadója (ez az elnevezés a Jadega és tenga szavak összevonásából keletkezett). Jadega ikertestvére, Kundumié ugyanakkor Vagaduguban uralkodott.

Jatenga rablóhadjáratairól volt nevezetes. Vagadugu pedig, katonai ereje mellett, arról is, hogy lakói – a megfélemlített szomszédos népek szerint – különleges varázserők fölött rendelkeznek.

A moszi államok nem igyekeztek termő területet hódítani. Hadjárataik alapvető célja a zsákmányolás volt. A szongai birodalom kialakulása ebben őket később jelentősen korlátozta.

Jatenga és Vagadugu mellett a harmadik moszi országot, Riziamot Jadega egyik fivére, Kuda alapította, mégpedig úgy, hogy először a Bama-tótól délre és délnyugatra eső vidékről elüldözte a dogonok főnökét, azután pedig egyesítette ezt a környéket a bandiagarák területével. Fia, Tasszango, újabb hódításokkal növelte az országot. A későbbi idők folyamán Riziamot elfoglalta Jatenga, és ettől kezdve már csak amolyan félautonómiát sikerült megőrizniük.

A három moszi ország mellett meg kell még említenünk a moszik egy erősségét, Uahiguya városát, amelyet Kango naba alapított.

Ami az ország tartományokra osztását, a királyi udvar nagyszámú tisztségviselőjét, a körülményes udvari szertartásokat, az udvari zenekart, a szent állami tüzet meg más efféléket illeti, a moszi államok nagymértékben hasonlítottak a többi nyugat- és közép-szudáni államhoz, de igen fejlett formában. Ezért most részletesebben kitérünk szokásaikra és intézményeikre.

A moszi Vagadugu öt tartományból (Gunga, Uidi, Larhalé, Batum és Komsoro) és négy autonóm királyságból (Tenkodogo, Yako, Busszuma és Bélussza) állt. Utóbbiak hűbéreseknak számítottak.

Alattvalói a morho nabát istenként tisztelték. Hatalma alá 333 főnök (naba) tartozott. Közéjük való volt az a hét magas méltóságú személy is, akiket mai nyelven miniszternek mondhatunk. E méltóságok: az *uidi naba*, a lovak főnöke; a *larhalé naba*,

aki hajdan a tanszobát (a hadvezért) a háborúba kísérte; a *gunga naba*, ő onnan kapta a nevét, hogy a gungák, a sajtkészítők negyedében volt a lakhelye; a *balum naba*, a palota első felügyelője és a szolgák főnöke; a *kamszaogo naba*, eunuch, valamikor szintén a tanszobával ment a háborúba; a *szoré naba*, az utak főnöke, ő dobbal kísérte mindig a harcosokat; végül a *tanszoba*, a hadvezér, aki egy kisvárosban, Musszában lakott.

A hadvezér és a harcosok említése kapcsán hadd mondjuk el azt is, a mosziktól ered a tűzdelve varrt (steppelt) gyapotpáncél, és ők használták Szudánban először gyűrűs páncélinget meg páncélvértet.⁴⁰

A tisztségviselőkre visszatérve, a *balum naba* (a palota felügyelője) uralma alá tartoztak a *dimbisszik*, akik a korábbi, elhunyt morho nabák leszármazottai, illetőleg a számukra kijelölt körzetek főnökei voltak. A többi körzetet a már említett eunuch *kamszaogo* nabákra bízta, abból a meggondolásból, hogy – nem lévén utódaik – vagyonuk haláluk alkalmával visszaszáll a morho nabára.

Megemlítjük még a *poé nabát*, a rabszolgák negyedének főnökét – rá tartozott a vétkesek kivégzése is – és a *bend nabát*, a morho naba dobosainak a főnökét.

A moszi udvari szokások egy érdekes mozzanatának számított az uralkodó előtti és a porig alázkodással járó tisztelgés. Aki a morho naba színe elé került, annak le kellett tennie a kalapját, a kardját, a cipőjét, a földre kellett ülnie a két szétvetett könyökére támaszkodva, majd amikor fölállt, két tenyerét összedörzsölve, szemét le kellett a földre sütnie. Ugyanezek az előírások vonatkoztak – csekély módosítástól eltekintve – a nőkre is.

A morho naba halálát követő szertartások elvégzése és az utód kinevezése részletesen szabályozott eseménysor keretében történt meg. Az uralkodó halálát mindaddig titokban tartották, míg a *tanszoba* (a hadvezér) Vagaduguba nem érkezett. Amikor megjött, nyilvánosan bejelentették: „bugszare kime”, a tűz kialudt.

Ezután az elhunyt fiai közül megválasztották a *kuritát*, aki fölvette az eltávozott morho naba nevét, és mindaddig helyettesítette őt, amíg az új uralkodót ki nem jelölték. A helyettesítés sajátos előírásaihoz tartozott, hogy a *kuritát* megöntözték azzal a maradék vízzel, amely az elhunyt megmosdatásakor visszamaradt; ugyanazon a kunyhónyíláson kellett lakhelyére bemennie, amelyen az uralkodó holttestét kihozták; megkapta azt az asszonyt, akivel a főnöknek utoljára volt kapcsolata, mielőtt beteg lett; neki adták azt a lovat, amelyre az eltávozott morho naba péntekenként fölült; és a halott utoljára viselt ruházatát kellett magára öltenie.

A *kurita* a Vagadugutól 3 km-re lévő Kilwinben telepedett le, és ottmaradt egy hónapig. A kijelölt új morho nabát tilos volt meglátnia, hacsak az meg nem halt. Korábbi időkben a *kurita* e hónap folyamán a birodalom számos körzetébe leutazott, ahol ugyanúgy tisztelték, és ugyanolyan fogadtatásban részesítették, mint a valódi uralkodót. Sőt, az új morho naba mintegy kötelezve volt arra, hogy a *kurita* esetleges kívánságait teljesítse. Ennek elmulasztása ugyanis rossz előjel árnyékát borította volna eljövendő uralkodására.

⁴⁰ Páncélvért: egész testet – tehát a fejet (sisak), a felsőtestet, a kart, a combot és a lábszárat is – bőr vagy vas védőlemezbe burkoló öltözk. Ismertebb változatai: a gyűrűs-, a pikkelyes- és a lemezvért.

A kurita hónapjának letelte, illetőleg az elhunyt morho naba elföldelése után a főhatalmat egy hétig az eltávozott uralkodó legidősebb lánya – a *napoko* – gyakorolta, akár asszony volt, akár lány. Az egy hétig tartó hatalom birtokosa fölvette apja karkötőjét meg díszait, sőt, ingyszerű szenegáli felsőruháját is, és míg ideje le nem járt, így adta ki parancsait.

A napokónak Jatengában is ugyanez volt a szerepe, ott azonban olykor hosszabb ideig gyakorolta a főhatalmat, és ez kivételes körülmények között akár egy évig is eltarthatott.

A moszi államigazgatás és a moszi trónöröklés néhány sajátos mozzanatának ismertetése után a történelmi eseményekhez visszatérve, ezekről az országokról el kell még mondanunk: 1780-tól kezdődően a valamikor erős moszi országok, belső hatalmi harcok miatt, egyre jobban legyengültek, és egy századdal később, 1896-ban Francia-Nyugat-Afrikába kebelezték be őket.

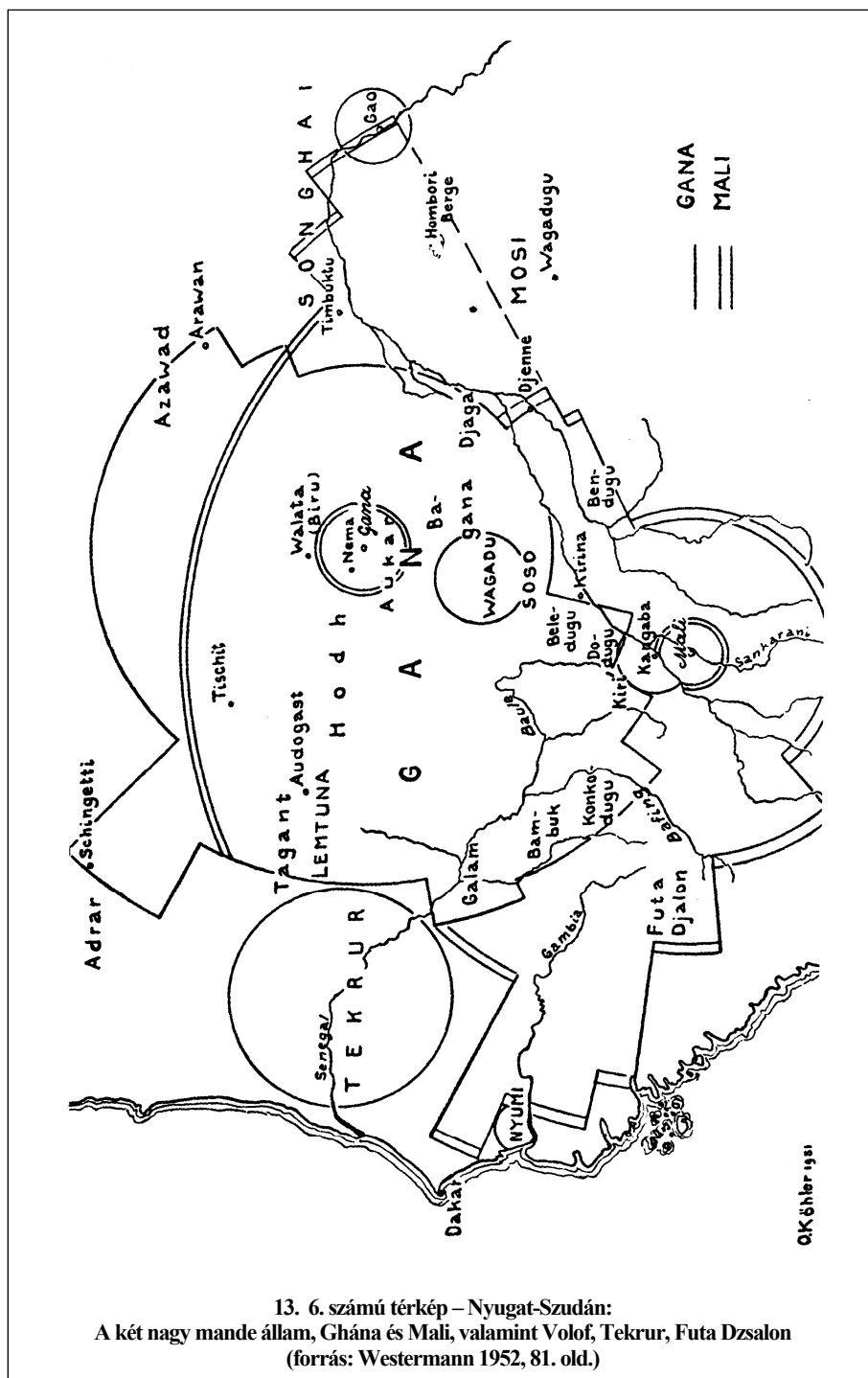
12. A mande államok

(Ghána és Mali a 6. számú térképen látható; Szoszo, Kong, Szégu és Kaarta pedig a 7. számú térképen)

A nigériai Szudán területén a törzsszövetségeknek a korai középkortól a múlt századig tartó, egymást szakadatlanul követő háborúskodásai olyan népvándorlás jellegű népességmozgást idéztek elő, amelynek folyamán a korábban ott élt etnikumok fokozatosan visszaszorultak az erdőségekbe és a tengerpartra. E népességmozgás kibogozhatatlan vonulatai közepette aligha lehet követni a mande törzsek terjeszkedésének részleteseményeit. A történelmi áttekintés nehézségeit még tetézi, hogy a mandék nyelvi-etnikai meghatározása sem minden ponton tisztázott.

A nyelvészetből kiinduló álláspont a mande nyelvet két főcsoportra – a mande-fu és a mande-tan csoportjára – osztja. Előbbiekhez azokat a mande nyelveket sorolják, amelyek a „tíz” fogalmát a „fu” (illetve „pu” vagy „bu”) szóval fejezik ki, utóbbiakhoz pedig azokat, amelyek a tizet úgy mondják: „tan” (vagy „ta”). Etnikai vonatkozásban tiszta mande népekről és keverék népekről beszélnek.

A nyelvi és etnikai kérdéseket bizonyos fokig háttérbe szorítva, ezúttal földrajzi és történelmi áttekintésre törekszünk, amikor felsoroljuk a mande népeket, és szólunk a mande államokról. Ebből a szempontból a mandék két ágát, a „szo-mandék” és a „ma-mandék” csoportját különböztetjük meg.

A szo-mandék:

– a *szoninkét* (vagy *szarakolék*); ők *Ghána birodalma* kapcsán az egész korai középkoron át fontos szerepet játszottak. Ghána összeomlása után a máskülönben sok berber és fuláni vért magába olvasztott, kevert népként számon tartott szoninkék a nyugat-afrikai Szahelban laktak (ma onnan keletre, délkeletre, a Niger partvidékén találhatók);

– a *szoszok*⁴¹ (vagy *szusszuk*) és a *dzsalonkék*⁴². Ők a történelemben a *Szoszo királyság* két dinasztiája – a Diaresszo és a Kante nemzetség – kapcsán játszottak szerepet;

– a *gyulák* mint kereskedők tűntek ki (nevük muzulmán házaló voltukat jelöli), azonkívül megalapították *Kong országát*, amelyről ismereteink azonban csekélyek;

– a *vad'k* Sierra Leonében és Libériában élnek. A *gyulák* egy sajátos csoportját képezik, végül

– a *lokók* (vagy *landokók*), akik a Rokel-folyó jobbpartján laknak.

A ma-mandék:

– a *malinkék* (nevük egyéb változatai: *maninka*, *manianka*, *konianka*, *diamande*, *giomande*) a mandék legdinamikusabb csoportja. Nevükhöz fűződik a *Mali birodalom* megalapítása és fölvirágoztatása;

– a *bambarák* (vagy *bamanák*); ők később kerültek be a szudáni történelembe. Lakóhelyük Torodugutól (Fel-Guinea) a szenufók vidékéig terjed. A bambarák *Szegu és Kaarta* államalkotó népei;

– a *kiszik*, akiket mintegy 200 éve űztek a szoszók a Futa vidékéről jelenlegi lakóhelyükre, az erdőségekbe;

– a *tomák*, voltaképpen őshonos népesség, amely erősen mande nyelvi hatás alá került.

A nigériai Szudán egymást követő uralmai a különböző mande törzsszövetségek szempontjából úgy hatottak, mint a centrifugális erő, amely őket dél és nyugat felé, az őslakosságot pedig az erdőségekbe és a tengerpart vidékére szorította.

A következőkben a két nagy mande államalakulat, Ghána és Mali történetét vizsgáljuk.

Ghána

A mai Ghána a volt Aranyparton fekszik. A történelmi Ghána ezzel szemben Francia-Szudán területén volt. E birodalmat feltehetően a zenegák⁴³ vagy a szemiták alapították a 4. században, ami egybeesik a katonai fölényt biztosító tevék afrikai meg-

⁴¹ Szoszok (szuszu): Nyugat-Afrikában, a Niger forrásvidékétől nyugatra eső atlanti-óceáni partvidéken élő, szavannai földműves gazdálkodást folytató törzs.

⁴² Dzsalonke: Nyugat-Afrikában, a Szenegál felső szakasza vidékén élő, szavannai földműves gazdálkodást folytató törzs.

⁴³ Zenega: Nyugat-Afrikában, Maliban, a Hodh-körzetben lakó, elarabosodott berber törzs.

jelenésével. A hagyomány egy 44 királyt számláló dinasztiáról értesít, amelynek 22 tagja a hedzsra⁴⁴ előtt, 22 pedig azt követően uralkodott.

Ghánáról az arab szerzők a 8. század óta ejtenek szót. 734 és 750 között ugyanis nevezetes eseménynek számított, hogy az Omajjádoknak⁴⁵ Ghána ellen indított hadjárata megghiúsult. A különböző források mind megemlítik Ghána aranykincseit. Al Khwarizmi, az arab geográfus 833-ban keltezett térképén Ghána városát a sivatagtól délre tünteti fel. 872-ben Jakubi azt írja:

„Ghána királya nagy király. Területén aranybányák vannak, s számos királyságot tart uralma alatt...”

Az aranyra vonatkozó megállapítások teljes mértékben megalapozottak. Hiszen a Földközi-tenger mellékének a középkor végéig – tehát egészen Amerika felfedezéséig – egyik legfőbb aranyszállítója éppen Szudán, azon belül pedig Ghána volt.

Az animista vallások mellett a lakosság egy része a keresztény vallást gyakorolta. A tömeges áttérés az iszlámra az 1070-es években következett be.

Ghánára vonatkozó ismereteink legfőbb forrása El Bekri 1068-ban befejezett munkája: *Észak-Afrika leírása*. Ez a mű annál inkább fontos, mert röviddel a Ghána hatalmának véget vető almarovidák beözönlése előtt készült.

Az ősi Ghána városában a király fővárosától élesen elkülönült a moszlim kereskedők negyede, amelyben 12 kőből épült mecset emelkedett. A király fővárosát szent fák vették körül. Ezek animista kultushelyek voltak, továbbá itt temették el az uralkodókat. El Bekritől azt is tudjuk, hogy a *tunka* (az egyeduralkodó) föléltóságokkal és tolmácsokkal körülvéve, nagy pompa közepette szolgáltatott igazságot. E régi főváros a mai Mauritánia területén, annak déli határa közelében, a jelenlegi Kumbi Saleh helyén feküdt. A krónikaírók az aranyban mutatkozó bőség mellett kiemelik a roppant gazdagságot és az országban uralkodó békét. Ghána tartotta fenn azoknak a karavánutaknak egyikét is, amelyek a feketék világát a Földközi-tenger térségével kapcsolták össze.

Ghána történelmi sorsát, mint említettük, az almarovidák beözönlése pecsételte meg. E mozgalom magja az a muzulmán katonai testület volt, amelyet a 11. század első felében az atlanti-óceáni partvidéken élő berber dzsoddolák törzsfőnöke meghívására Abdallah ben Yacine – a kairói mohamedán doktorok tanítványa – hívott életre. A Szenegál alsó szakasza egyik szigetén 1040 táján épített kolostorban kezdődött meg a felkészülés a nagyarányú térítésre. A testület rohamosan kiterjedéyesedett, és a sereggé nőtt almarovidák csoportja olyan katonai erővé fejlődött, hogy 15 éves háborúskodásuk (1061–1076) eredményeként megdöntötték Ghána hatalmát. Erejüket az már meghaladta azonban, hogy Ghána hűbéreseit is maguk alá gyűrjék. Amikor azután 1088-ban Ghána újra visszanyerte függetlenségét, időközben önállóvá vált hűbéreseit nem tudta többé hatáskörébe vonni.

⁴⁴ Hedzsra: Mohamed próféta 622. szeptember havában Mekkából Medinába menekülése.

⁴⁵ Omajjádok: a Mohamed halála után Medinában 632-ben alapított első kalifátus uralkodó dinasztiája. (Kalifátus: olyan mohamedán feudális állam, amelyben a legfőbb politikai és egyházi hatalmat egyetlen személy, a kalifa gyakorolja.)

Másfél századdal később, 1240-ben Ghánára újabb súlyos vereséget mért a Mali hatalom egyik megalapítója, az eposzi hőssé vált Szungyata. Ghána ezután már csak mint Mali béres országa állt fenn, a 14. századig.

Mali

A három nagy nyugat-szudáni államalakulat közül időrendben Mali a második. Ghána fénykora ugyanis a 11., Malié a 14., végül Szongaié a 15–16. századra esik.

Ismereteink Mali történetének kezdeti időszakáról meglehetősen hézagosak és bizonytalanok. Valószínűnek látszik, hogy először két manding királyság volt: az *északi* (amelyben három dinasztia, a Taraore, a Konate és a Keita követte egymást), és a *déli*.

Az északi Mali

Amikor Ghána vazallusaként a Kiri tartományban⁴⁶ uralkodó Tiraura család áttért az iszlám vallásra, a Taraore nevet vette föl. Ebben az időben Doduguban, Ghána egy másik hűbéres tartományában a Konate dinasztia uralkodott. A birodalom vazallusai közötti harc folyamán az udvarban kegyben álló Konaték hatalmuk alá vetették a Taraorék tartományát. Amikor a 11. században Ghánát az almarovidák legyőzték, a Konate család egyik főnöke, Gurmandana (másként Baramendana vagy Sarbendana) lett az északi Mali főnöke.

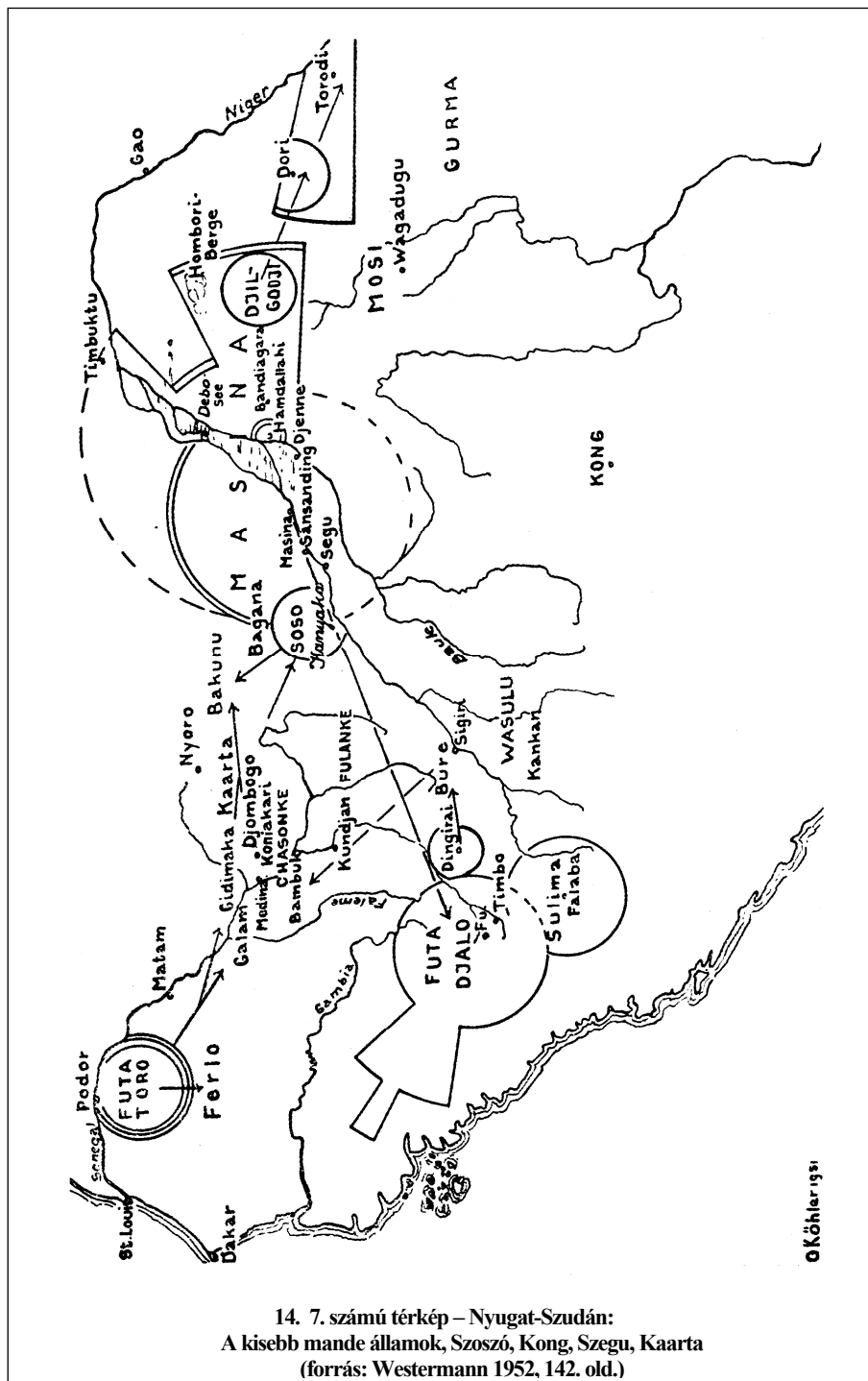
Kabala, a Keiták őse valószínűleg a 12. század végén vagy a 13. század elején érkezett keletről, és Dyeribában, a Niger mentén telepedett le, közel Siguirihez.

A 13. század első két évtizedében a Keita házból való Naré-Fa-Magan, szövetkezve Kiri lakosságával, legyőzte a Doduguban uralkodó Konate házból való főnököt, és az északi Mali legfőbb főnöke lett. Egy évtizeddel később (1228) az északi Malit és a Keita dinasztiát súlyos csapás érte. Naré-Fa-Magan fiát, Dangaran Kumát ugyanis a szoszo Szumanguru Kanté legyőzte, és vérfürdőt rendezve, családjá nagy részét is kiirtotta. Akik megmaradtak közülük, Kiszi vidékére menekült. A Kiri királyság lakosságának egy része pedig Sankaranba.

A déli Mali

A legenda szerint Dangaran Kumának, a szoszóktól vereséget szenvedő és a Szumanguru Kanté által rendezett vérfürdő legfőbb áldozatának, leszármazottai közül csupán egyetlen fia, Szungyata (másként: Mari Gyata) maradt életben. A hagyomány jóvoltából arról is értesülünk, hogy e nyomorék és gyenge utód miként gyógyul meg, kap erőre, és hogyan állítja vissza hatalmát azokon a területeken, amelyeken apja uralkodott, sőt, 1234-ben eljut Futa Djallonig, majd legyőzi családjá elpusztítóját, Szumangurut is, és utóbb sikeresen támadja meg Ghánát.

⁴⁶ Kiri-tartomány: a mai Guinea északkeleti részén, a Bakoy- és a Niger-folyó felső szakasza között.

Szungyatát 1255-ben egy áruló ölte meg (más változatok szerint a folyóba fulladt). Fia, Uali – aki elzarándokolt Mekkába – szintén tehetséges uralkodó volt; sikeresen megőrizte, sőt, ki is terjesztette apja országát. Az ő utódai azonban jelentéktelen vezetőknek bizonyultak.

Abu Bakari, Szungyata anyai ági unokaöccse – aki 1275-ben jutott uralomra – e gyenge vezetők közé tartozott, és amikor uralkodása idején belső zavargások törtek ki, egy tehetséges felszabadult rabszolga, Szakura (1285–1300) ragadta magához a hatalmat, aki az országban helyreállította a rendet, majd utóbb sikeres hadjáratokat is vezetett. A Szakurát követő és a Keita dinasztiából származó három jelentéktelen uralkodó után a Mali fénykorát jelző Kango Jussza kezébe került a főhatalom.

A Mali birodalom

Kango Mussza (1312–1337) országa volt a középkori Szudán legnagyobb birodalma, amely Futa Djallontól Tadmekketig terjedt. Ezt a Malit egyenrangúnak tekinthetjük a korabeli Európa vagy Ázsia legnagyobb hatalmaival.

Kango Mussza 1324-ben fényűző kísérettel Mekkába zarándokolt. Útja Oualatan⁴⁷, Touaton⁴⁸ és Kairón át vezetett, és olyan pompa és pazarlás kísérte nyomon, hogy a 12 évvel később arra járó utazó, El Umari idején még mindig alig tudtak betelni emlegetésével.

Zarándokútról Kango Mussza magával hozott tudósokat is, közöttük El Szaheli építész, aki egyúttal a kor jelentős költője is volt, és úgy tűnik, ő újította meg a szudáni építkezési stílust. Az uralkodó tudósi és vallásos tevékenysége nem jelentette azt, hogy seregei emiatt tétlenek maradnak. Háborúit illetően Kango Mussza életének legjelentősebb haditette, hogy egyik katonai főnöke Mali uralma alá vetette a Szongai királyságot.

Kango Mussza fia, I. Magam uralma idején Malit komoly veszteségek érték. Így a moszik elfoglalták Timbuktot, és ismételten kifosztották annak szomszédos vidékeit, másrészt Szongai – egy ideig – újra függetlenné vált.

I. Magan halálakor (1341) Kango Mussza fivére, Szuleiman (1341–1360) lépett a trónra. Szuleiman tehetséges uralkodó volt, ápolta az elődei által Észak-Afrika és Szudán között létrehozott kapcsolatokat, pártfogolta az idegeneket, és szerencsés kézzel tartotta fenn a belső rendet, amit az 1352-ben ott tartózkodó Ibn Battuta is megcsodált.

A 14. század végéig viszonylag jelentéktelenebb uralkodók következtek, és e kor egyetlen említésre méltó eseménye, hogy II. Mussza (1374–1387) uralma idején egy vállalkozó kedvű vezető ember Bornuból elfoglalta az ország rézbányáit és Takeddát. (Az eddigi tudósítások Ibn Khaldun 1396-ban befejezett *A berberek története* című művén alapulnak.)

A 15. században a Mali birodalom hanyatlásnak indult. A század kezdetén Jatinga moszi uralkodója az ország keleti részét pusztította. Az 1430-as és 1440-es években pedig a tuaregek elfoglalták az időközben a mosziktól Malihoz visszacsatolt

⁴⁷ Oualata: helység a mai Mauritánia délkeleti részén.

⁴⁸ Touat: a mai Algéria középpontjától 250–300 km-re nyugatra.

Timbuktu, továbbá Araouanét⁴⁹ és Oualatát. 1465-ben Sonni Ali Ber fölszabadította Szongait, és hozzácsatolta Djennét. Emellett arra is maradt ereje, hogy visszaverje a tuaregeket. A század második felében Malit egyidejűleg fenyegette Moszi, a tukulörök (senegáliak) és a bambarák. Ebben az időben lépett Mali (III. Mussza) kapcsolatba az Arguinban és El Minában letelepedő portugálokkal.

A 16. században Mali veszteségei tovább fokozódtak. A század elején Szongai elfoglalta és magához csatolta a Diara királyságot⁵⁰. Az 1930-as években a tukulörök intéztek sikeres támadásokat a faléméi partok ellen, majd Issihak Aszkia (Szongai) elpusztította Bendugut; fivére, Daud pedig (1543-ban) elfoglalta Mali fővárosát, és abban az uralkodó palotáját.

A 17. század első felében (1630-ban) Szege bambarái egyesültek a Macinában⁵¹ lakó fulánikkal, továbbá néhány mande csoporttal, hogy függetlenné válhassanak, majd 1645-ben megtámadták Malit, és elfoglalták azt a Niger mindkét partját Nyamináig.

Mama Magan, a Keita dinasztia utolsó tagja, 1670-ben, háromévi elkeseredett küzdelem után, erőit összegyűjtve támadást indított a Szege királyság bambarái ellen. A várt siker azonban elmaradt. Mali csapatait legyőzték. Ez volt Mali utolsó haditette. Az alulmaradt Mama Magan ezután visszatért a Keita dinasztia bölcsőhelyére, Kangabába. A Mali birodalom ezzel megszűnt létezni.

13. Volof

(lásd a 6. számú térképen a „Tekrur” és a „Futa Dzsalon” feliratot; Futa Toro – amely ezen a térképen nincs kiírva – Tekrurtól valamivel délebbre fekszik, és északi határa a Szenegál-folyó)

Kevésbé tudjuk, milyen körülmények között és mely korszakban tartotta hűbéreseként befolyása alatt – a mande törzsek közé tartozó szoszo-szoninkék egy csoportja révén – Tekrur a jelenlegi senegáli síkság területét és azon belül Kayort és Ualot. Annyi viszont ismeretes, hogy ezt a hatalmat a volofok egy csoportja – N’Diadiane N’Diaye, egy volof főnök vezetésével – a 12., más szerzők szerint a 14. században megdöntötte. Ugyanis véget vetettek Lamane Dyao uralmának, majd bekebelezték Ualot, Kayort, Baolt, Sinét és Salumot. A volofok hatalma ekkor kiterjedt a Salum és a senegáli hegyvidék közötti egész területre, és rablóhadjárataikkal még Mali biztonságát is veszélyeztették.

Egyébként a volofok is azok közé a néger törzsek közé tartoznak, amelyek a berek nyomása elől fokozatosan dél felé húzódtak. Ma a volofok Alsó-Szenegál és Gambia között élnek, egy kis részük pedig Gambiától északra.

A régi Volof birodalom három tartományra – Ualóra (Walo), Kayorra és Baolra – oszlott. Ezek egy-egy alkirály alá tartoztak. Az egész birodalom élén álló uralkodó a *bur* címet viselte, és Djolof vidékén kormányzott.

⁴⁹ Araouane: helység Timbuktutól északra.

⁵⁰ Diara királyság: a szoninkéknak a Szahelban a 11-től a 18. századig fennállott királysága.

⁵¹ Macina: helység Araouanétól némileg nyugatra.

A 15. század közepe után Biram Djeng Kumba király uralkodott. Ő rendet teremtett az országban, engedelmességre kényszerítette az alkirályokat, szerencsés hadjáratokkal megnövelte az ország területét, és Nyugat-Szudánban nagy tekintélyre tett szert.

A volof közösségek soraiban már a 16. század első negyedében viszály támadt, és ez aláásta az ország egységét. A 16. század derekán azután a fulánik sikeres támadásai következtében végképp elszakadtak azok a kötelékek, amelyek Volofot egyesítették, és a Volof birodalom ettől kezdve a terjeszkedése előtti korábbi szerény határok közé szorult. A továbbiakban a volof nép egyesítése – egészen az európai hódításig – sohasem valósult meg. Ebből és más tulajdonságaikból arra kell következtetnünk, hogy mindez nem csekély mértékben a volofok mélységesen demokratikus vérmérsékletének a folyománya.

Történetükről annyi ismeretes még, hogy Kayor tartománya a 16. század közepén önállósult, majd Tekrur adófizetője lett, és hogy Volofot, bármennyire kicsiny volt is, szomszédaik a későbbiek folyamán sem tudták fölszívni. Ezt elsősorban az bizonyítja, hogy országuk még a 20. század elején is fennállt.

A HOMÉROSZI GÖRÖGSÉG VÉLEKEDÉSE AZ ETIÓPOKRÓL

Az afrikai kultúrák Frobenius által felvázolt összképében az általa karakterizált jellegzetes etióp műveltség kiemelkedő szerepet játszik.¹ Ez az oka, ha utánanézzünk, vajon honnan ered az a szerzőnk által idézőjelek közé tett mondat, amely szerint a Homérosz korabeli görögök úgy vélekedtek az etiópokról: ők azok... „a feddhetetlenek, akiknek az áldozata a legkedvesebb az istenek előtt.”²

Először azt kell tisztáznunk, nem éppen Homérosz mondott-e effélet. Lássuk tehát, mit találunk az Iliászban és az Odüsszeiában az etiópokról.³

Iliász

a) A hősköltemény I. énekének második felében Thetisz, Akhilleusz anyja arra készül, hogy közbenjárjon fiáért Kronidésznél (Zeusnál). Amikor ezt a szándékát elmondja Akhilleusznak, szavait így fejezi be:

I. ének 423–427. sor

„Ókeanosz mellé, lakomára, az aithiopokhoz
ment Zeusz még tegnap, s vele ment valamennyi nagy isten;
ámde tizenkét nap múltán hazatér az oromra:
ércküszöbű palotáját akkor fölkeresem majd,
átkarolom térdét, s hiszem is, hogy hajlik a szómra.”

b) Az Iliász utolsó előtti énekében, a végkifejlet közepette bukkan fel ismét az etiópok neve. Miután Patroklosz – Hektór dzsidájától – elesett a harcban, az akhájok Akhilleusz barátjának a temetésére készülnek. De zavar támad. Nem sikerül meggyújtaniuk a halott elhamvasztására szolgáló máglyát. Ekkor Akhilleusz „...két szélhez küldte fohászát, ígért áldozatot Zephürosznak meg Boreásznak.”⁴

¹ Ezt a tényt nemcsak a *Kulturgeschichte Afrikas* 35. szakasza (Etiópiai és hamita) bizonyítja. Az etiópokkal Frobenius többek között a következő műveiben foglalkozott: *Und Afrika sprach* III. kötete, 1913; *Der afrikanische Gott*, tanulmány, 1914; *Atlas Africanus* (e mű bevezetője), 1921; *Paideuma*, 1921; *Monumenta Africana*, 1929; *Schicksalskunde*, 1932.

² Frobenius 1933 (*Kulturgeschichte Afrikas*), 29. old.

³ A következőkben egy híján az Iliász és az Odüsszeia valamennyi olyan részletét idézzük, amely szót ejt az etiópokról. A hely, amit mellőzünk – miután abból az etiópokra vonatkozóan nem tudhatunk meg semmit –, az a részlet (Odüsszeia IV. ének, 78–86. sor), ahol Meneláosz Telemakhosznak és Nesztor fiának elmondja, milyen sokfelé megfordult, míg Trója alól hazavergődött, s ekkor, anélkül, hogy bármit hozzáfűzne, megemlíti az etiópok birodalmát is. Az idézeteket egyébként Devecseri Gábor fordításában közöljük.

⁴ *Iliász*, XXIII. ének, 194–195. sor.

XXIII. ének 198–211. sor

„...s a szélesebb Írisz
hallva imáit⁵, ment követül tüstént a szelekhez.
Ők hevesenfűvő Zephürosznál épp lakomáztak
együtt mind: száguldva futott oda Írisz⁶, a háznak
kökösöbén állt meg: mikor ők látták a szemükkel,
mind fölpattantak, s Íriszt kiki hívta magához;
ő nem akart odaülni azonban, s ily szavakat szólt:
‘Én nem ülök le, megyek már vissza az Ókeanoszhoz
aithiopok mezejére, kik épp áldoznak az égi
elnyeményszőknek, hogy megkaphassam a részem;
csak hogy most Akhilleusz Boreáoszt s a zajos Zephüroszt is
kéri, hogy elmenjen hozzá, fogadalmakat is tesz,
hogy gyűjtsátok a máglyát, mert ott van tetejében
Patroklosz, kit az összes akhájok jajsza gyászol.’”

Odüsszeia

c) Az etiópokról ezúttal is már az I. énekben hallunk. Jó ideje, hogy a trójai harcok befejeződtek, s a régóta hányódó Odüsszeuszt, akit Kalüpszó nimfa tart vissza, az istenek haza akarják segíteni, ám...

I. ének 20–27. sor

„...Poszeidón egyedül gyűlölte szünetlen
isteni hős Odüsszeuszt, valameddig csak haza nem tért.
Csak hogy az elment éppen a távoli aithiopokhoz
– kik két részre osztottan a szélső népe a földnek
s hulló napra tekint egy részük, más a kelőre –,
hogy bárány s bikaáldozatukból kapja a részét.
Ott ültő, lakomának örülve, s a többiek ekkor
mind az olümposzi Zeusz palotájában gyülekeztek.”

d) Kalüpszó nimfa, Zeusz parancsára, kénytelen elengedni, s útnak indítani a hazavágyó Odüsszeuszt. Hősünk vitorlása kedvező széllel siklik hazafelé, s a tizenhetedik napon Odüsszeusz végre megpillantja „a phaiák nép szigetének árnyas csúcsait”. De...

V. ének 282–290. sor

„Ekkor az aithiopoktól jött s meglátta Poszeidón
őt, Szolümosz bércek tetejéről: látta hajózni
hab hegyiben. S a szívében jobban megharagudva

⁵ Tudniillik Akhilleusz imáit.

⁶ Írisz: a szivárvány istennője. Ő az istenek, kiváltképp Zeusz és Héra aranyszárnyú hírnöke.

*megcsóválta fejét, s lelkéhez azonnal ekép szólt:
 'Jaj, be nagyon másként döntöttek az égben Odüsszeusz
 sorsa felől, míg én oda voltam az aithiópoknál:
 ime, a phaiák föld közelébe került, hol a sors már
 őt a bajok szorító hurkából megszabadítja.
 Ámde kimondom, hogy még addig is éri elég baj'."*

Az előbbieken idézett részletekből megtudjuk, hogy

a) a nagy istenek, élükön Zeusszal, elmennek az etiópokhoz lakomázni (tehát e nép áldozata bizonyára kedves az égi lakók előtt!);

b) Írisz, az istenek hírnöke, Akhilleusz fohászát hallva, elszáguld a szelek isteneihez, Boreászhoz és Zephüroszhoz, de közlendőjét alig hogy elmondta, máris búcsút vesz tőlük, nehogy elmulassza az etiópok áldozatát, hiszen akkor kénytelen lenne a lakoma ráeső részéről lemondani;

c–d) az Odüsszeia elején – akár az imént, Írisz esetében – ismét egyetlen égi lakó, a főhőst engesztelhetetlenül gyűlölő Poszeidón látogatja meg az etiópokat, hogy bárány s bikaáldozatukból megkapja a részét. Bár ez a részlet magában véve nem mond semmi újat az áldozatot bemutató népről, maga az epizód mégis különös nyomatékot kap. Mert megtudjuk, hogy amíg Poszeidón az etiópokkal lakomázik, az alatt az istenek az Olümposzon elhatározzák: hazasegítik Odüsszeuszt. Az égi lakóknak volt idejük a tanácskozásra. Hiszen tisztában voltak vele, mennyire kedves az etiópok áldozata Poszeidón számra. Így azután ezt az alkalmat ragadták meg, hogy Odüsszeusz bős ellenségének a háta mögött – istentársukat kijátszva – védenüknek segítséget nyújtsanak. S ha ezután Poszeidón az utolsó pillanatban mégis felbukkan, és ilyen módon sikerül neki, hogy az engesztelhetetlenül gyűlölt Odüsszeuszt, az istentársak akaratával szembeszegülve, újabb megpróbáltatásoknak tegye ki, mindez már a drámai eseményszöveés fogásai közé tartozik.

Frobenius és az etióp műveltség

Az Iliász és az Odüsszeia közölt részleteinek elolvasása után aligha vonható kétségbe, hogy azt az idézőjelek közé tett kitélt, amely a homéroszi görögség etiópokról alkotott véleményét jellemzi, maga Homérosz ne támasztaná alá. De most már azt is bizonyosan tudjuk, hogy az idézet nem a két nagy görög eposz szerzőjének a tollából való. Nos, miután ez kiderült, már csak egyetlen kísérlet kecsegtet eredménnyel. Az, ha Frobenius korábbi műveiben keresünk útbaigazítást. A választ elsősorban Frobenius negyedik afrikai expedíciójáról készült *Und Afrika sprach* című munkája 1913-ban megjelent harmadik kötetétől várhattuk, amelynek árulkodó alcíme: *Unter den unsträflichen Aethiopen*.⁷

De most – vizsgálódásunk fonalát megszakítva, s az említett, 1913-ban publikált mű néhány idevágó gondolatát felelevenítve – két kitért teszünk. Először azt vesz-

⁷ „A feddhetetlen etiópok között”.

szűk szemügre, szerzőnk milyen sajátos körülmények hatásának tulajdonítja az etióp műveltség jellegzetes vonásainak kialakulását és az ókori népek róluk alkotott nézetét:

„A klasszikus ókor már első irodalmi műveiben olyan kulturális konglomerátumként lép eléünk, amely roppant sok többé-kevésbé magas fejlettségű s egymást keresztül-kasul átjáró kulturális típust fogadott tarka változatokban magába...” Isteneik panteonja „...olyan országos vásár képét idézi eléünk, melyben a nemzeti viseletek és a néptípusok majdhogynem kibogozhatatlan színes mozaikot alkotnak...”

„A kereszténység előtti világszemlélet alapelveinek megfelelően mindegyik nép nagyra tartotta nemzete isteneit, és elutasította a más népeket. De a népek egymás közötti kapcsolata, azonkívül a gyarmatosítás és a kereskedelem terén hol ennek, hol annak a népnek a túlsúlya azt idézte elő, hogy az egyes népek – irigykedve a másokra annak szerencsés sorsa és eredményei láttán, és csalódva saját kudarcaik miatt – összehasonlították a világ eseményeit irányító istenek hatalmát, és a maguk siralmas helyzetének a javítására törekedve, az idegen népek isteneinek a tiszteletével próbálkoztak...” „Ilyesminek különösen a Földközi-tenger keleti részén lévő szigetek és félszigetek lakossága körében kellett bekövetkeznie, miután a népek közötti érintkezés ezen a területen volt a legélénkebb. S habár a kiinduló állapot nyilvánvalóan itt is a nemzeti elszigetelődés volt, később, mozgékonyaságuk következtében, az összekeveredés éppen ezeknél a népeknél a legtarkább állapotba torkollott...”

„...ugyanakkor a földrészek belsejében élő népek, tehát nagyobb országrészek lakói, a legerősebb ellenállást tanúsították az istentisztelet ilyenfajta elnemzetietlenítésével szemben...”

„...így ismerhetjük föl akár Hérodotosz leírásából, hogy a szigetek és tengerpartok lakói a nemzetietlenné váló isten-tanok e kaotikus állapotát szívük mélyén nem tekintették valami tiszteletreméltó dolognak. Az emberek tisztelték és megbecsülését sokkal inkább azok a szárazföldi népek vívták ki, melyek hűek maradtak nemzeti vallásgyakorlatukhoz. Ebben az értelemben tanúsították az idő tájt a legnagyobb megbecsülést a Nílus-menti őslakosok iránt. Mert – hajthatatlan konzervativizmussal a hazai röghöz tapadva – nyilvánvalóan éppen az etiópok testesítették meg ama típus legfigyelemreméltóbb ellentétét, melynek arculata rajtuk egyre élesebben kirajzolódott...”

„Amikor a klasszikus keleti népek a kereszténység előtti kultuszok legnagyobb zűrzavara közepette fölfigyeltek az etiópokra, akaratlanul össze kellett őket saját magukkal hasonlítaniuk, és ennek során csakis arra a meggyőződésre juthattak, hogy amazokat feddhetetlen népek kell tekinteni. Mert az etiópok, meggyőződésük és kultuszaik terén, semmiféle ingadozást nem ismertek...”

Az etiópokban „...az isten háta mögötti helyzet nevelte naggyá ezt a merev, konzervatív szellemet, miután soha új, megtermékenyítő hatás nem érte őket...” S „mivel az ókor ősi kultúrái a vallással a legszorosabb kapcsolatban jöttek létre, virágzottak ki és pusztultak el, megérthetjük, ha Diodórosz így ír: ezek az etiópok elsősorban annak a rendelkezésnek tettek eleget, hogy az istenek tiszteljék, hogy áldozatokat hozzanak nekik, hogy fölvonulásokat (körmenegetek) meg istentiszteletet rendezzenek, s hasonlóképp minden más egyebet, amivel az emberiség az isteneknek hódol...”

Miután hallottuk, mi váltotta ki a Földközi-tenger keleti szögletében élő népekből az etiópok iránti elismerést, s azt, hogy jámbor lelkiületük kialakulásának egyik fő okát földrajzi helyzetükben, tartós elzártságukban kell keresnünk, ezt követően, második kitérőnkben arról faggatjuk ki Frobeniust – éspedig ugyanabba a kötetébe belelapozva, melyből első kitérőnk anyagát merítettük –, ki mindenkire bukkant, aki

többé-kevésbé hasonló véleményt alkotott az etiópokról, mint a Homérosz korabeli görögök.

„Amikor a középkorban az iszlám elérte a Niger-kanyar vidékét, és az ottani központi területek felé akart továbbnyomulni, a mohamedán Szongháj birodalom császára követet küldött a pogány moszik uralkodójához, és felszólította őt, hogy népével együtt vegye föl az iszlám vallást. A krónikás csendes csodálkozással észleli, hogy ezek a pogányok az új vallás befogadása dolgában milyen jámborán kérnek tanácsot elhunyt őseiktől, s hogy az ősök miként óvták őket ettől a lépéstől. A mohamedánokban a mai napig egyfajta félreérthetetlen tisztelet él ennek az ősi vallásnak a hűséges szolgálai iránt, s ezt a tiszteletet olykor előttem is hangsúlyozták...”

„Ezeket az embereket a mohamedánok a félig iszlám népekkel szemben úgy jellemezték, mint a ‘hűséges pogányokat’...”

„Így hát két kultúrkorszakból, két különböző oldalról ugyanaz az ítélet alakult ki. Ehhez most még a mi korunk és kulturális szemléletünk bírálatát szeretném hozzáfűzni...” „...az Afrika-kutatás első korszaka egy elismert nagyságának a szavait idézem. Gustav Nachtigal írja a Wadaiban lakó népek jellemzése alkalmával az igazi etióp törzsről, a kodoikról⁸: ‘A kodoik erős, rendkívül hosszú életű hegyi nép, mely híres bátorságáról. Noha önféjűek, makacsok, akaratosak, mégsem kötekedők, és a Wadaiban élő emberek közt a legkiválóbbnak tekintik őket. Ezenkívül vallásosak és közismert a vendégbarátságuk, s gondoskodásuk törzsük szegény tagjairól. Hazugság, szőszegés, lopás idegen tőlük.’ És egy másik helyen, ugyancsak róluk, az áll: ‘...az ősi hegyi lakók szívósságával tartanak ki szokásaik és jogaik mellett, de ugyanakkor hűségesek és ragaszkodók törvényes fejedelmeik iránt, ám a rájuk kényszerített uralkodókkal szemben mindig makacsul védtek jogaikat, s újra meg újra elűzték a bitorlókat...’”

„A világ – azon a földrészen, melynek lakóit (sokkal inkább, mint amilyen mértékben erre rászolgálnak) hazudozóknak, hűtleneknek és erkölcsileg alacsonyabb értékűnek mondják – megőrzött egy hatalmas, széleskörű kultúrát és embercsoportot, melynek csodálatos és jelentőségteljes ősi erkölcsi ismertebb volt az öreg Homérosz kortársai, mint a modern európaiak előtt...”⁹

Az igazi források

Most pedig visszakanyarodunk félbeszakított gondolatmenetünkhöz, hogy tovább keressük a választ kiinduló kérdésünkre, arra, honnan is ered Frobeniusnak az etiópokat jellemző kiemelt mondata. Nos, a további kutatás céljából még mindig az *Und Afrika sprach* harmadik kötetét tartjuk a kezünkben. Ebben a könyvben Frobenius, az etiópokról szólva, először az úgynevezett klasszikus szerzők homéroszi korra vonatkozó szavahihetőségével foglalkozik, és – a példaként említett pelazgokra vonatkozó, akkor ismert legújabb európai megállapítások szerint – úgy találja, a régiek,

⁸ Kodoi (kudu): a Csád-tótól Keletre, a volt Wadai területén élő törzs.

⁹ Az UNESCO keretei között a hatvanas években végzett núbiai mentőakció során – amint ezt egy beszámoló tanúsítja – kiderült, hogy a núbiaiak (etiópok) Északkelet-Afrikában még ma is nevezeteseik közmondásosan tisztességes magatartásukról. (Lásd Rex Keating: *Mentőakció Nubiában*, 1980, Budapest, Gondolat, 66. old.)

így Hérodotosz (kb. i.e. 484–425) tájékozottsága hitelesebb, mint a későbbi szerzőké, például Sztrabóné (Kr.e. 64 v. 63–Kr.u. 20).

A régebbi szerzők iránti fokozottabb bizalom alátámasztása után Frobenius az etiópokra vonatkozó „megbízható” források sorában Hérodotosz mellett kitér Diodóroszra és az idősebb Pliniusra is. E klasszikusok írásainak témákra vonatkozó részleteit átnézve kiderült, hogy legfontosabb megállapításai egy részét szerzőnk Diodórosztól kölcsönözte, s közöttük éppen azt is, mely bennünket jelenleg a leginkább érdekel. Ezért mindjárt egy Diodórosz idézettel folytatjuk:

„Az istenek tiszteletét először Etiópiában vezették be, nevezetesen az áldozatok bemutatását, az ünnepi felvonulásokat és gyülekezéseket, s mindazt, ami az istenek tiszteletéhez még hozzátartozik. Innen van, hogy az etiópok jámborsága az egész világon híressé vált, s hogy úgy látszik, áldozatuk az istenségnek a legkellemesebb...”

Nos, ezzel, öröndetes meglepetésként, rábukkantunk mondatunk második felének forrására. De menjünk tovább!

Homérosz szerint – folytatja Diodórosz –

„...Zeusz és vele a többi isten Etiópiába megy, az évenkénti áldozatra, melyet ott bemutatnak nekik, és az etiópoknál sorra kerülő közös lakomára...”

Ezután Diodórosz az Iliászból idéz, és pedig az I. ének 423. és 424. sorát, tehát azt a részletet, mely homéroszi idézeteink sorában az első helyen áll.¹⁰ És íme a második meglepetés: a német fordításban az aithiopoulosz szó mellett ott áll a „feddhetetlen” jelző.

Nyomozásunk ezek szerint tehát sikerrel járt, és most már tisztán áll előttünk, honnan ered Frobenius idézete. Hiszen

– az etiópokra vonatkozó „feddhetetlen” jelző – legalábbis a német fordítás szerint – Homérosz kifejezése;

– s hogy áldozatuk az istenek számára a „legkellemesebb”, Diodórosz kijelentésének bizonyult.

Persze ezután meg kellett még állapítanunk, vajon a felbukkant jelzőt Voss iktatta-e be az etiópok mellé, vagy Devecseri fosztotta-e meg e dicsérő megállapítástól a Nílus-vidéke derék népét. Nos, bebizonyosodott: a jelző szerepel Homérosznál.¹¹

¹⁰ Julius Friedrich Wurm, aki Diodóroszt németre fordította (e fordítás 1827-ben jelent meg), az Iliász idézett sorait Johann Heinrich Voss átültetése nyomán közli.

¹¹ A szóban forgó jelző görögül, alanyesetben: amümon, és e szó jelentése valóban „derék”, „kifogástalan”, „feddhetetlen”. – Ami a magyar fordításból kihagyott jelzőt illeti, gondolom, ez a „hiányosság” Devecseri átültetésére nem vet szemernyi árnyékot sem. Hiszen aki a műfordítás munkájáról a legfelületebb ismeretekkel rendelkezik, az is föltétlenül tudja, hogy „szóról szóra” fordítás nem létezik, s hogy – klasszikus versezet esetén – a versmérték kiszabott keretei miatt egy-egy mondatrész beiktatása vagy elhagyása, különösen, ha a kimaradt szónak, mint a mi esetünkben, nincs funkcionális szerepe, sokszor elkerülhetetlen. Egyébként érdekes, hogy a harmincas években megjelent Csengery János-féle *Ilias*-ban sem szerepel ez a jelző. Kemenes József 1902. évi fordítása viszont megtartja a homéroszi jelzőt, és az etiópokat ebben a sorban „nemesszívű”-nek mondja.

A továbbiakban azután még más is kiderült. Az tudniillik, hogy *Az afrikai kultúra története* 9. szakaszának egyik gondolatmenete – amely a rómaiak és a barbárok, a keresztények és a pogányok s a többi ellentétpár felsorolásából indul ki, majd az európai látókörünkből teljes mértékben kirekesztettek hirtelen fölbukkanásával folytatja – az 1932-ben megjelent *Schicksalskunde*-ban is megtalálható, s a diodóroszi megfogalmazással szemben, nyilvánvalóan a tömörebb jellemzés céljából, már ott elmarad a kijelentést lágyító „úgy látszik”, úgyszintén már abban a mondatban is a „legkedvesebb”¹² minőségjelző áll a „legkellemesebb”¹³ helyén.

Összefoglalva vizsgálódásunk eredményét, végülis megállapíthatjuk: a homéroszi görögség etiópokra vonatkozó vélekedése – illetőleg az ezt jellemző, idézőjelbe tett mondat – úgy jött létre, hogy Frobenius az etiópokra alkalmazott (és alanyként a mondatba iktatott) homéroszi melléknévhez hozzáillesztette Diodórosz megállapítását, majd – a mondat jellemző erejének fokozása céljából – azon csekély módosítást hajtott végre. S most már az is nyilvánvaló: az idézőjel az egy évvel korábban megjelent *Schicksalskunde* egyik mondatának az átemelését jelzi.

¹² Die liebste.

¹³ Die angenehmste.

A KULTÚRAKÖR-ELMÉLETRŐL ÉS A KULTÚRMORFOLÓGIÁRÓL

A néprajztudomány kezdetei

A néprajz tudománya nem a semmiből született. Már első művelői igen sok ösre tekinthettek vissza. Az ókori görög Hérodotosztól a római történetírókon, a fantasztikumok középkori terjesztőin és a józan arab földrajzi írókon keresztül egészen az Amerika felfedezését követő és az indiánok embervoltát előbb kétségbe vonó, majd – a 18. századi felvilágosodás korában – az idealizált természeti állapot képviselőiként őket felmagasztaló elmékig: az etnológusok elődei közé tartoznak mindazok, akik a természeti népekről, életükről, szokásaikról valaha is hírt adtak.

Tudományos rangra az etnológia csak a 19. század derekán emelkedett. Ezt a fordulatot Amerikában L. H. Morgan *Az irokézok szövetsége* című 1859-ben megjelent műve jelzi.

A tudományos igényű etnológia föllépése előtt – amikor a felvilágosodás eszméi már jószerint elhomályosodtak –, részben az uralkodó teológiai szemlélet hatásaként, az élő természeti népeket s életformájukat többnyire az isten által a maga képére teremtetten ember elkorcsosult képviselőinek tekintették. Ezt a megítélést először a darwinizmus hatására megszületett történelmi fejlődés eszméje vonta kétségbe. Ebben a megvilágításban úgy tűnt, a természeti népek azt az őállapotot őrizték meg, amelyen valaha az egész emberiségnek át kellett esnie, hogy utóbb, fejlődése útjának végén, elérhessen az európai népek jelen állapotáig, az eddig elért legmagasabb csúcsig.

Az evolucionista etnológusok közül L. H. Morgan mellett elsősorban E. B. Tylor neve említendő, és vele kapcsolatban az a két problémakör, amely a továbbiak folyamán az etnológia törekvései között kiemelkedő szerepet játszott. Egyrészt, mint már mondtuk, a természeti népek történelembe (a kezdeti időkbe) iktatásáról volt szó, másrészt arról az igyekezetről, hogy valami módon közel lehessen férkőzni a népek lelkiségéhez, hogy meg lehessen ragadni magatartásuk – szertartásaik, szokásaik és reagálási formáik – gondolati-, eszmei-, érzelmi rugóit.

Tylor a második problémakör terén is jelentőset alkotott az általa kidolgozott animizmus¹ kategóriájával, amit utóbb a totemizmus² (Mac Lennan), a mágia³ (Frazer) és más elgondolások követték.

¹ Animizmus: Tylor az animizmust a mítoszok sajátosságával világítja meg, amelyek szerinte meghatározott gyakorlati tapasztalatok vetületei, és azokban a primitív, a vadember élete fejeződik ki. Azé a vademberé, aki hisz abban, hogy az egész természet szellemek és géniusok lélekkel telített alkotása.

² Totemizmus: bizonyos néphitek rokonságot tételeztek föl a családok (nemzetségek, törzsek) és meghatározott állatok vagy növények között. Ez a hit – az exogámia kapcsán – befolyást gyakorolt a rokonsági rendszerre, házasságkötési tilalmat állított fel az egyazon totemet viselő törzsek tagjai között.

A gyorsan fejlődő, mindinkább tért hódító etnológia hamarosan odáig jut, hogy visszahat a történettudományra. E hatás legfontosabb következményei közé tartozik, hogy a görög–római klasszikus korszakkal foglalkozó történeti–filológiai kutatások a nagy gondolkodók és a nagy költők művei mellett ez idő tájt már kiterjeszkednek a köznép szokásaira, eszméire, gondolkodásmódjára is. Az európai műveltség alapját képező görög és római világról alkotott kép a folklórra támaszkodva valóban jelentős mértékben elmélyül. Jellemző példa erre Frazer munkája (*Fasti of Ovid*³), amely

„a folklór fényével világítja meg és magyarázza az ókori Görögország és Róma ünnepeit, néphitét, intézményeit és babonáit.”⁵

A kultúrakör-elmélet előzményei

E háttér rövid felvázolása után lássuk Frobenius kultúrakör-elméletének közvetlen előzményeit.

A német Adolf Bastian beutazza az összes lakott világrészt, és jelentős etnográfiai anyagot gyűjt össze az általa alapított Berliini Néprajzi Múzeum részére. Behatóan vizsgálja a különböző népek tárgyi leletei között mutatkozó párhuzamokat, s azok magyarázataként kidolgozza „az azonos lelki beállítottság és környezeti hatás eredményeként létrejött úgynevezett elemi gondolatra, népgondolatra”⁶ vonatkozó elméletét.

Ez ellen emel szót utóbb Ratzel⁷, aki mint geográfus, az etnológiában a földrajzi elterjedés kutatásának a szükségességét emeli ki, korai népvándorlásokkal (azaz történelmi eseményekkel) magyarázva a távoli területek kulturális elemei – például az általa megvizsgált nyugat-afrikai és új-guineai íjak – között mutatkozó hasonló vonásokat.

Egy másik német tudós, Heinrich Schurtz is Ratzelhoz hasonló következtetésekre jut, midőn egyfelől az Észak-Amerika észak-nyugati partjain élő népek (a tlinciték, haidák, kvakiutelek stb.), másfelől az óceániai szigetvilág népeinek szokásai között tár fel számos párhuzamot.

³ Mágia: a természeti ember a rendkívüli eseményekben szerencsét vagy szerencsétlenséget hozó erők megnyilvánulását látja. Ezek az erők vágyat vagy félelmet keltenek benne. Az erők fölötti uralom varázslatok formájában mutatkozik meg, az elhárítás szándéka pedig a tabuk tilalmában ölt testet.

⁴ *Fasti of Ovid* (Ovidius naptára): Ovidiusnak a „Fasti” című verseskönyve a római kalendárium láncára fűzte a római ünnepek, istennevek, helynevek stb. magyarázatait, különös tekintettel a római nemzeti ünnepnapokra. A „Naptár”-nak csak az első hat hónapra vonatkozó része készült el Ovidius száműzetéséig, és Tomisban e művét a költő már nem folytatta, csupán a meglévő rész átdolgozásával, javításával foglalkozott.

⁵ Giuseppe Cocchiara: *Az európai folklór története*, 1962, 399. old.

⁶ Bodrogi Tibor: *Mesterségek születése*, 1961, 19. old.

⁷ Ratzel, Friedrich: *Die afrikanische Bögen*, Leipzig, 1891.

Frobenius kultúrakör-elmélete

E közvetlen előzményre – Ratzel és Schurtz⁸ észrevételeire – hivatkozva veti papírra a 25 éves Frobenius a maga kultúrakör-elméletének első változatát.⁹ A hozzáférhető szakirodalom, az útleírások, valamint a múzeumi gyűjtemények tanulmányozása alapján a „maláj-néger” kultúrkörre vonatkozó megállapításait és elgondolásait foglalja írásba. Igen sok tárgyi néprajzi elem (nád- és fapajzsok, különleges formájú kések, dobókések, buzogányok, balták, dárdák, lakóházak, fa- és bőrdobok, húros hangszerek, faragott tálak, pipák) összehasonlító vizsgálata nyomán annak a meggyőződésének ad hangot – s munkájának éppen ez a gyökeresen új gondolata –, hogy egy-egy földrész nagy kulturális egységei, kultúraköröi nem ragadhatók meg csupán a földrészen túlról érkező hatásokkal. A kultúrakörök megismerése céljából – a korabeli igen gyenge és egyoldalú szemléletet tükröző adatháttérre való tekintettel – részletes helyszíni vizsgálatokra van szükség, mert e kulturális egységek Frobenius szerint nem azonosak elemeik halmazával. E tartományok ugyanis – szoros szálakkal egymáshoz kapcsolódó kulturális elemekkel – szerves egységet alkotnak.

A néprajz tudománya ezzel az alapvető megállítással jelentős lépést tett abban az irányban, hogy – a történelemtudomány vagy a szociológia kategóriáihoz hasonlóan; a birodalom, az állam, a nemzet, a nép, az anyanyelvi közösség, a társadalmi osztály és réteg, illetve az ennél kisebb társadalmi egységek mintájára – meghatározza a vizsgálata tárgyát képező alapegységeket, amelyekből kiindulva az etnológia problémái megfogalmazhatók, s ezáltal e tudomány további különféle irányú fejlesztése lehetővé válik.

Az új fogalom megalkotásának logikus következményeként a konkrét kultúraköröket természetesen meg is kellett határozni, és le is kellett írni. Jellemzésüket a későbbiek folyamán Frobenius azok stílusalkotó elemeinek kiemelésével oldotta meg. Meghatározásuk alkalmával pedig a földrajzi körülmények számára nemcsak a területkijelölés eszközéül szolgáltak. A geográfiai adottságoknak – Ratzel nyomán – a kultúrakörök kialakulása terén is döntő fontosságot tulajdonított. 1910 és 1912 közötti negyedik afrikai expedíciójáról készült beszámolójában Afrika kultúrakörökre osztásáról így ír:

„Az a felosztás, amit a következőkben adok: *kulturális tagolás*. Nem antropológiai faji felosztásból indul ki, és semmi köze az általános nyelvészeti csoportosításokhoz. Ez a tagolás a *kultúra-földrajzi törvény* túlnyomó hatalmának a felismerését domborítja ki, megállapítva ennek alapján:

a) a földrajzi előfeltételek által természetszerűen kínáló köröket (tartományokat), határaikat és fekvésüket a lakott világ viszonylatában;

b.) a kultúrakörök ennek megfelelő kapcsolatait a külvilággal, amit a földrajzi hozzáférhetőség vagy elzártság határoz meg;

c.) a földrajzi tartomány eme adottságai következményeként a típusképződés feltételeit.”¹⁰

⁸ Schurtz, Heinrich: *Das Augenornament und verwandte Probleme*, 1895.

⁹ Frobenius, Leo: *Der Ursprung der afrikanischen Kulturen*, Berlin 1898.

¹⁰ Frobenius, Leo: *Und Afrika sprach*, 3. kötet, 1913, 46. old.

Frobenius, aki az expedíciókon szerzett egyre bővülő ismeretanyaga alapján több ízben módosította Afrika kulturális tartományokra való felosztását, ezúttal észak-afrikai (líbiai), kelet-afrikai (kusita), nyugat-afrikai (atlanti) és szudáni (hamita) kultúrákról beszél.

A *Das unbekannte Afrika* (Az ismeretlen Afrika, 1923) című művében, s attól kezdve – néprajzi ismereteit és a kiemelt stíluselemek alapján megrajzolt kulturális arculatokat ütköztetve – e földrészt (mint *Az afrikai kultúra története* című kötetéből is tudjuk) véglegesen az atlanti, a szirtiszi, az észak- és dél-eritreai kultúrák köré osztotta fel. E névadásai, amelyek a külső hatások benyomulási frontvonalait jelzik, szintén a geográfiai szemléletet hangsúlyozzák.

A kultúrákörök sajátos vonásai azonban, mint fentebb mondtuk, Frobenius álláspontja szerint „nem ragadhatók meg csupán a földrészen túlról érkező hatásokkal.” A megkülönböztető afrikai jelleget ezért Frobenius két „népnévvel jelölt” kultúrátípus, a hamita és az etióp részletes jellemzésével domborítja ki. Ez természetesen nem jelenti azt, mintha az utóbbiakat történelmileg tekintette volna elsődleges, ősi afrikai kultúráknak. Arra viszont ilyen módon félreérthetetlenül rámutatott, hogy a kívülről – az Atlanti-óceán, a Nagy- és Kis-Szirtisz, a Vörös-tenger, illetőleg az Indiai-óceán (az Eritreai-tenger) felől – érkező hatásokat befogadásuk során ez a két kultúrátípus, a hamita és az etiópiai alakította át minduntalan Afrika képére és hasonlatosságára.

A kultúrák és kultúrákörök mélyebb megértésének feltételeként Frobenius a mechanikus evolucionista felfogással szembefordulva szigorúan tárgyilagos szemléletet követel meg, s azt hangoztatja, hogy

„...bármely kultúrára irányuló tudományos munka esetében nem a mi európai kultúránkból kell kiindulni, hanem az idegen kultúrajelenségeket a maguk formájából eredően, önmagukért kell megszólaltatnunk.”¹¹

S ez nem jelent mást, mint a mi esztétikai (és ki nem mondottan etikai) normánk kizárólagosságának az elutasítását és kapunyitást másféle normák megértése, megközelítése és lehetőleg elfogulatlan megítélése irányában.

Az emberiség történelmére vetített egyenes vonalú evolúció eszméjét Frobenius visszautasítja ugyan, az általa szerves egységnek tekintett kultúrák növéstervét viszont, a korabeli közgondolkodás hatása alatt állva, ő is a biológiából – az élő növényi vagy állati organizmusok példájából – merített hasonlattal érzékelteti, amikor azt tanítja róluk, hogy törvényszerűen végigjárják gyermek-, ifjú-, férfi- és öregkoruk életszakaszát. De amiképp a különböző kultúrák összehasonlításakor eleve elutasítja az akkoriban magától értetődőnek tekintett európai magasabbrendűséget – sőt, a kultúrmorfológia területén a képzőművészeti és irodalmi művekre vonatkozóan a 19. századi esztétikai értékítélet normatív rangmeghatározó funkciójának a jogosultságát is –, ugyanúgy e növésterv egyes állomásai kapcsán sem a fejlődés, az alacsonyból a magas felé haladás kérdése foglalkoztatja, hanem az életszakaszonként jelentkező más és más jellegű kultúráteremtő megnyilvánulások titkának a megfejtése, e periódusok sajátos értékeinek önmaguk belső törvényeiből kiinduló feltárása.

¹¹ Jensen, Ad. E.: Leo Frobenius, Leben und Werk, *Paideuma*, 1938, 45. és köv. oldalak.

Kultúrakör-elméletével Frobenius az egyes kultúrák sajátosságainak megragadására törekedett, de oly módon, hogy genezisüket, keletkezésük, kibontakozásuk és lehanyatlásuk útját is megismerhesse, s hogy ennek nyomán végül fölvezethesse az emberi szellem kialakulásának, az emberiség teljes történetének a képét. Ilyen módon kultúrakör-elméletét elsősorban mint a történelmi diszciplína kategóriáját kezelte. Világosan utal erre már a második afrikai expedíciójáról készült beszámolója (*Auf dem Wege nach Atlantis – Az Atlantisz felé vezető úton* –, Berlin, 1911), amelyben Frobenius fölveti annak a lehetőségét, hogy az ókori híradások szerint „elsüllyedt” Atlantisz nem más, mint Nyugat-Afrika valamely letűnt ősi civilizációja. És később a szudáni és a dél-afrikai expedíciók során egyre több értesülést szerez az európaiak behatolása előtt élő és virágzó nagyformátumú afrikai államokról, azok történelméről.

Emellett mint etnológus–történész, Frobenius visszautasította azt a korabeli közkeletű álláspontot, amely szerint kizárólag Európának, illetőleg – esetleg Indiát és Kínát is számításba véve – csakis a magaskultúráknak van történelmük.

Más kultúrakör-elméletek

A 25 éves Frobenius elméletének először nem ismerték fel a jelentőségét. Néhány év leforgása után azonban erre is sor került, és ettől kezdve a kultúrakör-elmélet az etnológia keretében hosszú évtizedeken át a tudományos kutatások nélkülözhetetlen kategóriájának bizonyult; elsősorban természetesen a német és osztrák etnológusok körében.

Hét évvel *Az afrikai kultúrák eredete* (1898) megjelenése után, 1904-ben egyszerre két jelentős tudós is közreadta – Frobeniust idézve, és könyvének egyes részeivel vitázva – a maga kultúrakör-elméletét, illetőleg konkrét kultúrakörök leírását. Fritz Graebner Óceánia, Bernhard Ankermann pedig Afrika kultúraköreivel foglalkozó tanulmányát (1905) publikálta. Magas színvonalon álló adatgyűjtő és elemző munkájuk révén e művek kiemelkedő érdeme, hogy utat nyitottak a filológiai módszer etnológiai alkalmazásának kifejlesztése irányában.

Utóbb ezt az irányzatot – elsősorban Graebner koncepciójára és 1911-ben megjelent *Methode der Ethnologie* (Az etnológia rendszere) című munkájára támaszkodva – Wilhelm Schmidt és az úgynevezett „bécsi iskola” alakította tovább, s tette évtizedekre irányadó elméletté.

Wilhelm Schmidt, kora egyik kiemelkedő etnológusa nagy lendülettel és – a munkába a misszionáriusokat is bevonva – széles adatbázis igénybevételével fogott hozzá a kultúrakörök vizsgálatához, és ahhoz, hogy időbeli, térbeli és egyéb kritériumok alapján tudománya céljainak megfelelő kultúraköröket határozzon meg.

A bécsi iskola végül is kialakította kultúratörténeti iskoláját, amelyben a történeti szempont vált uralkodóvá. Történelmi konstrukcióik jellemzéséül röviden kitérünk tanításuk egyes vonásainak bemutatására.

Graebner óceániai felosztását mintául véve mindössze néhány kultúrakört alakítottak ki, amelyek azonban az egész világot átölelték. E tan megalkotói hittek az emberiség egyöntetű egyetemes történetében, fejlődési szakaszai megismerésének lehe-

tőségében. A természeti népek fejlődésének relatív időrendje álláspontjuk (hipotetikus konstrukciójuk) szerint az ősrégi vadász és gyűjtögető állapotnak megfelelő kezdeti *őskultúrából* három vonalon vezet tovább: a „totemizmus”, az „anyajog” és a „pásztor nomadizmus” *elsődleges* kultúrköröihez.

A következő lépcső, amelyet a *magaskultúrák* képviselnek, a bécsi iskola feltevése szerint az elsődleges kultúrák keveredése útján jött létre oly módon, hogy a differenciáltabb földműves kultúrára nomád állattenyésztők telepedtek rá.

Egy másik alapvető tézistük szerint – amelyet a természeti népek hiedelemvilágának tanulmányozásából vontak le – mindenfajta totemizmus vagy más „eltorzult” vallási gyökerű szemlélet mögött az isteneszme volt az elsődleges.

Az iskola kitűnő szakmunkákkal megalapozott, több évtizeden keresztül tartó tudományos tekintélye végül is lehanyatlott, miután – újabb szempontok fényénél – hipotetikus történelmi konstrukcióik tarthatatlanná váltak.

Bár a kultúrkör-elmélet első megfogalmazásával Frobenius mutatott utat az etnológia történelmi szemléletű művelése felé, ő maga nem konstruált a különböző etnológiai közösségi típusok relatív időrendjére, egymásutánjára hipotéziseket, s ezzel elkertülte azt a buktatót, ami miatt ma a „kultúrkör-elmélet” – a bécsi iskolára gondolva – idejét múltnak kell tekinteni.

De Frobeniust Graebnerrel, Ankermannal és a bécsi iskolával egy más irányú törekvése is mindvégig szembeállította. Meggyőződése szerint ugyanis az áthagyományozás folytán még fölfedhető egyes konkrét kultúráknak, kultúrátípusoknak feltétlenül megragadható a keletkezésük, kitapinthatók szellemiségükből azok a teremtő aktusok, amelyek egy-egy új szemlélet kialakulásának az első lökést adták. E törekvésének a megvilágítását azonban nem itt, hanem a *Paideuma* című kommentárban kíséreljük meg. Most ehelyett Frobenius kultúrmorfológiájáról mondunk el, az ő szavaival, egyet-mást, hogy némiképp áttekinthessük vizsgálódásainak teljes körét, amelyen belül – kultúrkör-elmélete és egyre gyarapodó ismeretei alapján – a konkrét kultúrkörök meghatározását ismételtelen megkísérelte.

Kultúrmorfológia

A kulturális formatan Frobenius törekvései teljes körének tudományos színtere: olyan tudományág, amelynek a kultúrkör-elmélet csupán az egyik oldala.

A kultúrmorfológia feladatát 1930-ban Frobenius a következőképpen írta le:

„Az emberi kultúra történetével manapság négy tudományág foglalkozik:

1. A *történelem*, amelynek régészeti ága ősi monumentumok feltárásával a távoli múltat kutatja.

2. Az *őstörténet*, amely a geológiai tények feltárásával kapcsolatban a történelem előtti kulturális kibontakozás dokumentumait korszakok szerint rendezi. A régészet ma már behatol az őstörténeti tények világának a legfiatalabb körzeteibe.

3. Az *etnográfia* (néprajz) vagy az *etnológia*, amely a mai idők kultúráit vizsgálja és írja le, amennyiben azok a hiteles történelem keretein kívül még elevenen élők.

4. A *kultúrmorfológia* (kulturális alaktan), amely a kultúra jelentését és jelenségeit igyekszik meghatározni. Munkájának anyagát a fenti három testvér-tudományág által összegyűjtött

tények képezik, és arra hivatott, hogy az emberi kultúra szerkezeti összefüggéseit úgy világítsa meg, mint a földrajzi elterjedés és az időbeli elrendezettség által értelmezett egységet.

E tudományágak közül a negyedik, a kulturális alaktan az, amely közöttük kapcsolatot teremtet. Jelenleg különlegesen fontos feladat hárul rá: az, hogy hidat verjen a történelmi régészet és az összehasonlító etnológia között...

A történelemtudomány számunkra, európaiak számára olyan látómezőt teremtett, amely tőlünk kiindulva, térben és időben Ó-Egyiptomig és Mezopotámiáig (a sumer kultúrából kiemelkedő Babilóniáig) visz vissza. Az i.e. 4. évezredben, archaikus formáival, mindkét kultúra belülről, teljesen éretten jelenik meg előttünk. Azokból a leletekből, amelyek e nagy tér- és időbeli kulturális határok (Egyiptom–Babilon) innenső oldalán előkerültek, eme fejlett kultúrák forrásait nem fedhetjük fel. E forrásokat tehát a nagyszabású történelmi–régészeti dokumentumok körén kívül kell felkutatnunk, vagyis azokban az országokban, amelyek jelentős régészeti leleteket mindmáig egyáltalán nem nyújtottak, és be kellett érniük azzal, hogy a mai napig az etnográfia, az etnológia munkaterületét alkossák.

A kultúrmorfológus feladata tehát így fogalmazható meg: noha az egyiptomi–babilóniai kultúrák kívüli területek csupán néprajzi anyagot képesek nyújtani, ezzel – térbeli, időbeli és értelemszerű vonatkozásban – döntő módon hozzá tudnak járulni az egyiptomi és babilóniai kultúra kifejlődésének a megértéséhez (...)

E tanításon (tudniillik a kultúrák-elméletén) alapuló munkák bebizonyították, hogy a kulturális viszonylatok sokaságának létezését – amelyet a történelmi kultúrák terén éppen eléggé ismerünk – a mi nyugat-ázsiai–európai kultúráinkon kívül, a néprajz világában is el kell fogadnunk. Nincs egyetlen olyan kultúra, amely teljes elszigeteltségben fejlődött volna ki. Ellenkezőleg: egyetlen kultúra sem érthető meg más kultúrákhoz fűződő kapcsolatok feltételezése nélkül (...)

A kultúrák-elmélet kifejlődése hozzájárult a történelem előtti időkre vonatkozó ismeretek jelentős kibővüléséhez. Ma már látjuk, hogy a kőkor legrégebbi korszakában is a kulturális kapcsolatok gazdagsága volt az uralkodó. Ezeket az egymás közötti viszonylatokat jelenleg már az őstörténelem is előfeltételnek tekinti (...)

Az ilyen (földrészeket átfogó nagyarányú) munkák természetesen csak a kulturális tényekre vonatkozó teljes ismeretanyag áttekintése esetén végezhető el. Az ilyen beállítottságot és az ilyen tudást mindenkitől meg is kell követelni, aki olyan jelentős „etnográfiai” tényekről, mint a Nagy-Zimbabwe-templom, a sziklakép-stílusok, az érc- és fémbányászat, a dél-afrikai szakrális államok, mérvadó ítéletet akar alkotni (...)

Afrikát, mint a kultúrák talaját, az életbentartás összehasonlíthatatlan képessége jellemzi. Ami más földrészekeken évezredek óta eltűnt, itt még ma is él. A soron következő feladat tehát: meg kell vizsgálni azt, ami a jelenlegi szellemi életben és állami létben a lelkiileg mélyen gyökerező kultúra emlékeiből esetleg még áthagyományozódott. Csak ha valamely jellegzetes társadalmi–kulturális alaphelyzet maradványaként ez a hagyomány visszatükröz valamilyen sajátos szellemiséget, és csak ha a kultúrmorfológus képes rá, hogy e maradványok, valamint a régészeti leletek között szerves összetartozást mutasson ki –, kizárólag akkor válik alkalmassá a talaj: helyénvaló kérdések felvetéséhez.”¹²

¹² Frobenius, Leo: *Erythräa*, Berlin, 1930.

PAIDEUMA

A szó jelentése

Könyvében Frobenius jó néhányszor használja a „paideuma” és a „paideumatikus” kifejezést, és miután kétségkívül azt gondolja, hogy az olvasó ismeri e szavak jelentését, nem mondja el, mit ért rajtuk.

A „paideuma” képzett görög szó. Frobenius alkotta, saját céljára, mert a közhasználatú „kultúra”, pontosabban az egyes kultúrák (műveltségek) lényegére utaló – egyúttal sajátosságukat jellemezve, megkülönböztetésükre szolgáló – „kultúrlélek” kifejezést alighanem túlságosan metafizikai jellegűnek találta ahhoz, hogy az ő természettudományos színezetű „valóságfogalmának”, a valóságos jelenségként kezelt és tárgyalt műveltségeknek a fogalmi burkát alkothassa.

A szóösszetétel szótári jelentése: nevelődés; a „paideu” (szógyök) jelentése nevelés; a „ma” (képző) az alapszó szenvedő alakját hozza létre.

Frobenius kultúrafilozófiáján belül a „paideu” szó jelentését nem szabad szűkebb értelemben felfogni. Itt ez a szó – „nevelés” – egyaránt jelent növendéket és tanulást; tanítót és elsajátított tudást, és ebben nem annyira a cselekvésre, inkább a passzív vonatkozásra esik a hangsúly: egy kívülről jövő oktató-képző hatalommal szemben, ami a meghatározott kor és a meghatározott földrajzi térség sugallatát felfogó, arra reagálni tudó emberi képességet domborítja ki.

Ez a reagáló készség – annak a képessége, hogy „isteneket” (vezéreszméket) válasszunk magunknak – az egyén és az egész nép életében egyaránt kifejlődik és változik. Istenüknek az emberek – és az egyes kultúrák is – gyermekként démonokat, ifjúként eszméket, férfiként pedig a tényeket választják.

Bár az egyén és a nép reagálása magatartási formákban, cselekedetekben és alkotásokban – a kultúra műveiben – mutatkozik meg, mégis a frobeniuszi paideuma-konceptió szerint „embernek lenni” annyit jelent, mint kiszolgáltatottnak, az egyén fölötti, a meghatározott korhoz tartozó, a meghatározott földrajzi térségben érvényesülő magasabb hatalmak növendékének lenni. S hogy melyek ezek a tanító-oktató hatalmak? Könyvében Frobenius róluk – e hatalmas, ünnepélyes valóságokról –, a „növény”-ről, az „állat”-ról, az „égitestek”-ről eleget elmond ahhoz, hogy tisztában legyünk velük.¹

Démonok, eszmék, tények

Démonok

Az ember – a paideuma-tan szerint – „gyermekként (‘istenéül’) a démonokat... választja” – mondtuk az imént. Nos, hogy miként ragadják meg a démonok a gyermeki

¹ A „paideuma” kifejezésre vonatkozó szófejtést és értelmezést Kerényi Károly: *Paideuma* című cikke nyomán ismertetem.

lelket, azt Frobenius egy példával világítja meg. S miután ezt a példát *Az afrikai kultúra történetében* csupán megemlíti, de nem ismerteti, a hiányt itt pótoljuk.

A gyufa-példa

„Egy tudós az íróasztalánál ül, és dolgozik. Négyesztendős kislánya ugyanabban a szobában föl-alá szaladgál, ami zavarja az apát. A tudós végül gondol egyet, és odaad a gyerekeknek három gyufaszálát. Azt mondja: „Fogd, és játssz vele!” A kislány letérdel, és játszani kezd a három gyufaszállal, ami nem más, mint Jancsi, Juliska és a boszorkány. A szoba hossza időre elcsitul, s munkáját az apa zavartalanul végzi.

A néma csöndben a gyermek egyszer csak rémült kiáltással fölugrik. A tudós felriad: „Mi történt? – Megütötte magad?” A gyermek, akin látszik, hogy nagyon fél, sírva az íróasztalhoz fut: „Apa! – apa! – vidd el a boszorkányt! – én nem tudom megfogni!”

A gyermekek életének hasonló eseteit bárki nem egyszer észreveheti, akinek elég jó a megfigyelőképessége. De az elmondott eset különösképpen szemléletes a magányos foglaltság közepette támadt elemi erejű felindulás folytán.

A kislány érzelmi kitörése olyan folyamatra mutat, amely a képzeleti és tudati világban játszódtott le, úgy, hogy valami az érzelem felületéről a tudat világára tolódott. De nézzünk a dolog mélyére: a gyufaszál nem boszorkány; a gyermek számára sem. Hiszen ő előzőleg is tudta, s ijedelme közepette is tudja, hogy a gyufaszál az gyufaszál. A hirtelen felindulás tehát, mely nyilvánvalóan egy lelki folyamat befejeződése, annyit jelent, hogy az érzelmi világban lévő képzet – a gyufaszál, mint boszorkány – hirtelen önkéntelenül átlépett a tudat területére. S hiába figyelünk bármilyen erősen, mindez valahogyan mindig kisiklik a tudatos gondolkodás ellenőrzése alól, mert maga a folyamat csak beteljesülése után vagy legfőlőbb azzal együtt lép a tudatba.

Miután az a képzet, amivel foglalkozunk – a gyufaszál „boszorkány-tulajdonsága” – a gyermek számára nem amolyan gondolatjáték, hanem maradéktalanul létezik, annak tehát létre is kellett jönnie. S ahogyan létrejött, arra mutat, hogy a lezajlott folyamat a legteljesebb értelemben „alkotói”. Hiszen az elmondott jelenetből az derült ki, hogy a gyermek számára a gyufaszál valóban boszorkánnyá válhatik, és boszorkánnyá is vált.

Ez a példa arra is megtanít, hogy – érzelmi-tudati világával – nem a gyermek ragad meg valamit, hanem ő válik „megragadottá”, ő rendül meg.”²

Eszmék

Az ifjú magának választott „istenei”: eszméi, az idő múlásával átalakulnak:

„...az eszmék... a paideuma élő elemei, amelyek időről időre fogalmakban öltönek testet... azután fogalmi formájuk alvó állapotba szunnyad, ami a megmerevedéshez hasonló. Az eszmék tehát paideumatikus élő valóságok. A fogalmak (viszont) paideumatikus merev tények. A tényszerű fogalmak... függőnye mögött... (az eszmék) élő lényegszerűségei ragadhatók meg.”³

² Frobenius, Leo: *Erlebte Erdteile*, IV. kötet, 1928, 143. old.; Frobenius, Leo: *Schicksalskunde* 1932, 152. old. Ezt a jelenetet és a hozzáfűzött magyarázatot Frobenius két alkalommal, kétféleképpen vetette papírra. Az itt közölt fordítás a két leírást összeolvasztja.

³ Frobenius, Leo: *Erlebte Erdteile*, IV. kötet, 1928, 355 old.

Tények

A tények – a férfi „istenei” – a frobeniuszi valóságfogalommal szembeállítva nyernek magyarázatot:

„Valóság az, amit átélünk, és ami élő módon továbbhat; tény az, amit átéltünk, és ami mint holt felismerés átment a tudásba. A valóság tehát az, ami az életből a hatóerő, a tény pedig a valóságról alkotott, tárgyszerűvé vált kifejezés.”⁴

Az eszmék és a tények meghatározásával kapcsolatban ismét felmerül az élő valóság paideumatikus megismerésének passzív jellege:

„A fogalmakat és a tényeket az ember fel tudja ismerni, és meg tudja ragadni. Ezzel szemben az eszméket, a valóságot csak a ‘megragadottság’ által képes megérteni.”⁵

Megragadottság

E könyv lapjain az olvasó ismételten belebotlik ebbe a magyarul oly rosszul hangzó kifejezésbe. A német „Ergriffenheit” magyar megfelelőjeként a fordításban – Németh László nyomán – először következetesen a „megrendülés” szót használtam. Utóbb azonban, a paideuma-tan megismerésének hatására visszatértem a Kerényi Károly által is alkalmazott „megragadottság” szóhoz. Kétségtelen ugyan, hogy a „megrendülés” jól kiemeli a paideuma fogalmának teljes asszociációs mezőjéhez szorosan hozzátartozó „megrázkódtatást”, de a frobeniuszi fogalom legalapvetőbb vonását, a „kultúrlélek”, a paideuma reagáló, befogadó természetét, passzív jellegét elhomályosítja.

A „tan” vázlata

Paideuma tanát Frobenius külön kötetben fejtette ki. Ez 1921-ben jelent meg. 1934-ben már a harmadik, bővített kiadására került sor. Az itt rögzített gondolatok bizonyos irányú továbbfejlesztését ugyanakkor az 1932-ben publikált és szintén több kiadást megért *Schicksalskunde*-ban végezte el. E körülmények egyrészt magyarázatot adnak arra, miért tartotta a szerző – német kortársolvasóira gondolva – fölöslegesnek, hogy jelen kötetében ennek a szónak az értelméről bármit mondjon, másrészt pedig bizonyára az is magától értetődő, hogy a paideuma szó jelentéséről fentebb adott rövid leírás és néhány kiegészítő megjegyzés egy kötetnyi kultúrabölcseleti elmélkedésből annak csupán néhány lényeges vonását emeli ki. Hogy az így nyújtott bepillantást kissé kiszélesítsük, a „tan” jelentésének főlvázolása után ideiktatjuk azt a táblázatot, amelyet gondolati építménye tagozódásáról maga Frobenius állított össze.

⁴ Uo., 357–358. old.

⁵ Uo., 357. old.

A PAIDEUMA ALAPJAI⁶

<i>Fokozatok</i>	<i>Első fokozat</i>	<i>Második fokozat</i>	<i>Harmadik fokozat</i>
Életkor szerinti osztályok	Gyermekkor	Ifjúkor	Férfikor
<i>a/ Az egyén paideumája</i>			
Forma és lényeg	a démon	az eszmék	a tények
Felület (terület)	kedély	értelem	ésszerű céltudatosság
Jelenségek	alkotóerő	Egyéni megnyilvánulás	ésszerű céltudatosság
Jelleg	spontaneitás	kettősség	feloldódás
<i>b/ A népek paideumája (formák és periódusok)</i>			
Kulturális fokozatok	barbárság	kulturáltság	mechanizálódás
Kulturális periódusok	alkotás	formaadás	beteljesítés
<i>c/ A népek paideumája (a periódusok formatana⁷)</i>			
Jelenségek	Egyrétegű (a „démoni” megszületése)	Kétrétegű (az „eszme” kialakulása a démonokból)	Háromrétegű (a démonok, eszmék és tények harmonikus egymásba kapcsolódása)
Jelleg	primitív	nagyszabású (hatalmas)	tüneményes (csodálatra méltó)
Térbeliség	közösségek (nemzetségek)	nép	az emberlakta világminőség körzetei
Időbeliség	történelem előtti (történelem nélküli)	múló (történelmi)	időfölötti (történelem fölötti)

A kultúra és az ember kapcsolata

A koronként és földrajzi térségenként változó, az emberben passzív módon – vagyis tőle mintegy függetlenül – keletkező és ható kultúra feltételezése alapján kézenfekvőnek látszana, ha Frobeniust a szellemtörténeti iskola tudósai közé sorolnánk. Hiszen az ő kultúrafogalma a szellemtörténészek dualista–idealista nézeten alapuló ama független szubsztanciájaként fogható fel, amelynek – az emberre gyakorolt hatása, illetőleg az ettől működésbe jövő emberi fantázia tevékenységének folyamánaként – a kultúra létrejöttét köszönhetjük.

De ha abból indulunk ki, vajon Frobenius „a függetlenül létező kultúra és az arra reagálni képes ember” konstrukciójával milyen felfogást támasztott alá, akkor azt is észre kell vennünk, hogy ez a – kor közkeletű és tudományos gondolköréből merített – szellemtörténeti konstrukció nála elsőrendűen egyfajta célszerű módszertani segédeszköz funkcióját tölti be. Hiszen Frobenius ezzel – és az etnikai sajátosságok-

⁶ Uo., 352. old.

⁷ Morfológiája.

tól és a kulturális rangsorba osztástól lecsupaszított, mindenfajta kultúrára egyaránt reagáló emberképpel – hátrította el útjából a századfordulónak a primitív embert degradáló elképzeléseit, aminek a nyoma az animizmusra, a totemizmusra, a fetisizmusra, a mágiára vonatkozó különböző magyarázatokban egyaránt megtalálható.

Figyelemreméltó, hogy Frobenius egyetemes emberképe milyen korán megérett. Erre vonatkozó meggyőződésének már 20 évvel paideuma-tana részletes kifejtése előtt éles fogalmazásban ad hangot:

„...az etnológia felülvizsgálta minden idők és minden történész irományait, és úgy találta, hogy nincsen nép, mely közelebb állna az állathoz, mint mi, hogy minden ember igazi ember, hogy a bennünk munkáló hajtóerők már mindenki másnál is (legtávolabbi őseinknél is) jelen voltak, hogy ember és ember között az egyetlen különbség a nevelés – az elsajátított szellemi tulajdon és a kifejlesztett testi készségek – különbsége.”⁸

De vajon honnan ered ez a maga korában szinte különöc módon szélsőséges, egyetemes humanista szemlélet? Talán egyszerűen a századforduló liberális eszméinek merész továbbgondolásából született? Vagy érzelmi mozzanat is lappang mögötte? Egyik korai műve előszavában ennek is a nyomára lelünk:

„Mint Dr. Bodinus⁹ unokája, úgyszólván a Berliini Állatkertben nőtem fel. Telente ott eszkimókkal és lapföldiekkel, nyaranként pedig indiánokkal, beduinokkal és feketékkel kötöttem barátságot. Így történt, hogy a vadembereket bizonyos fokig már korán megismertem, s kétségtelen, hogy gyermekkoromban más földrészek népeiből több barátom volt, mint az európaiak közül. Éppígy az is egészen bizonyos, hogy vadembereimet nagyon szerettem, és az indiánregények ponyvairodalmának olvasásával eltöltött évek elmúltával ezek az emlékeim érlelték meg bennem azt a meggyőződést, hogy mindez (a vadnyugati ponyvairodalom) ‘csalás’.”¹⁰

Az egyetemes ember és az arculatát változtató, de az embertől függetlenül létező kultúra között az összekötő kapcsolatot a megragadottság állapotában keletkező reagálóképesség alkotja. Ebben az állapotban a hétköznapi dolgait végző ember gyökeresen megváltozik, a dolgokat egyszerre másképpen látja. Íme egy példa:

„Egy férfi, valamelyik természeti nép fia, gyakran végigmegy egy erdő gyalogösvényén. Ilyenkor bozót késsel levágja az őt akadályozó ágakat, s ha kell, felmászik egyik-másik útját álló fa törzsére. De egy szép napon, amikor ugyanezen a gyalogösvényen megy végig, az erdő különös hatást gyakorol rá. Ekkor ugyanazok a fák, ugyanazok a kúszónövények hirtelen teljesen másminőségűnek tűnnek. E megragadottság állapotában az erdő, a fa másfajta lényegét éli át... Ilyenkor a fa lénye... valamilyen addig nem látott formát ölthet magára. Előfordulhat például, hogy az egyik fa... egy gyümölcsöt dob le, s megbízza a férfit annak a gondozásával. És íme, a gyümölcs az éjszaka folyamán emberré változik – esetleg asszonnyá, aki kész rá, hogy a magányos emberhez férjhez menjen, amint erről sok mitológia hírt ad.”¹¹

⁸ Frobenius, Leo: *Aus den Flegeljahren der Menschheit*, 1901, IX. old.

⁹ Bodinus, Karl August Heinrich Dr. (1814–1884). Eredeti foglalkozása szerint orvos, aki 1860–1869 között a kölni-, 1870–1984-ben a berlini Állatkert igazgatója volt.

¹⁰ Frobenius, Leo: *Aus den Flegeljahren der Menschheit*, 1901, V. old.

¹¹ Jensen, Ad. E.: Leo Frobenius, Leben und Werk, *Paideuma*, 1938, 55. old.

A történet nemcsak a természeti népekre jellemző. A mai kor szellemisége is így valahogy jött létre. Persze Frobenius szerint tévedés lenne azt hinni, hogy a mai szellemiség a gépek és alkatrészek újabb és újabb felfedezésével született meg. Ennél jóval előbb jött az a világra. Akkor, amikor annak a *szemléletmódnak* a megteremtésére került sor, mely a technikus tevékenység előfeltételét képezi. S akik – megragadottságukban cselekedve – ezt a szemléletet életre hívták, távolról sem látták előre új eszméik következményeit.

Ez a társadalmi–gazdasági háttérrel megfellelkező racionális elképzelés abban leli magyarázatát, hogy ugyanígy

„ragadja meg a költő is a dolgok lényegét, és közli velük alkotói megragadottságát a művészet formájában.”¹²

Ez a találó idézet véteti észre a legkézzelfoghatóbban azt, hogy Frobenius a megragadottság jelenségét voltaképpen a művész egy ismert lelki mozzanatával azonosítja.

„Az ihlet alkalmával a gondolat váratlanul bukkan fel a művész... tudatában, anélkül, hogy kereste volna...”¹³

– mondja a művészetpszichológus.

Egy a zenei alkotással kapcsolatos kérdőíves kísérlet eredményeiről pedig a következőket olvashatjuk:

„Az egyik zeneszerző azt mondta, hogy az ihletet legjobban ahhoz lehetne hasonlítani, amikor egy spiritiszta szeánszon... megjelenik a szellem. Egy másik azt írta, hogy ‘mindig úgy érzi, mintha az eszme kívül volna téren és időn, mintha érzéseinek és gondolatainak háttérben keletkezne, és mintha nem volna eredendően veleszületett’.”¹⁴

A független létezőként tételezett kultúra és az ember közé Frobenius a megragadottsággal tehát művészetpszichológiai összekötőkapcsot iktatott. Ennek a magyarázata pedig, úgy gondoljuk, a korabeli pszichológiától egyébként nagyon is idegenkedő etnológus, Frobenius művészkutatában rejlik.

Ismeretes, hogy Frobenius fiatalon regényírással is foglalkozott, és tagadható-e, hogy amikor *Az afrikai kultúra történetének* egy-egy leíró jellegű szakaszát, egy-egy jellemzőként elmondott jelenetét – például a 2. szakaszt („Mit jelent számunkra Afrika?”) vagy a 6. szakaszt („Lenni és játszani”) – elolvassuk, a szépíró keze nyomát föl ne ismernénk.

De félreérthetetlen nyilatkozatai is arra mutatnak, hogy az ő esetében olyan tudóssal van dolgunk, akinek egyéniségén művészvonzások is kirajzolódnak, aki a saját

¹² Id. mű: 56. old.

¹³ Partick, Catherine: Művészek alkotó gondolkodása (*A Művészetpszichológia* című kötetben), 1973, 172–173. old.

¹⁴ Id. mű, uo.

tudománya művelését bizonyos értelemben művészetnek tekinti, olyannyira, hogy műveivel olvasóját is „művészi élmény” részesévé kívánja tenni.

„Aligha szorul magyarázatra – írja e könyvében –, hogy a művészet: az élet értelme.”¹⁵

(E kijelentésnek, a fentebb mondottakra gondolva, nyilvánvalóan a legtágabb értelmezést kell tulajdonítani, vagyis azt, hogy „a művészet” minden kultúrateremtést magába foglal, s hogy annak minden fennmaradt nyomát, a kultúratörténet valamennyi dokumentumát is felöleli.)

A maga tudományáról egy ízben azt mondja:

„... egyszerű dolog egy közet, egy állatot, egy fizikai tényt leírni. De egy kultúrát jellemezni, ez olyan művészet, melyben még mindig kontárok vagyunk. S e téren olyan korszak érhet meg először mesterműveket, melynek az ismeretei már eléggé fejlettek. Ez természetesen nem tarthat vissza attól, hogy ismételt és újólag – ha kézműves módszerrel is – meg ne kíséreljük a dolgot.”¹⁶

Arról pedig, amit olvasójának szán, egyik művében így nyilatkozik:

„A következő témakifejtés semmiképpen sem valamely kultúra jellemzése, inkább kísérlet arra, hogy az olvasó a kultúra belső lényegének a lelkiségét – vagy amint e könyv legfőbb fogalmát nevezem: paideumáját – átélhesse, átérezhesse.”¹⁷

Frobenius paideuma-elméletét a néprajztudósok tanai filozófiai vázának tekintik, és erre vonatkozó értékítéletük általában kevésbé hízelgő.

Egy a halála alkalmából írt megemlékezésben olvashatjuk:

„... egy nagy képzettséggel készült, látásában korszerű, gondolatokban ösztönző, de elentmondásokban is gazdag, játékos, ötletszerű, önkényes ‘csinálmány’...”¹⁸

Máshol viszont a következő megállapítással találkozhatunk:

„... Frobenius voltaképpen semmilyen rendszeres zárt ‘tant’ nem alakított ki. Amit ő, mint a maga kultúrájának megjelölt, az többé-kevésbé futólagos kísérletekből állt arra vonatkozóan, hogy történelemfilozófiai gondolatait egyetlen egészé fűzze, ... az általa képviselt gondolatok (először) nem voltak különösképpen eredetiek, s (másodszor) már a tudomány korabeli állásának sem feleltek meg.”¹⁹

E megállapításokat nem kívánjuk cáfolni. S azt a kérdést sem óhajtjuk feszegetni, paideuma-tanával pályázott-e Frobenius a filozófus babérajaira. Csupán azt az észre-

¹⁵ Lásd Frobenius, Leo 1933, (*Kulturgeschichte Afrikas*), 41. old.

¹⁶ Lásd Frobenius, Leo: *Schicksalskunde*, 1932, 88. old.

¹⁷ Lásd Frobenius, Leo: *Erlebte Erdteile*, IV. kötet, 1928, 55. old.

¹⁸ Marót Károly: K. Th. Preuss és Leo Frobenius – in memoriam, *Néprajzi Értesítő*, 1938, 2–4. szám, 1–7. old.

¹⁹ László Vajda: Leo Frobenius heute, *Zeitschrift für Ethnologie*, Braunschweig, 1973, 1. Füzet, 19–29. old.

vételünket szeretnénk kifejezésre juttatni, hogy e tan, mint – a korabeli tudományos gondolkodás elemeiből a meggyőzés céljára kialakított – gondolati építmény, egy széles látókörű etnológusnak az emberiség kultúrájára vonatkozó művészi ihletésű látomásához nyújt intellektuális alátámasztást.

AZ ATLANTI KULTÚRAKÖR¹ FELISMERÉSE – ATLANTISZ NEVÉNEK FELBUKKANÁSA

Frobenius kultúrakör-elméletének egyik kiindulópontja a tanára, Ratzel által megfogalmazott, de voltaképpen Lafitau jezsuita páter elgondolására visszavezethető migrációelmélet. A kulturális elemek vándorlásáról szóló tanítás – egészen leegyszerűsítve a kérdést – azt mondja: az egyes kulturális elemek egyszer keletkeznek. Ezután pedig a népek érintkezése által, átvétel útján, vándorolva terjednek el. Állításait Ratzel a nyugat-afrikai és a melanéziai íjfelszerelés hasonlóságára alapozta.

Frobenius alapvetően erre az elvre építve fejlesztette ki kultúrakör-elméletét. A megfigyelések körét ő azonban már nagymértékben kibővítette, és elképzelését a gyakorlat területére átültetve vázolta fel a maláj-néger kultúrkört.

A maláj-néger kultúrakörön belül a kiemelt kultúraelemek és jelenségek olyan roppant kiterjedésű, földrészeket összekötő, tengereken végighaladó utat jártak be, amelynek kiindulópontja az Ausztrália északkeleti felét övező Melanéziai-szigetvilág, és a megtett út – keletről nyugatra: Új-Guineától az Ausztrália északi oldalán elhelyezkedő s egészen a Hátsó-India déli nyúlványával szomszédos Szumátra-szigetig terjedő – Indonézián áthaladva, majd a Vörös-tenger vidékén kétfelé ágazva, dél felé Kelet-Afrikáig jut el, észak felé pedig, a Földközi-tengert végigjárva, annak nyugati kapuján is átjut, és a Gibraltári-szoroson túl dél felé fordulva, egészen Északnyugat-Afrikáig hatol el.²

Azért kellett az egyenlítő táján élő, nagyjából sötétbőrű népek által képviselt maláj-néger kultúrakörre (amelynek őshazája egyes szerzők szerint Délkelet-Ázsia, illetőleg Hátsó-India) rövid pillantást vetnünk, mert csak ennek a világrészeket összekötő szemléletnek az ismeretében érzékelhetők megfelelőképpen Frobeniusnak az atlanti kultúrakörre vonatkozó leírásai, jellemzései és hipotézise.

Ebből a szempontból nem játszik szerepet az a körülmény, hogy kutatásai során Frobeniusnál utóbb háttérbe szorul a maláj-néger – későbbi nevén: egyenlítői – kultúrakör tanulmányozása, és hogy vizsgálatai elsősorban az afrikai, helyi viszonyokból kiindulva megállapított kultúrakörök leírására irányulnak. Hiszen az észak- és dél-eritreai kultúrakör háttérében ettől függetlenül mindvégig világosan érzékelhető

¹ Az atlanti kultúrakör földrajzilag a mai Nyugat-Afrika déli és a mai Közép-Afrika északnyugati tengerparti vidékeit foglalja magába, Libériától Elefántcsontparton, Ghánán, Togón, Dahomey-on, Nigérián, Kamerunon, Gabonon és Kongón át Angola északi részéig.

² Itt kell megjegyeznünk: a kultúrakör-elmélet nem ad nagyságrendi előírást. Az etnológusok által leírt konkrét kultúraköröket terjedelmük szerint három csoportba oszthatjuk: 1. Találkozunk több földrész meghatározott (nagy kiterjedésű) részeit magába foglaló körök kultúratörténetének felvázolásával – mint a maláj-néger kultúrakör esetében –; 2. bemutatják olyan körök művelődéstörténetét, amelyek adott földrész korlátozott terjedelmű, összefüggő területére szorítkoznak; 3. végül, megfelelően gazdag részletismeretek birtokában sor kerül arra, hogy az egy-egy földrészt néhány nagy egységre osztó kultúrakörök helyett, ezeknél lényegesen kisebb kultúratartományok történetét ismertetik.

a maláj–néger kultúrákőre vonatkozó korábbi – s nagy vonalaiban a szerző által továbbra is helytállónak tekintett – koncepciója.

Szorosan a témához tartozik az is, hogy az Atlantisz-monda „bekapcsolása” nem az ifei felfedezések sikere fölött érzett örömmámor szülötte. Platón elsüllyedt szigetét Frobenius ugyanis már korábban kapcsolatba hozta a nyugat-afrikai kultúrákőrel.

Az 1904–1906. évi első, kongói, továbbá az 1907–1909. évi második, északnyugat-afrikai expedíció után, de – mint mondtuk – az ifei régészeti leletek felkutatása előtt, 1909. október 9-én, Frobenius vetített képek, fényképek, rajzok és olajfestmények bemutatásával egybekötött előadást tartott, és ennek szövegét utóbb közzétette. A publikált előadás utolsó bekezdése így szól:

„Az északnyugat-afrikai tartományok kultúráit, amelyeket ismét föl fogunk keresni, fiatalabb kultúrarétegek lepik be. De mindannak alapján, amit jelenleg már tudok, az a véleményem: az iszlám és a modern gyarmatosítási törekvések által felkavart por leülepedett rétegei alatt az ősi Atlantisz él tovább. Ezt az ősi Atlantiszt nem szabad úgy felfogni, mint pontosan azt a fellegrárat, melyet az egyiptomi pap (Platón szerint) Szolónnak leírt, hanem mint a kultúrának olyan várát, melyet a Poszeidón ivadékok modellje (vagyis egy magaskultúra mintája!) szerint rendeztek be, és amely mint az emberiség egyik legrégibb kulturális eszméjének a megtestesülése, a lakott világ egy ilyen távoli sarkán fennmaradt.”³

Mielőtt azonban rátérnénk arra az időnként máig fellobbanó vitára, amely a Platón és más ókori szerzők által említett Atlantisz-monda és az északnyugat-afrikai kultúrákő Frobenius által feltételezett kapcsolata körül forog, egyet-mást előbb még el kell mondanunk. Mindenekelőtt röviden áttekintjük az atlanti kultúrákő jellegzetes vonásait.

Az atlanti kultúrákő sajátos vonásai

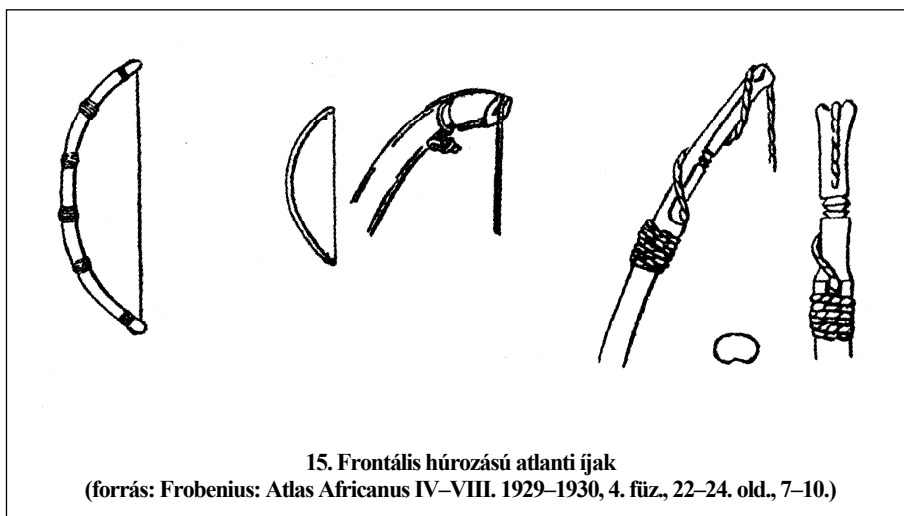
E vonások felvázolására legalkalmasabbnak az *Atlantis* című mítosz és mesegyűjtemény 10. kötetének bevezetője, illetőleg az abból kiválasztott néhány idézet látszik. Tudniillik újabb és újabb ismeretanyag birtokába jutva, megállapításait Frobenius részleteiben többször megváltoztatta, viszont ez az 1926-ban kiadott írása már az atlanti kultúrákőre vonatkozó végleges elgondolásait tartalmazza:

„Az atlanti kultúrát elsősorban azért nevezzük így, mert elterjedési területe az atlanti part felől hatolt a földrész belseje felé, mert valamennyi sajátossága olyan jellegzetes tüneteket mutat, melyek szerint lényeges vonásai minden irányban, minden szempontból elütnek Afrika többi részének a lényegiségétől. Ezt egész sor példa bizonyítja.

Míg a nagy kiterjedésű Belső-Afrikában a hold férfiúi lény, kedvese pedig Vénusz, addig az atlanti területen a nap a férfiúi s a hold a női lény. Csak ezen a területen él a három szent szimbólum: a kéz, a nyolcszirmú rozetta és a horogkereszt (a szvasztika). A hatalmas Afrika többi területén ezek hiányoznak. Csak itt van a nők kezében a plüsskészítéshez használt sző-

³ Frobenius, Leo: *Erlebte Erdteile*, III. kötet: *Vom Schreibtisch zum Equator*, 1925, 313. old.

vőszék és a fogantyús szövőszék; csak itt használják az igen sajátos frontális íjat⁴; csak itt készül a házépítés kapcsán valódi impluvium (a ház első előterében négyszögalakú víztároló)⁵; csak itt gyakorolják az igen fejlett terrakottaművészetet; csak itt ismerik az ősi hordozható ágyat; az asszonyok által szőtt nyugat-afrikai gyékényt; a matriarchális erkölcsi szabályokhoz kapcsolódó sajátos unokaöcs-öröklést; a halott kiszáritását és a szarkofágban történő temetést; a belsősegen és a májon alapuló jóslást; a világtozás mítoszt; a szakrális időszakaszolást (a „tumus”-t, az évszakonkénti áldozatot); a négyszín szimbolikát; a portrékészítést a maga ki-magasló formájában⁶ stb., és mindez világosan elhatárolva Belső-Afrikától, valamint a szirtiszi és eritreai befolyás hullámainól.”⁷

Különösen feltűnő, hogy – bár különböző okokból kifolyólag – az eritreai és a szirtiszi kultúrából egybehangzóan hiányoznak az anyagi kultúra külső szimbólumai:

„... a szirtiszből, mivel a mitológikus-vallásos gondolatnak náluk nincs lényeges jelentősége; az eritreából pedig azért, mert ami mély és szimbolikus, az itt az emberi élet lefolyásának szent mivoltán s így az átélésen nyugszik.”⁸

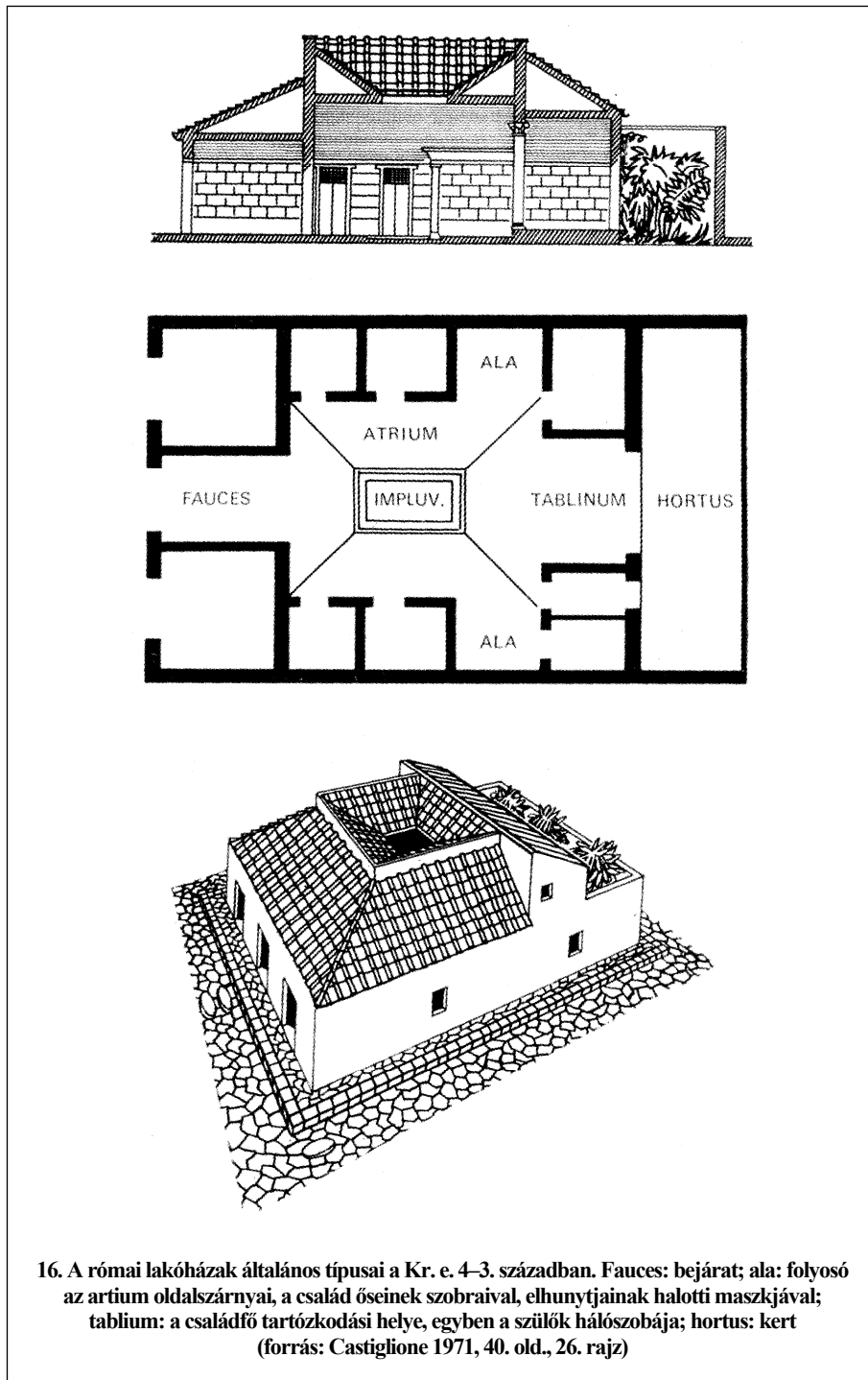
⁴ Frontális húrozású atlanti íj: a húr az íj – a nyílfa – két végének homlokán lévő hosszanti irányú bevágásba fekszik bele, és így képez az íj és a húr szabályos körszeletet.

⁵ Impluvium: négyszög alakú víztároló, amely a római patriciusi városi lakóház hallszerű középhelyiségében, az etruszk eredetű átriumban foglal helyet, ahol a családi tűzhely és a füst elvezetésére szolgáló mennyezeti nyílás is megtalálható.

⁶ A portrékészítéssel kapcsolatban is az etruszkokra utalunk: „A szentélyekben a kért vagy elnyert isteni kegyekért felajánlott fogadalmi ajándékokat legtöbbször bronz-, kő- vagy terrakotta szobrok alkotják; ezek magukat az isteneket és a felajánlókat ábrázolják, de áldozatot helyettesítő állatokat is.” (Pallottino, Massimo: *Az etruszkok*, 1980, 147. old.).

⁷ Frobenius, Leo: *Atlantis* X. kötet: *Die atlantische Götterlehre*, 1926, 7–8. old.

⁸ Frobenius, Leo: id. mű, 6. old.

Az atlanti kultúrkört illetően hadd tegyük ehhez még hozzá:

„...a szociális, mitologikus–hierarchikus és kozmogónikus stílusbeli tisztaság alapvető vonásaihoz az egyes kulturális tünetek tömbjének erőteljes együtvértartozása járul, olyannyira, hogy az egész mint egyetlen lény, mint önálló szervezet, mint a kulturális sajátosságok zárt világa helyezkedik szembe Afrika összes többi részével.

A jelenségek ilyenfajta zártsága láttán jogosan tudakozódunk valamely (Afrikán kívüli) kulturális rokonság megállapítása iránt, ami általában mindig akad.

A nyugat-afrikai atlanti istenek körének élén Olokun, a tengeristen, azaz Poszeidón áll. Az istenek körét a 16-os szám szerint képezték, amely mindenütt visszatér⁹, a jóskockák dobására szolgáló falapon, a lángok, az áldozati lámpák számában, az ember erőit és teste részeit illetően a pszichikai és a fizikai tagozódás számaiban, a papok hierarchikus rendjében... (lásd ugyanezt az „etruszk lámpatartón”, I. 272–273. old. és a piacenzai májmodellen¹⁰). Minden rend (rendszer) jelképe az a kőbalta, amely egy 16 pálca képezte villámkötegből emelkedik ki.¹¹ A mindent rémületben tartó, minden fölött uralkodó és mindent megfőkező komor vallás szelleme: Edsu, a kígyóhajú isten, aki a látóhatáron a négy vízi állat csillagképe fölé emelkedik.

A Földközi-tenger vidékén egyre jobban úgy ismerjük meg az ősi klasszikus korszakot, mint ama apollói görög kort, amely fiatal erővel emelkedik ki egy régebbi (pelazg?), poszeidóni, komor jellegű időszakból. A fiatal apollói kultúra történetét és lényegét úgy ismerjük, mint a görögség ősi, igazi történelmét. A görögségét, amely győztesen, vakító fiatalágának a szépségében és tisztaságában szorított ki egy komor, előregedő, a Földközi-tenger környékét mindaddig megtöltő kultúrát. Ez az idősebbik pedig a poszeidóni kultúra volt, amely-

⁹ A 16-os felosztás: a meghatározott tájolású és részekre osztott „szent” tér fogalmát latinul a „templum” szóval fejezik ki. Vonatkozhat ez az égre – az istenek tartózkodási helyére – vagy egy megszentelt földdarabra (így egy városra vagy szentélyre), de akár a jóslás céljait szolgáló állati májra vagy valamely tárgyra (jóskocka deszkalapja, etruszk lámpatartó stb.). A képmelléklet 16. rajzán az égbolt 16 felé osztása látható (a 16 isten lakóhelye). A szent tér tájolásának alapjai a római városépítés és földmérés szaknyelvén: az észak–déli tengely (cardo) és a kelet–nyugati tengely (decumanus). A teljes kört kétféleképpen osztották fel: két-két félkörre. Az egyik felosztás a decumanus által metszett kör „elő” és „hátsó” félköre szerint tesz megkülönböztetést, a másik a cardo-tól jobbra (kedvező rész) és balra (baljós rész) eső félkörre vonatkozik.

¹⁰ A piacenzai májmodell: 1878-ban Piacenza mellett, a Pó-síkságon talált bronz figura, amely a jóslásra használt állati máj formáját mutatja (lásd: képmelléklet, 17. szám). 16 rekeszébe istenneveket írtak, az égnek és isteni lakóinak azzal a beosztásával, ami Pliniusnál és Martianus Capellánál található. Az utóbbi által idézett istenségek és a májra írt istennevek között vannak egyezések, de az azonosság nem teljes, mert az eredeti etruszk hagyományt feltehetően módosították a késő-római írói forrásai, aminek következtében a sorrend néhány helyen eltolódott.

¹¹ Ez a villámköteg párhuzamba hozható a római hatalmi jelvénnel, a vesszőnyaláb övezte kétélű baltával. Ennek etruszk eredetét a császárkori írók (Silius Italicus, Florus) mellett egy 1893-ban előkerült régészeti lelet is bizonyítja. A vetuloniai temető egy archaikus sírjából került elő ekkor egy kis, üreges vesszőkből és egy kétélű baltából álló „vesszőnyaláb”. A vesszők a vesszőzés jogát juttatják kifejezésre, a balta pedig nemcsak munka- és harci eszköz, hanem valaha a vezetőik fegyvere volt, és így a hatalom jelképének tekintendő. E jelvény közismert latin neve: fascis.

nek félreérthetetlen bizonyítékai számunkra a tirréni kultúrából, az etruszk szellemiségből a rómaiak világába átültetve még megmaradtak.”¹²

Az atlanti kultúrkör jellemzése céljából itt említett kulturális elemek köre még jelentős mértékben bővíthető. Így például a fenti idézetet tartalmazó mű bevezetőjében¹³ 16 térkép található különböző kulturális elemek és jelenségek elterjedéséről, s ezek közül fentebb csak hét került említésre. Emellett Frobeniusnak az etruszk–északnyugat-afrikai párhuzamokat ismertető írásaiban szintén szóba kerülnek az atlanti kultúrára jellemző különféle kulturális elemek. Abból a célból, hogy az atlanti kultúrákorról teljesebb képet adjunk, e további elemek közül a következőket említjük még meg: területek, ahol a férfiak végzik (más afrikai népektől eltérően) a kosárfonást; szájszőglet tetoválás; arcot ábrázoló serlegek; fallikus kígyóábrázolás; zsinórjósítás (a félbehajtott zsinór két szára mindegyikén 4–4 félgyümölcs); számszimbolika (3 = férfiúi; 2 vagy 4 = női szimbólum); fejlett üvegipar; trónszékek; Gorgóffő (Edsu isten ábrázolása, haja helyett kígyókkal); terrakotta városmodellek; emberábrázolásokon: fölemelt mutatóujj; négerfejek homlokán koncentrikus körök; kamrasírok; a joruba villám-isten uralkodó szerepe.¹⁴

Ez a felsorolás az atlanti kultúrákört – a körülötte élő kultúratartományokkal szemben mutatkozó elütő vonásai alapján – természetesen csak valamilyen statikus halmaz formájában mutatta be. Az így nyert képet tehát – e kultúrákör kialakulásának dinamikus történelmi folyamatára gondolva – ki kell egészíteni a külső kulturális ösztönzések felfedezésével, vagyis meg kell jelölni a kívülről érkező kulturális komponensek eredetének helyét, valamint idevezető valószínű útjukat. Most ezzel folytatjuk.

Ösztönző kultúraáramlatok

Mielőtt az atlanti kultúrkör kialakulását jelentős mértékben befolyásoló külső kultúraáramlatokra és azok gyanítható útjára rátérnénk, emlékeztetnünk kell arra, hogy az atlanti kultúrkörön – Frobenius szerint – egy korai „magaskultúra” kisugárzása tükröződik vissza. A tárgyi és szellemi etnológiai leleteken a néprajztudós lépten-nyomon ennek az utóhatásait észleli. E megállapítás helyességét utóbb kétségbevonhatatlanul alátámasztották az Ifében napfényre került régészeti leletek:

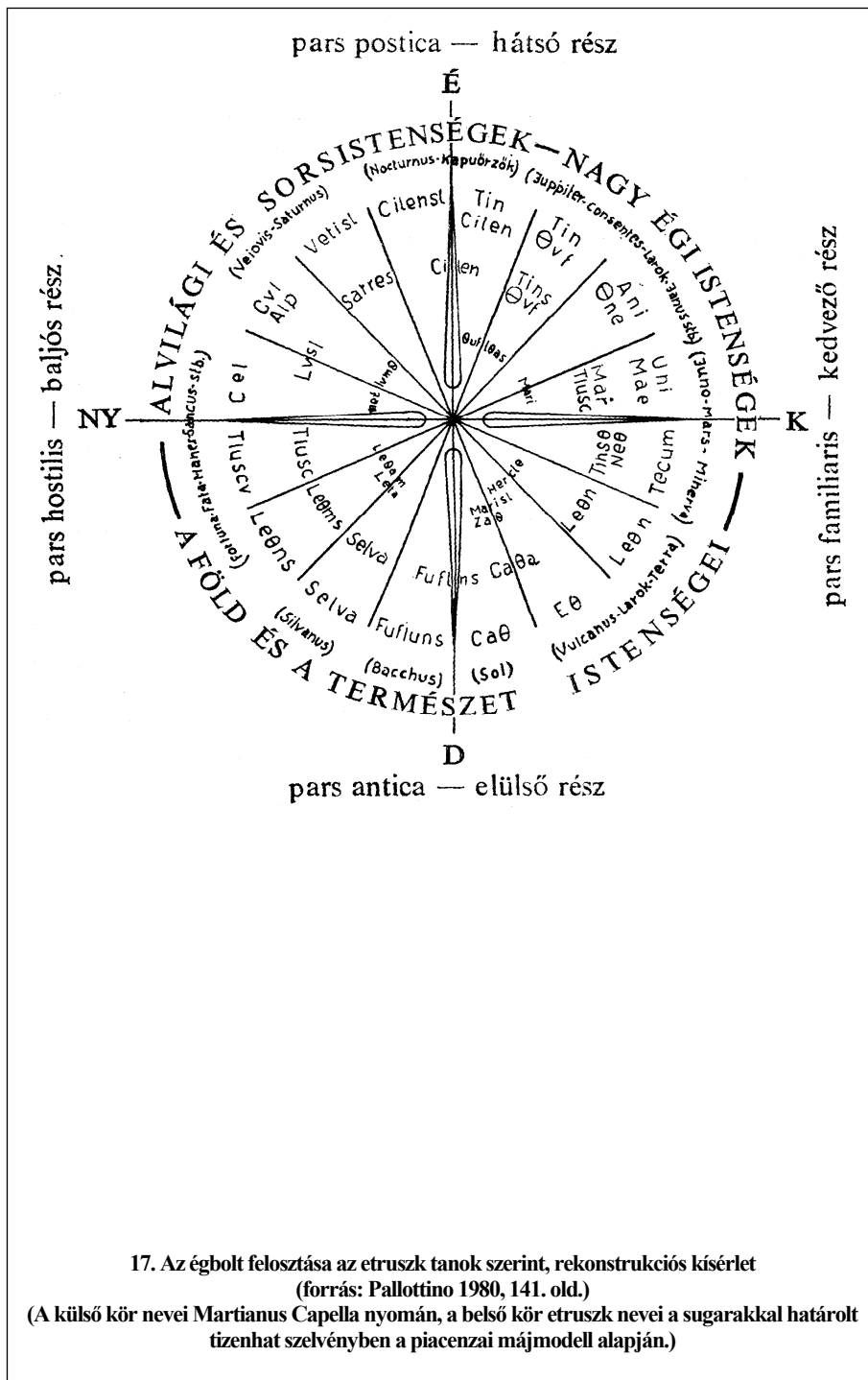
„...1910-ben elértük Ifét és a jorubák országát. Itt néhány hét alatt bőséges anyagot találtunk, ami elég volt ahhoz, hogy megállapíthassuk: az atlanti tengerparton évezredekkel ezelőtt egy olyan kultúra virágzott, mely hasonló volt az ókori magaskultúrákhoz.”¹⁵

¹² Frobenius, Leo: id. mű, 7–8. old.

¹³ Az atlanti mitológia szent számának megfelelően?

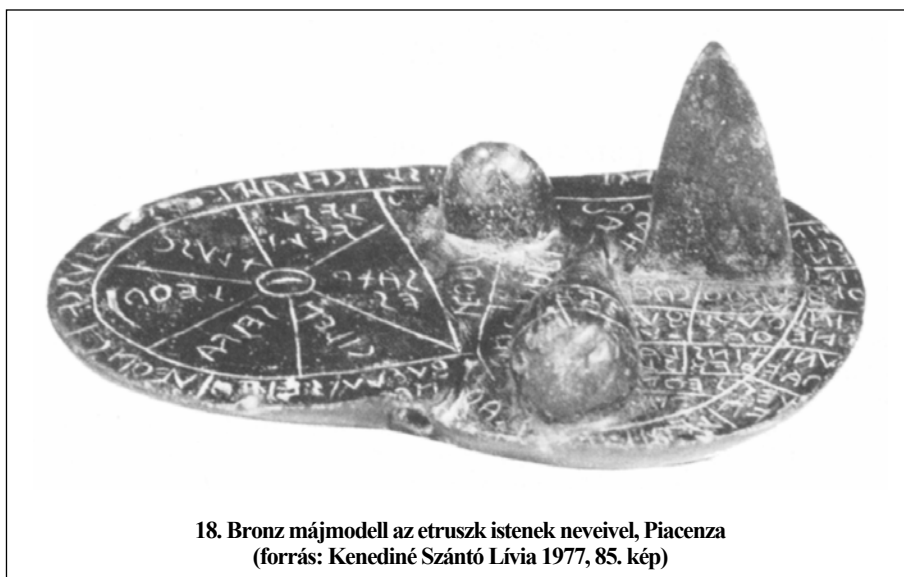
¹⁴ Ezzel kapcsolatba hozható az etruszk vallás elemei közül: „Egy legfelsőbb, kiváltképpen égi tulajdonságokkal felruházott lény fogalma, aki a villámlással nyilvánítja ki akaratát, (és e fogalom) semmiképpen nem tekinthető új, kívülről lemásolt (azaz más földközi-tengeri néptől átvett) motívumnak.” (Pallottino, Massimo: id. mű, 134–135. old.)

¹⁵ Frobenius, Leo: *Das unbekannte Afrika*, 1923, 164. old. Az ifei kultúra radiokarbon vizsgálatok szerint legkorábban a 6. században vette kezdetét. E szerint mindössze szűk 1,5 ezer éves múltól van szó.

Frobenius e megállapítással egyidejűleg egy másik, a tudomány által máig helytállónak tekintett fontos észrevételt tett:

„Könnyen felismerhető, hogy mindezt nem importálták... csak az ösztönzés jött idegenből. Ez a kultúra hazaivá vált, saját formákat öltött magára, saját stílus alakult itt ki... Ez az atlanti kultúra atlanti talajon nőtt föl.”¹⁶

18. Bronz májmodell az etruszk istenek neveivel, Piacenza
(forrás: Kenediné Szántó Livia 1977, 85. kép)

De témánk elejtett fonalát ismét felvéve, nézzük most már, mit mond Frobenius az Északnyugat-Afrikába kívülről érkező ösztönző kultúraáramlatokról:

„...az atlanti kultúra területén... legalább három irányból találkoztak össze az eurázsiai (eredetű) ...források.”¹⁷

Nos, vegyük sorra ezeket!

Először arról szólunk, amelyik Frobenius gyanítása szerint kereskedő, kolonizáló hajós népek jóvoltából, tengeren át jutott ide. Legkésőbb a Kr. e. 12. sz. táján ezek

„...a földközi-tengeri népek Héraklész oszlopain túl Nyugat-Afrikáig jutottak, hogy annak aranyát, elefántcsontját... és rabszolgáit megszerezzék.”¹⁸

¹⁶ Frobenius, Leo: id. mű, 166., 167. old.

¹⁷ Uo., 11. old.

¹⁸ Uo., 168. old.

Ez a feltételezett, hajók segítségével létrehozott és fenntartott kereskedelmi kapcsolat vihette Felső-Guineába a mediterrán kultúrát, aminek nyomairól már ejtettünk szót.

Ami a második utat illeti, egyes ifei terrakotta fejszobrokon talált hosszanti bemetszéseket Frobenius az észak-eritreai homloktetoválás módosított formájának tekintette, s ebből, valamint más észleletekből arra következtetett, hogy szárazföldi úton eljutott ide a korai vörös-tengeri gyarmatosítás révén Afrikába behatoló dél-arábiai kultúra is.

A harmadik beáramlás irányához útmutatást az ifei leletek adtak. Az ott talált bronz, illetőleg sárgaréz öntvényeken ugyanis olyan spirális ornamentikára találtak, amely a viaszmagos öntési eljárás¹⁹ alkalmazására vezethető vissza, és egyúttal nagymértékben emlékeztet a trójai ásatásoknál előkerült, valamint a műkénéi periódushoz sorolt leleteken mutatkozó ilyenfajta díszítésekre. E megfigyelésen kívül az ifei Olokun-Poszeidón fej kis rozettái szintén alátámasztják azt a feltevést, hogy az Ife-i művészetre – északkelet felől, ugyancsak szárazföldi úton érkezve – a szirtiszi kultúra is hatást gyakorolt.

Az Atlantisz-hipotézishez vezető út néhány epizódja

Amint a korábbiakban már említésre került, Frobenius az atlanti kultúrákorról szólva már az ifei leletek megtalálása előtt kiejtette a száján Atlantisz nevét²⁰, jelképes, átvitt értelemben. Később az atlanti kultúrkör és az Atlantisz-monda konkrét történelmi kapcsolatának valószínűsége mellett tört lándzsát. Írásaiban számos olyan érvelésre és megtörtént esemény elbeszélésre bukkanhatunk, amelyek ezt az elhatározó lépést előkészítették. Hadd emeljünk ki ezek közül néhányat.

Az első részlet azt mondja el, miért éppen Felső-Guineába vezetett Frobenius második expedíciója.

„Amikor annak idején hozzáfogtam, hogy az afrikai kultúrakincset származása és hovatartozása szerint feloszzam... már egy egész sor olyan sajátosságot észrevettem, amelyek nem állhattak kapcsolatban a régóta ismert összefüggésekkel és a keletről meg észak-keletről behatoló kulturális áramlatokkal. Amikor később azután, rokonságukat tisztázandó, megvizsgáltuk a Kongó-vidéki utazásunkról hazavitt kulturális tárgyakat, akkor származásukat illetően az eleinte megmagyarázhatatlan sajátosságok valósággal elárasztottak. Így arra kényszerültem...

¹⁹ A viaszmagos – más néven „viaszveszejtő” – öntési eljárás a következő műveletekből áll: először viaszból kifomálják a tárgyat (ez a „viaszmag”), amit megfelelő porrá tört és benedvesített anyaggal gondosan, minden hajlatot követve, bevonnak. Erre azután agyagbevonat kerül, amely hevítéskor – a viasz kiolvasztásakor – megkeményedik. A viaszmagra természetesen még bevonása előtt csőtoldalékokat illesztenek, hogy az elolvadt viaszt azon kicsorgathassák, s az így képződő üregbe – a viaszmag negatívjába – a megolvasztott fémeket utóbb be lehessen önteni. A fém megszilárdulása után az agyagburkolatot – az öntőmintát – szétörik. A leírt technológiát sárgaréz, bronz és arany öntésénél alkalmazták. A fémöntés mai ipari gyakorlatában ezt az eljárást „precíziós öntés” néven ismerik.

²⁰ Frobenius, Leo: *Auf dem Wege nach Atlantis*, 1911, 2. old., valamint e dolgozat eleje.

„hogy mind több figyelmet fordítsak Észak-Afrikára... Egyre világosabban mutatkoztak meg egy kultúrkincs összeűződött, elkorhadtt, szétszóródott töredékei... emiatt 1907-ben elindultam... hogy egy elsüllyedt magaskultúrának a múlt ködéből fölmerülő körvonalaira... magyarázatot találjak.”

A most következő történet az atlanti kultúrakör némely „bizonyítékának”, a tárgyi néprajz körébe tartozó néhány dokumentumának kalandos megszerzéséről számol be.

„Ezek a sötétbőrű afrikaiak a mindent uraló társadalmi környezet nyomása alatt titkaikat olyan szívósan és olyan titoktartással képesek őrizni, ami számunkra, individuálisan... felnevelkedett európaiak számára teljesen érthetetlen. Nálunk senki el nem tudja képzelni a nyomásnak azt az erejét, melyet a népesség egésze az egyes embere gyakorol. Vagaduguban, a moszik birodalmának fővárosában ez a hallgatás alapos okokból még mélyebben meggyökeresedett, mint Afrika más helyein.

Vagadugu császári udvarában mintegy ötven magasabb tisztviselő és főrangú ember élt, és e kapzsi és uralomvágyó, intrikára kész férfiak mindegyike szüntelen csöndes harcban állt a többivel. Ennek a célja valamennyiük esetében ugyanaz volt. Az, hogy a mogo-nabára, a császárra minél nagyobb befolyást gyakoroljanak (...)

És ez a szegény mogo-naba... (ez a) fiatal, tapasztalatlan, a természettől kevés adottsággal és még kevesebb energiával megáldott férfi (...)

E kamarilla bonyolult viszonylatai között nehéz volt tervemet keresztülvinni. Nem találtam ebben az országban semmiféle pártcsoportosulást, mely valamilyen lehetőséget nyújtott volna számomra. Ehelyett itt volt több mint ötven kapzsi, korlátolt, uralomvágyó kis fejedelmecske, akik közül egyik sem bízott meg a másikban! Nem maradt hát a számomra más: nekem is részt kellett vennem az általános cselszövésben. Megkíséreltem a mogo-naba révén megszerezni, ami a munkámhoz szükséges volt.

Öfelsége, mint más egyéb dolgokban, örömdetes módon a pénzügyi politika terén is tájékozatlannak és gyenge ellenállásúnak mutatkozott. Mindig pénzre, sok pénzre volt szüksége. Mióta a franciák bejöttek az országba, nem foghattak (a helyi uralom emberei) többé rabszolgát. A karavánkereskedelem sem jövedelmezett többé, legalábbis az odavalósi főrangúak számára. A szükségletek ugyanakkor egyre nőttek. A császárnak az áldozati ünnepeken ruhákat kellett ajándékoznia, de a rabszolgák nem szöttek többé ehhez szövetet. Ennélfogva az új ízlésnek megfelelő ruhákat a nyugati francia kereskedelmi telepektől kellett megvásárolnia. Így azután a császári magánpénztárnak (II. Vilmosénak) az expedíció számára megnyitott számlája a nagy áldozati ünnep előtt éppen kapóra jött.

Hogyan alkudoztunk és kufarkodtunk azokon az estéken!... S hogyan ültem ott olykor órák hosszat! Végül azonban a főrangú emberek féltékenyek lettek rám, és haragudni kezdtek a császárra, mert megsejtettek valamit ... Az uralkodó félni kezdett. Félt egyrészt a négy legfőbb főrangú jogaitól, másrészt attól, hogy a többiek is osztolni akarnak a csemegén. Így azután egy szép napon megegyeztünk 1200 frankban, amelyet akkor kell kifizetnünk, amikor az anyag a kezünk közé kerül. S miután a megegyezés napjának éjszakáján még egy nagy udvari ünnepre került sor, amelyen valamennyi főembernek meg kellett jelennie, elhatároztuk, hogy a dolgot még ezen az éjszakán nyélbe ütjük.

Embereimet korán elküldtem aludni. Nyergemet moszi tolmácsom egy zsákban vitte el. Látszatra én is lefeküdtem az ágyba. A császár egy apródja pontosan a megbeszélt időben bekopogtatott az ágyam mögött lévő fűskamrába.

Mint az ilyen esetekben ez majdnem mindig előfordul, egy hajszálon múlt, hogy az utolsó pillanatban nem derült ki az egész dolog. Mert az egyébként lusta lovászsómat éppen ezen a

napon bírta rá a kötelességérzete, hogy a nyergem vasrészeit megtisztítsa. Az apróddal éppen a házak előtt mentem, amikor észrevettem, hogy a lovászfiú nyugtalanul körbejár, és a hiányzó nyergem miatt kiáltozik, ami pedig közben már odakint, a város határában, egy császári ló hátára volt szíjazva. Szerencsére a tisztogatási hajlandóság nem tartott sokáig. A fickó megnyugodott, és mint Afrika valódi sötétbőrű fia, elhatározta, hogy e súlyos ügyet reggelre haszítja (...)

Kétszer váltottunk lovat, azután megérkeztünk. Azt a házat, amely előtt megálltunk... fáklyákkal világították meg... Nem találtam rajta semmi különösét. Egy nagyon nagy kerek kunyhó volt. A gyertyákat meggyújtották, és bementem. Egy sötét helyiségbe léptem, amelynek a közepén valami nagy, felismerhetetlen dolog emelkedett ki. A falakon, egyszerű állványon, sajátos alakzatok voltak fölállítva; a szóban forgó ereklyék; közel két méter magas maszkok... egyesek jó állapotban, mások a portól már szétmállottak... számomra mindenképp értékes etnológiai leletek... Mint etnológus, nagyon elégedett voltam. Minden használható dolgot sietve kikerestünk, és már el akartam indulni visszafelé... de ekkor ismét föltűnt nekem az az érdekes nagy, vaskos dolog, ami a helyiség közepén emelkedett.

Közelről megvilágítottam. Ekkor észrevettem, hogy éppen a közepén egy nagy kúpos vagy legalábbis kúpforma agyagépítmény van ott, melynek a csúcsán egy edény áll, s az, megkopogtatásakor érdekes tompa hangot ad. Kísérőim felhívták a figyelmemet a kupolán lévő nem egészen egy méter széles nyílásra... Bevilágítottam oda, és láttam, hogy a ... kupolát egy mély akna fölé helyezték, melyből kellemetlen illat árad. Miután láttam, hogy az aknában keresztbe fektetett lécek vannak, kipróbáltam a teherbírásukat, és lementem az aknába... Négy és fél méter mélyen földet értem, és láttam, hogy a négy égtáj felé öt és fél méter hosszú, a végükön még jobban kimélyített és kiszélesített tárnák tátonganak... A földet csontok és agyagedények borították... egy nyugatról idejött fejedelem sírjában voltunk, akinek a holttestét a csontok és kacatok... alatt azonban nem találtam meg. Hozzá kell tennem, hogy befogott orrom ellenére sem viseltem el az ott tartózkodást sokáig, és amilyen gyorsan csak lehetett, kimenekültem (...)

Kísérőim azt mondták, a fejedelmen kívül azokat az embereket is ide temették, akiket annak idején a halott uralkodónak feláldoztak. Hogy ez igaz-e, arról nem tudtam meggyőződni. A közlés azonban nem valószínűtlen.²¹

Búcsút véve a leleplezés kellemetlenségétől tartó, majd a földalatti kriptá bűze által elriasztott expedícióvezetőtől, majdnem húsz esztendő lépünk vissza, hogy láthassuk, hogyan járt az a fiatalember, aki először próbálkozott meg afrikai emberek kifaggatásával.

Frobenius egy 1912-ben kiadott könyve lapjain elmeséli, hogy 1892-ben (tehát 19 éves fejjel) Hamburgban megpróbált egy kikötői honfitársa révén elsősorban kongói négerekkel megismerkedni. Össze is jött hat angolul beszélő négerrel, de hiába hozatott nekik nap mint nap egy-két pohár brandyt, semmi érdemlegeset nem tudott kiszedni belőlük. Az utolsó – a hatodik – hiábavaló kísérlet után

„... elszomorodva indultam el a kikötőből. Ekkor valaki futva jött utánam... ismertem már ezt a csoszogó, a csizmához nem szokott lábtól származó hangot. Azt gondoltam: ‘Áhá, úgy látszik, még egyszer italt akarnak tőlem kunyerálni.’ Ebben a pillanatban azonban határozott voltam... teljes mértékben a türelmem végére értem. Nem fordultam hátra. A fiú egyre köze-

²¹ Frobenius, Leo: *Erlebte Erdteile*, III. kötet: *Vom Schreibtisch zum Äquator*, 1925, 383–390. old.

lebb jött. Utolért. James volt, nem John. És James azt mondta nekem angolul: 'In my country is every old time man big stone.'

Meglepődve fordultam felé. Megkérdeztem, mit akar a fickó ezzel mondani. A fiatalember megismételte, hogy az ő országában mindenki, aki az ősi időkből való, egy nagy kő. Később megkérdeztem, miért mondja nekem ezt az értelmetlenséget. Ő kifejtette, hogy most már megértette, mit is akarok tulajdonképpen. És miután sokat adtam neki (brandyt), ezért ő is el akar nekem valamit mesélni az országáról. Ezután említett néhány városnevet, amelyeket udvariasságból fölírtam. Adtam neki egy hatpennist, tehát 50 pfenniget, és ezzel a dolognak vége szakadt. Arról, hogy milyen fontos dokumentum jutott a kezembe, azon a napon sejtelnem sem volt.²²

Ugyancsak az 1890-es évek első felében határozta el az Afrikáról szóló könyveket és krónikákat bújó, alig több mint 20 esztendő fiatalember, hogy felkutatja a portugál hajósok és kereskedők által megcsodált benini bronzfalak maradványait. Megteremtette utazása gyakorlati feltételeit is. Az utazás nyélbe ütése azonban a Berlini Néprajzi Múzeum nagytekintélyű idős vezetőjének jóváhagyásától függött:

„Amikor a kilencvenes évek elején az öreg Bastian – Brémából érkezve – Berlinben hivatalosan meglátogattam, el voltam látva a szükséges eszközökkel, hogy felkutassam Benin bronz lemezeit, de ő a fejét rázva elutasította ezt (az útitervet) ...néhány évvel később az angolok megostromolták az addig elzárt várost²³, és a romok meg az agyagfalak alatti sarkokban megtalálták az egész pompás bronz dísz. Es Bastian utódának óriási összegeket kellett arra fordítania, hogy e kincs egy részét megszerezze.”²⁴

Amikor Frobenius – afrikai mitológia és mese gyűjteménye 10. kötetében, 1926-ban – kiterjedt kutatásai nyomán, addig szerzett immár jelentékeny konkrét ismeretei birtokában részletesen kifejti az atlanti kultúrákore vonatkozó felfogását, többek között még egy figyelemreméltó részletet ír le az Atlantisz-hipotézis merész kifejtéséhez az utolsó, döntő ösztönzést adó ifei régészeti felfedezése előzményeiről:

„...az első kutatóutak megtanítottak arra, hogy a saját hazájukban élő emberek nem beszélnek országukról, hogy először akkor nyitják szóra a szájukat, ha messze elkerülnek otthonról, és úgy hiszik, hogy soha többé nem tudnak már hazakerülni. Ilyenkor szószátyárságukat valahogy kimagyarázzák önmaguk előtt.

Arról volt tehát szó, olyan országokat kell fölkeresnünk, amelyekben a jorubák országából származó rabszolgák élnek, akiktől bővebb felvilágosítást várhattunk... Szudánban... sikerült joruba rabszolgákkal, idős, tapasztalt emberekkel beszélnünk, és ők közelebbi útbaigazítást adtak azokról a helyekről, ahol az ősi idők 'kőemberei' még a földben nyugosznak.

Ezután (1910-ben) kezdődött meg... a kutatás a jorubák tartományában, Ifében...”²⁵

²² Frobenius, Leo: id. mű, 362–363. old.

²³ 1897-ben az angolok büntető expedíciót vezettek Benin ellen, a város leégett, az államfőt deportálták.

²⁴ Frobenius, Leo: id. mű, 11. old.

²⁵ Frobenius, Leo: *Atlantis*, X. kötet: *Die atlantische Götterlehre*, 1926, IV. old.

Ókori híradások Atlantisról

Az Atlantisz-hipotézis kialakulásának útjáról néhány részletet felvillantó epizódok után röviden belelapozunk az Atlantisz-monda ókori forrásaiba.

Platónnak két munkájában, a *Kritias*-ban és a *Timaios*-ban esik szó Atlantisz-szigetéről. A továbbiakban e két műből vett idézeteket „K” (Kritias) és „T” (Timaios) betűvel jelöljük. Forrásuk: *Platón összes művei* (A Magyar Filozófiai Társaság szerkesztésében, Budapest, 1943). E közlések mindkét írás szerint Szolón²⁶ származnak, aki viszont egy nagyon öreg egyiptomi paptól hallotta, amit elmesélt.

„...nagyjából kilencezer éve annak, hogy – mint mondják – kitört a háború azok között, akik Héraklész oszlopain (a Gibraltári-szoroson) kívül és belül laktak...” (K); (*kívül: Atlantisz lakói; belül: a földközi-tengeri népek, közöttük a görögök és az egyiptomiak*).

A Gibraltári-szoroson kívül, tehát az Atlanti-óceánban elterülő Atlantisz-szigete „Libiánál²⁷ és Ázsiánál nagyobb sziget volt...” (K)

„... az istenek... felosztották az egész földet (tudniillik maguk között)... így Poszeidón... Atlantisz-szigetét nyerve, itt telepítette le egy halandó nőtől származó ivadékait... fiúgyermekből öt ikerpárt nemzett... Nevet adott mindegyiküknek; a legidősebbnek, a királynak azt a nevet, amelyről az egész sziget és a tenger a nevét nyerte – ezt Atlanti-óceánnak nevezték el, mert Atlasz volt az első király neve...” (K)

„Atlantisz-szigetén... nagy és csodálatraméltó királyi hatalom keletkezett, mely nemcsak az egész szigeten, hanem sok más szigeten... is uralkodott. Ezenkívül az erre befelé (a Földközi-tenger felé) eső földek közül Libiában is uralkodtak egész Egyiptomig, s Európán is Tyrhénáig...” (T)

„...sok minden, uralmuk következtében, kívülről jött be hozzájuk, de a legtöbbet az élet szükségleteire maga a sziget nyújtotta...” (K)

A következő leírásban szó esik a bányászatról, ezen belül az arany után legbecsebb fémről, az „oreichalkos”-ról (amit nem sikerült a tudománynak azonosítania), értékes fákról, a házi és vadállatok bőségéről; utóbbiak között az elefántról is; a jó termőföldekről, gyümölcsről, gabonáról, zöldségről stb. –

„évenként kétszer arattak...” (K) –

A királyi palotával ékeskedő várost hegyek fogták körül. E hegyeken

„...sok népes falu volt, továbbá folyók, falkák és rétek, melyek elég táplálékot szolgáltatottak az összes házi- és vadállatoknak...” (K)

²⁶ Szolón (kb. Kr. e. 640–556): athéni államférfi és költő. Kr. e. 594-ben mint teljhatalommal egyszemélyben fölruházott arkhon* és „közvetítő, alkotmányreformot hajtott végre; az eladósodott köznép helyzetét javítandó, eltörölte az adósságokat, és megtiltotta, hogy az adósokat rabszolgává tehessek. A polgárokat vagyoni helyzetük szerint osztályokba sorolta stb. Ezt követően Egyiptomba távozott, nehogy meggyűlöljék vagy törvényei megváltoztatására kényszerüljön. Önigazoló és polémikus verseket írt (az athéni irodalom legrégibb fennmaradt alkotásai); jelszava a mértékletesség volt („médén agan”: semmit túlságosan). Később a hét görög bölcs közé sorolták. (* arkhon = A legfőbb végrehajtó hatalmat az ókori Athénben egyébként 9 személy, 9 arkhon gyakorolta.)

²⁷ Libia; az ókoriak nyelvén: Afrika.

„Mindezeket megkapva a földtől, építettek templomokat, királyi palotákat, kikötőket, hajógyárakat...” (K)

„...áthidalták azokat a tengergyűrűket, melyek a régi anyaváros körül voltak... a tengertől kezdve ástak egy nagy csatornát... a legkülső gyűrűig és lehetővé tették a hajózást a tengeröbölből egészen oda... A legnagyobb vízgyűrű, amelybe a tenger vizét bevezették, három stádiumnyi²⁸ széles volt, a következő földgyűrű vele egyenlő...” (K)

„A szigetnek, amelyen a királyi palota volt, öt stádium volt az átmérője. A szigetet, a gyűrűket és a hidat teljesen körülvelték kőfallal... bástyatornyokat és kapukat emeltek... a legkülső gyűrű körül levő falnak egész területét ércel vonták be... az Akropolisz körüli falat oreichalkosszal, amelynek tűzszerű fénye van... A templomot (Poszeidónét) kívülről teljesen bevonták ezüsttel, kivéve az oromzatot, amelyet arannyal burkoltak. Ami pedig a belsejét illeti... a falakat, oszlopokat és a padlózatot teljesen oreichalkosszal burkolták. Arany szobrokat állítottak fel benne: az istent magát, amint kocsiján áll és hat szárnyas lovát hajtja, és ő maga oly nagy, hogy feje tetejével a tetőig ér. Körülötte pedig száz néreis²⁹ delfineken... de még sok más szobor is... A templom körül, kívül, a tíz király feleségeinek és összes leszármazottainak arany szobrai álltak... Medencéket helyeztek el körös-körül, részben a szabad ég alatt, részben meleg fürdők számára való fedett téli medencéket; külön a királyi család, külön a magánemberek részére, továbbá a nők számára; ismét külön a lovaknak... Itt sok istennek sok templomát, számos kertet és testgyakorló helyet emeltek, részben csak emberek számára, részben lovas-gyakorlatok részére, külön minden gyűrűszigeten... a nagyobb sziget közepén volt ló-futtató pálya... a kocsiversenyek számára... Az arzenálok tele voltak háromsoros evezős hajókkal...” (K)

„... ez az egész egy kézbe tömörült hatalom rohammal próbálta egykor leigázni a ti (görögök) és a mi (egyiptomi) földünket, és mindent, ami a szoroson (a Gibraltárin) belül fekszik... ekkor tárt fel városotok (Athén) hatalma minden ember előtt hősiességében és erejében; mert felülmúlva mindenkit lelki erőben és hadi technikában, először a hellének élén, majd a többiek elpártolása folytán kényszerűségből magára maradván, végveszélybe jutott, azonban legyőzve támadóit, diadalmi jelvényt állított fel... minket, többieket pedig, akik... Héraklész oszlopain belül lakunk, önzetlenül felszabadított...” (T)

„Idővel... rendkívüli földrengések és özönvizek támadtak és eljött egy súlyos nap és éjjel, amikor a ti (athéniak) egész haderőtöket is egyszerre elnyelte a föld és Atlantisz-szigete is a tengerbe merülve eltűnt. Ezért nem hajózható és nem kutatható át az ottani tenger még ma sem, mert akadályoz a nagyon sekélyes iszap, melyet a süllyedő sziget halmozott fel.” (T)

Az Atlantisz-hipotézis első megfogalmazását tartalmazó 1911-ben kiadott könyve (*Úton Atlantisz felé*) első fejezetében Frobenius – Platón *Kritias* című munkájából kölcsönzött bőséges idézetek után – Atlantisz hírforrásai között szóba hoz néhány részletet Hérodotosz és (a szicíliai) Diodórosz műveiből is. Mint említi, Hérodotosz és Diodórosz egyaránt azt állítja, hogy Atlasz ivadékai a líbiai szárazföldön, tehát Afrikában éltek.

„Másképp viszont ellentmondanak egymásnak. Hérodotosz... viszonylag igen alacsony szinten álló teremtményeknek mondja őket... Ezzel szemben Diodórosz az atlantiakat kulturálisan... minden emberek között a leggazdagabbaknak mutatja be. E látszólag áthidalhatatlan

²⁸ Stádium (stadion): ókori görög hosszsmérték: 184 m.

²⁹ Poszeidón népéhez két jós öreg tartozik, Próteusz és Néreusz. Utóbbi lányai: a *néreiszek*, a tengeri nimfák, a játékos hullámok megszemélyesítői, akik fehér vállukra veszik a hajót, és ringatva viszik tovább.

ellentét – itt szigetlakók (Platón), amott afrikai szárazföldi lakosok (Hérodotosz és Diodórosz); itt kulturális szegénység (Hérodotosz), amott a legnagyobb kulturális fejlettség (Platón és Diodórosz) – könnyen megmagyarázható... Hérodotosz (ugyanis) kifejezetten a sivatagot lakó délkeleti atarantákról ad hírt, míg Szolón és Diodórosz a tengerparton élő, és... az Atlanti-óceánnal szomszédos törzsekről.”³⁰

Logikai kiindulópontok; az Atlantisz-hipotézis

Amikor most felvetjük, milyen kérdések együttes felmerülése készítette Frobeniust arra, hogy megfogalmazza Atlantisz-hipotézisét, ezúttal nem az elméleti feltételezés létrejöttének folyamatát követjük nyomon, hanem a hipotézisalkotás logikai kiindulópontjait vesszük sorra:

a) Mindenekelőtt egyre világosabbá vált, hogy Északnyugat-Afrikában egy olyan magaskultúra nyomai mutathatók ki, amelynek földközi-tengeri eredetéhez nem fér kétség, és e mediterrán kultúrának ilyen szembetűnő maradványai – Egyiptomot kivéve – Afrikában sehol sem találhatók. A kulturális párhuzamok sorában az utolsó, minden kétséget kizáró bizonyíték: a magasművészet csúcsteljesítményeinek minősülő ifei leletek.

b) Kézenfekvő lehetett volna az a gondolat, hogy a földközi-tengeri kultúra szárazföldi úton, a Szaharán keresztül jutott Északnyugat-Afrikába. Ám – Frobenius és kortársai tudtával – a Szahara az utolsó 3–4 ezer évben már teljesen áthatolhatatlan volt, s ennél fogva ezt a feltevést el kellett vetni:

„... a föníciai korszakban nyugat-afrikai négereket a Földközi-tenger mellékén rabszolgaként tartottak... a nyugat-afrikai négek a Szaharán az átkelést éghajlati okokból nem viselték volna el. Útközben elpusztultak volna. Tehát csakis a Gibraltáron át vezető földközi-tengeri hajóúton juthattak el oda.”³¹

c) Az atlanti kultúrkörben évezredek óta fennmaradt hagyományok megőrzéséről szólva Frobenius egy alkalommal azzal érvel, hogy Észak-Afrika délnyugati tengerparti körzete:

„kívül fekszik azon a területen, melyen ösidők óta viharos kitörésekben egyik néphullám a másik után söpört végig... kívül feküdt a lakott világnak azon a részén – vagy legalábbis annak a szegélyén terült el –, amelyen a mi modern fejlődésünk (így Észak-Afrikában mindenekelőtt a moszlim invázió) lezajlott.”³²

Igaz, a természet adta védőgátat képező Szaharán kívül ez a terület, közvetlen környezeti adottságai – az áthatolhatatlan őserdők – folytán kelet és délkelet felől is menedéket jelentett. A táj őserdőinek akadályát a földművelés számára erdőégetéssel meghódított újabb és újabb területek azonban az évszázadok folyamán egyre gyön-

³⁰ Frobenius, Leo: *Auf dem Wege nach Atlantis*, 1911, 9. old.

³¹ Frobenius, Leo: *Atlantis*, X. kötet: *Die atlantische Götterlehre*, 1926, XVII. old.

³² Frobenius, Leo: *Auf dem Wege nach Atlantis*, 1911, 12. old.

gítették. (Ettől függetlenül egyes kutatók feltevése szerint néhány átjáró már igen korai időkben akadt rajtuk.) A kelet–nyugati szárazföldi kulturális behatolás tehát itt is bejáratni kapura található. E körülmények ismeretében magától értetődő, hogy virágkorukat a 2. évezredben elérő, határos nyugat-szudáni államok az őserdői övezetet mind jobban pusztító irtások következtében erre a területre is egyre inkább hatást gyakoroltak, így a régi nigériai államalakulatok – a joruba, az edo, az igala, a jukun (dzsukun) – már ezt a hatást tükrözik. A folyamatosan gyengülő védőgát ahhoz mégis elég erősnek bizonyult, hogy a régi hagyományok ezen az egyre kevésbé elzárt területen veszendőbe nem menjenek. A védelem viszonylagos hatékonyságára mutat, hogy Nigéria lakosságának ma is mindössze 40 százaléka az iszlám híve.

d) Az Atlantisz-hipotézis ösztönző tényezői közé kell sorolnunk Frobeniusnak a Bastian által vallott „elemi gondolat”-tal szembe forduló – a migrációelméletet kiszélesítő és elmélyítő – kultúrakör-elméletét és azt az ebből következő meggyőződését is, mely szerint a mediterrán és az északnyugat-afrikai kultúra között megnyilvánuló hasonlatosságok csakis a népek és törzsek valamikori érintkezése – szomszédság, kereskedelem, kolonizálás, háború, népek és törzsek leigázása, a leigázók vagy leigázottak beolvadása, népvándorlás – útján jöhettek létre.

Frobenius, a földrajztudós Ratzel tanítványa, a térkép fölé hajolt, és azt látta, hogy a Szahara és a nyugat-szudáni őserdők által hermetikusan elzárt területre a mediterrán kultúra behatolása számára egyetlen lehetséges út maradt: az a tengeri út, amely a Földközi-tenger kelet–nyugati irányú végighajózása után a Gibraltári-szoroson áthatolva vezet Északnyugat-Afrikába. És amikor ezt megállapította, Schliemann trójai és a maga ifei ásatásaira – amott Homérosz, emitt Platón igazára – gondolva szinte szükségszerűen föl kellett gondolatvilágában bukkannia annak az elképzelésnek, hogy az Atlantisz-monda valós történelmi tényekről árulkodik, hogy Benin és Ife atlantiszi hagyományokat őrzött meg.

Rátérve most már az Atlantisz-hipotézisre, ez a feltételezések hálójával egybefogott elgondolás – az alábbi kijelentéseknek igen nagy valószínűséget tulajdonítva – a következőket állítja:

– A gazdag természeti kincsekkel ellátott hatalmas szigetről, Atlantiszról és annak a Poszeidón kultuszt ápoló pompás fellegváráról fennmaradt hagyomány nem üres mese. Atlantisz létezett!

– Atlantisz nem süllyedt el.

„...van egy hagyomány (egy szigetről, illetőleg földrésről), melyet a maga fellegváraival, ‘túl’ Héraklész oszlopain, csak a Gibraltári-szoroson való átkelés után lehetett hajóval elérni. De az a sziget, ‘mely nagyobb volt, mint Ázsia és Afrika (Libia) együttvéve’, nem volt más, mint Északnyugat-Afrika, csupán nem ismerték fel, hogy ehhez a földrészhez tartozik.”³³

És az sem kétséges, hogy Atlantisz természeti és domborzati–vízrajzi gazdagságának mondabeli leírása, túlzásaitól eltekintve, összeegyeztethető ennek a területnek a valóságos adottságaival:

³³ Frobenius, Leo: id. mű, 9. old.

– A földközi-tengeri kultúrát erre a Szahara (és az őserdőövezet) által elzárt területre, évezredekkel ezelőtt, kizárólag tengeri úton, hajózó–kereskedő, kolóniákat alapító népek vihették.

– Nyugat-Afrika kincsei, áruai – elsősorban a nemesfémek, az elefántcsont, de nem kevésbé a rabszolga – indokoltta teszik az odavezető hosszú és veszélyes tengeri út megkockáztatását.

– Atlantisz természeti kincseiből (s népe életerejéből) a kolonizáló kereskedők kielégítése mellett arra is futotta, hogy ott helyben erős államszervezet, fejlett udvari élet és magas színvonalú kultúra alakuljon ki.

– Atlantisz elsüllyedésének hírére – a karthágóiak hasonló gyakorlatának mintájára – bizonyosan az a nyugat–földközi-tengeri kereskedő–hajós nép költötte, amely kereskedelmi kapcsolatait versenytársai elől titokban kívánta tartani.

– Az Atlantisz-monda által ismert nagy háború egy olyan réges-régi tengeri hatalom emlékét őrzi, amelynek uralma elsősorban a Földközi-tenger nyugati részére terjedt ki.

– A mondabeli nyugat–földközi-tengeri hajós népet Frobenius először a föníciaiakkal azonosította. Utóbb azonban úgy találta, hogy a föníciaiak túl későn, csak Kr. e. 800 körül érkeztek erre a területre. További vizsgálódások nyomán arra a következtetésre jutott, hogy a Kelet–Földközi-tenger népeit egykor fenyegető tengeri hatalom mögött az etruszkok rejtőznek. Ezt a feltételezést kulturális elemek párhuzamai is megerősítették.

– Atlantisz hírére (pontosabban Iféét) az Ótestamentum két kitétele is megőrizte. Az első: (Jeremiás könyve 10–9) „Társisból hozott lapított ezüst és Ofirből (Up-hazból) való arany; az ácsnak és az ötvös kezének munkája; öltözetök kék és piros bíbor; mesterek munkája valahány.” – S a második: (Dániel könyve 10–5) „És fel-emelém szemeimet, és látám, és íme: egy férfiú, gyolcsba öltözve, és dereka ufazi arannyal övezve.” – E Frobenius által említett idézetekhez³⁴ egy 1970-ben napvilágot látott tanulmány a következő megjegyzést fűzi:

„Hol van Ufáz? – Nem tudjuk! De valószínűleg a Guineai-tengerparton... és ezt a hely-meghatározást bizonyos mértékig alátámasztja Ife őshonos neve: ‘Ufā’ (Ufe, Uhe) ...Kevés kétség fér ahhoz is, hogy a Guineai-tengerparton Ife uralkodott... (továbbá) valószínű... hogy Aranypart Ife birodalma területén belül volt. Így számunkra érthető, hogy mi vonzotta ide a földközi-tengeri hajókat, és miért maradt meg az Ótestamentumban ez a név (Ufaz), mint: az aranyra utalás neve.”³⁵

– Azt, hogy Benin-Ife évezredekig fenntarthatott atlantiszi hagyományokat, elzárt, periférikus földrajzi helyzete tette lehetővé.

– Az atlanti kultúra területén fellelhető igen sok földközi-tengeri kulturális jelenség közül az Atlantisz-hipotézis vonatkozásában – a már említett „impluvium”, „templom-rendszer”, májból jóslás és a terrakotta művészet mellett – kettőnek külön

³⁴ Ezek az idézetek a Kr. e. 3–2. században születtek, de a Salamon királyig visszanyúló, minden valószínűség szerint korábbi írásos forrásokra támaszkodó ótestamentumi kánoni iratokból valók.

³⁵ Kalous, Milan: Leo Frobenius’ Atlantic Theory – A Reconsideration, *Paideuma*, 1970, 28. old.

nösen szembeötlő a jelenléte: a Poszeidónéval azonosítható Olokun-kultuszé és az Atlantiszra emlékeztetően bronzlapokkal bevont benini városfalaké.

Mindeddig nem tértünk ki az Atlantisz-hipotézis által kiváltott és voltaképpen napjainkig tartó vitára, és ez nem véletlen. Tudniillik az atlanti kultúrakör és a vele kapcsolatos Atlantisz-hipotézis teljes problémaköre áttekintésének mellőzhetetlen előfeltételét éppen abban látjuk, hogy élesen el kell választani az atlanti kultúrakör etnológiai, művészettörténeti és régészeti feltárásának sokoldalú, úttörő jellegű munkáját – amelynek eredményei a későbbi tudományos munkákba ezer és ezer szállal beleszővődtek – annak sok-sok éles hangú vitát kiváltó egyetlen elemétől, az Atlantisz-hipotézistől.

A problémakörnek ezt a feltétlenül szükséges kettéválasztását azzal is alá kívánjuk húzni, hogy ideillesztjük Hermann Baumann, az afrikai etnológia e nagy tekintélyű tudósának az 1910-ben feltárt ifei leletekről és így a „vitathatatlan” Frobeniusról megemlékező sorait:

„Ifé, a szent város, az a hely, ahonnan az istenek jöttek, és ahol az ‘oni’, a teokratikus vallási főnök lakott, és ahol Frobenius megtalálta a pompás terrakotta mellszobrokat... Emellett kiástak cserepeket és ékszereket – bagoly és krokodil alakokkal és istenfigurákkal (jellegük az egyiptomi Bész istenre emlékeztet) –, és gazdagon öltözött személyiségeket, továbbá bizonyos fajta kőből készült, belül üvegmázaz vázákat, azután gyöngyöket, amelyek az üvegipar ősi jelenlétét tanúsítják, kristálygolyókat, nagy gránitszobrokat... kristályserlegeket, kőfaragványokat stb. Mindezek egy magas szintű kultúra eltűnt művészi megnyilatkozásainak és egy magaskultúrának a tanúbizonyságai, amelynek létezéséről azelőtt semmit sem tudunk. A bronzok remekművek. Tanúság erre az a csodálatos emberfej, amelyen fejként van, s amit Frobenius talált meg.”³⁶

Érvek, ellenérvek; újabb kutatási eredmények; ókori közlések, mai meggondolások

Amikor Atlantisz-hipotézisével Frobenius – a maláj–néger kultúrakör földrészeket összekötő bátor koncepciója után, Schliemann példájának ösztönzésére és az ifei leletek tanúságtételére támaszkodva – a nyilvánosság elé lépett, tisztában volt vele, hogy merész elgondolása az elutasítások pergőtüzére számíthat. De ennyi „majdnemhogy bizonyítékkal” a tarsolyában hogyan is hallgathatta volna el izgalmas elképzeléseit.

A történészek várható ellenállását olyan szempontok mértéken túli tiszteletben tartása határozta meg, mint amilyeneket például Róma alapításának legendáiról Theodor Mommsen, a történeti filológia kiemelkedő alakja hangoztatott:

„A történelemnek mindenekelőtt meg kell tisztítania a terepet ezektől a meséktől, amelyek történelemnek szeretnének látszani, holott nem mások, mint kevésbé ötletes kitalálások.”

³⁶ Baumann H. – Westermann, D.: *Les peuples et les civilisations de l'Afrique*, 1962, (német eredetije 1942-ben jelent meg), 348–349. old.

Ugyanennek az álláspontnak egy mai változatát a korai itáliai népvándorlásokkal és etnikai vonatkozásokkal foglalkozó Massimo Pallottino fogalmazta meg. Az ókori forrásokról 1975-ben így ír:

„A görög költőktől és régi történetíróktól származó, népvándorlásokra és etnikai rokonságokra vonatkozó hagyományokat a modern kritika általában kételkedve vagy legalábbis messzemenő óvatossággal kezeli.”³⁷

Ez a tudományos magatartás – amelyet előbbi két, egymástól 120 év távolságban papírra vetett kijelentéssel jellemeztünk – természetesen mindenkor, a legforradalmibb változások idején is megtalálható. Hiszen egyrészt magától értetődő, bár többnyire ösztönös polarizálódás alakul ki az „eddig” ismereteket szorgosan mérlegelő és összesítő tudóstípus és az új szempontok érvényesítését, az új szemléletek meghonosítását sürgető – a józanok szolgáltatta trambulínról elrugaszkodó – szellemek között. Életkoruk előrehaladtával azután gyakran a második csoport tagjai is az első táborot erősítik. Az idő tájt ugyanis, amikor – „egykori” új szempontjaik alapján – hozzálatnak életművük összefoglalásához.

Az Atlantisz-hipotézis esetében a leülepedett, az „összefoglaló szemléletre” szert tevő elmék közül, szakmai beidegződésük folytán mindenekelőtt a megbízható írásos dokumentumokra támaszkodó tudósok szembefordulása volt várható, miután ezúttal egy bár írásos, de a tudományos köztudatban mesének, legendának tekintett történeti forrást Frobenius még ingatagabb alapokon nyugvó – írásos bizonyítékokat teljes mértékben nélkülöző – etnológiai és régészeti megállapításokkal kapcsolt össze.

E körülmények ismeretében, a várható felhorkanás hangerejét némiképpen csilapítani igyekezve, a hipotézis szerzője így fogalmaz:

„...van rá egyáltalán lehetőség, hogy valaki az Atlantisz felé vezető utat bejárja? – létezett egyáltalán Atlantisz?” – Majd hozzáteszi: (Ez a gondolat) „túlságosan kerge! – Atlantisz az a birodalom, melyet már a régiek is csak mesebeli országnak tartottak.”

És leszűri azt a következtetést is:

„...egyáltalán nem látom úgy, mintha könyvemnek jóindulatú fogadtatásra lenne kilátása.”

„Ámde mi lenne, ha kő- és bronzöntvény bizonyítékokat, régi cserepeket és portrékat, üvegárut és gyöngyészereket emelhetnék ki a nyugat-afrikai ingoványból? Ha egy napon egy Poszeidón szobrot tudnék felmutatni? Nem lennének akkor mások e könyv kilátásai?”³⁸

Mint e sorokból láthatjuk, merész kombinációkra alapozott gondolati építménye elé, szerzője, védőpajzsként az északnyugat-afrikai egykori magaskultúra bizonyítékait, a benini bronzfalakat és saját ifei leleteit tartja, ezen utóbbiakat – radiokarbonvizsgálat lehetőségének híján – Frobenius tévesen a Kr. e. korból származóknak vélte.

³⁷ Pallottino, Massimo: id. mű, 54. old.

³⁸ Frobenius, Leo: *Auf dem Wege nach Atlantis*, 1912, XII–XIII. old.

Közbevetőleg megjegyezzük: bár ellenfelei ezt több ízben szemére hányták, a tudományos hűség és őszinteség magától értetődő velejárójának kell tekinteni, hogy – főként olyan tudományágakban, mint az etnológia és a régészet, amelyek körében egyrészt nap mint nap új megfigyelések, illetőleg leletek változtathatják meg a korábban kialakult képet, másrészt e területek elkerülhetetlenül „bizonytalan” dokumentációs bázisa is mindig módot ad újabb feltevések megkockáztatására – korábbi álláspontját a tudósnak, ha szükségesnek látja, jogában áll, sőt, kötelessége megváltoztatni.

Tekintélyi kérdésekkel mit sem törődve, Frobenius is több ízben megváltoztatta egyik vagy másik témakörrel – így az Atlantisz-hipotézisről – kialakult korábbi nézetét. Erre vonatkozó végleges álláspontja két művében (1. *Das unbekannte Afrika*, ‘Az ismeretlen Afrika’, 1923; 2. *Atlantis X. Die atlantische Götterlehre*, ‘Az atlanti mitológia’, 1926) azonban világosan kirajzolódik. A továbbiakban, a szerző álláspontját kutatva, lehetőleg ezekből az írásaiból merítünk.

* * *

Az Atlantisz-hipotézis kiinduló kérdése: lehet-e a benini bronzfalakból és az ifei leletekből *közvetlenül* arra következtetni, hogy valóban létezett a mondabeli Atlantisz? – Ezt – a legélesebben elutasított feltevések egyikét – Frobenius egy percig sem állította:

„Az Atlantisz városa bronzfalairól szóló híradás révén valami tényszerű... kézzelfogható anyagról szereztünk tudomást – írja a hipotézis első megfogalmazásakor. – E téren az ősi Atlantisztól a jelenkorig (Benin) követhetünk egy fejlődési vonalat... Nem mintha olyan ostoba lettem volna, hogy feltételezzem, miszerint Benin falai a régi Poszeidón váron emelkednének, vagy hogy Benin bronzkincse az ősi atlantisziak rég elsodródott fali díszéből való lenne. Nem! – de ez a gondolat... az agyagfal fémmel díszítése: ez rokonság. És ebben áll Benin örökségének atlantiszi eredete.”³⁹

Frobenius ezek szerint hagyományt vélt fölfedezni, és nem beszélt arról, hogy Atlantisz maradványai kerültek a kezébe. Ezt a körülményt a régészekhez intézett felszólítása is megerősíti:

„Nekik kell az ősi Poszeidón vár helyét és romjait megtalálniuk...”⁴⁰

De még ez a kijelentés sem jelentette azt, mintha Frobenius a platóni elbeszélést a maga egészében történelmi hitelű feljegyzésnek tekintette volna. Erről a kérdéstről 1913-ban így ír:

„Bizonyos, hogy az Atlantiszról hírt adó szolóni elbeszélés: regény, egy mítosz díszítette monda, de a magja valódi... mint a Trója-legendáé...”⁴¹

Ehhez az idézethez még azt a megjegyzést fűzzük hozzá: egy-egy mitikus monda valóságmagva általában több valós elemet összekapcsol. Ha tehát az Atlantiszról szóló sokezer találgatás sorában a mondabeli „elsüllyedést” nagy valószínűséggel

³⁹ Frobenius, Leo: id. mű, 10., 11. és 12. old.

⁴⁰ Uo., 12. old.

⁴¹ Frobenius, Leo: *Und Afrika sprach*, 1912, 350. old.

éppen az egyik legutóbbira, a Szantorini-szigetre vonatkozó elgondolásra⁴² kellene visszavezetnünk, ez sem zárja ki szükségszerűen azt, hogy a monda más elemei ugyanakkor valóságos északnyugat-afrikai kapcsolatokkal állnak összefüggésben.

Ami az ifei és benini leletek Frobenius által feltételezett keletkezési idejét – a Kr. e. kort – illeti, tudjuk, hogy ezen a téren a hipotézis szerzője tévedett. A tudomány mai vélekedése szerint korábbinak az ifei leletek tekintendők. Megjegyzendő, hogy Frobenius 1910. évi ásatásainak színhelyén, Ifében és környékén utóbb 1938–1939-ben és 1957-ben további leletek gazdagították e kulturális hagyatéka anyagát.⁴³ Benin alapítói a hagyomány szerint ugyanis éppen Iféből származtak, és királyuk továbbra is, különválásuk után is az „oni”-nak, Ife főpapjának hódolt. A benini udvari művészetet, régészeti maradványai alapján, ma – korszakok szerint – a következő csoportokra osztják:

- archaikus szakasz, az ismeretlen kezdetektől 1360-ig (már a figyelemreméltó vékonyfalú öntésekkel);
- korai szakasz, 1360 és 1500 között (vékonyfalú bronzfejek);
- a „nagy periódus” emelkedő szakasza, 1500-tól 1575-ig;
- a „nagy periódus” virágkora, 1575-től 1648-ig;
- rövid hanyatlás után: az újjáéledés, a reneszánsz szakasza, 1648-tól 1691-ig;
- a hanyatlás szakasza, 1691-től 1820-ig.⁴⁴

Bár újabban végzett radiokarbon vizsgálatok a benininél feltétlenül korábbi ifei leletek „ismeretlen” kezdeteit az 560–1160 közötti időszakra teszik⁴⁵, az ifei és benini leletek mindent egybevéve mégis túlságosan távol esnek az Kr. e. 12. századtól ahhoz, hogy meggyőző erejük ezt meg ne szenvedné.

E tények megállapítása a nyugat-afrikai, Földközi-tengerről származó kultúra áthagyományozásának, megőrzésének a gondolatát bizonyos mértékig tehát kétségkívül megingatta! Ámde az 1940-es évek elején Nigériában ismét nagyjelentőségű régészeti kincsekre bukkantak. William Fagg ugyanis 1943-ban tárta föl azokat a kerámia és fa anyagból készült leleteket, amelyek összességét a tudomány ma – első lelkőhelyéről, a Jaba de Nok nevezetű faluról – a Nok-kultúra tárgyi bizonyítékaiként említi.

A Nok-kultúrát kapcsolatban állónak tekintik az ifei kultúrával. Az itt előkerült terrakotta fejek ugyancsak magas művészi színvonalú, realista stílusú alkotások, és

⁴² Kr. e. 1500 körül Kréta-szigetétől északra, onnan mintegy 100 km távolságban lévő vulkánikus szigetek egyikén – ezt ma Szantorinnak, Szantorininek vagy Thérának hívják – valószínűleg krétai eredetű, igen magas kultúrafokon álló, több tízezer főt számláló település virágzott. Művészetük rendkívüli mértékben emlékeztetett a krétaiakéra. A szantorini tűzhányó ez idő tájt sok ezer esztendő álmaiból felébredve kitört. Ennek következtében a szigeten lévő hegy középső, legalább 1000–1500 méter magas része megsemmisült, beszakadt alatta a földkéreg, s helyén egy 10 kilométernél is nagyobb óriáskráter képződött, amelyet elborított a tenger. A településre pedig sok méternyi vastagságú hamu- és horzskő rakódott. (Hédervári Péter: Custeau kapitány – és Atlantisz, *Rádió és Televízió Újság*, 1981. VII. 27. – VIII. 2., 4. old.)

⁴³ Bodrogi Tibor: *Afrika művészete*, 1967, 52. old.

⁴⁴ Struck és Luschán munkái nyomán.

⁴⁵ Kalous, Milan: id. mű, lásd a 35. jegyzetet.

ami e leleteknek különös fontosságot kölcsönöz: ezek az 5–12 méter mélységű, alluviális lerakódásból előkerült emlékek a radiokarbon vizsgálatok alapján egyesek szerint a Kr. e. 1. évezred második felétől a Kr. u. 5. századig, mások szerint viszont Kr. e. 900-tól a Kr. u. 200. évig terjedő időszakból erednek.⁴⁶

Igaz, a Nok-kultúra leletei között nem csillant föl az atlantiszi fémek közül sem a réz, sem a bronz. Időviszonylatban viszont egyszeriben Atlantisz szomszédságába kerültünk (nem a szolóni Kr. e. 10. évezred, hanem a Frobenius által föltételezett Kr. e. 1200 körüli idők szomszédságába). A mesék kódébe stüllyedt plátóni–szolóni legenda valós magjáról így ismét szót lehet ejteni.

Így áll tehát ma az Atlantisz-hipotézis ‘alighanem sohase bizonyítható, ám a lehetőségét kétségtől sohasem cáfolható’ kiinduló vitapontja. Szorosan ehhez kapcsolódik Basil Davidson – *Az újra felfedezett ősi Afrika* című, 1960-ban megjelent (magyarul 1965-ben kiadott) szerzőjének – egy megjegyzése, amely egyúttal azt is kézzelfoghatóan megmutatja, milyen egyoldalúsághoz vezet, ha az afrikai atlanti kultúra Frobenius által feltárt problémakörét nem mindkét oldaláról – külön az etnológia és külön az Atlantisz-hipotézis felől – megvilágítva mutatjuk be.

Amikor Davidson – említett könyvében – elmondja, hogy az 1897. évi büntetőhadjáratkor az angolok Beninben gyönyörűen faragott elefántagarakat és sok száz bronz domborművet zsákmányoltak, hozzáteszi még ehhez:

„Leo Frobenius német afrikanista egy évtizeddel később még több ilyen leltre bukkant (tudniillik Ifében), és ő mindezt Atlantiszt, az elveszett kontinens örökségének tulajdonította...”

Vagyis Frobenius még 1960-ban – a Nok-kultúra feltárása után majd 20 esztendővel – is olyan fantasztá színében kerülhetett az olvasó elé, aki egy mesebeli elveszett kontinens kulturális hagyományairól szőtt regényes álmokat. Holott az Atlantisz-hipotézisnek már az első – legszélsőségesebb – megfogalmazásakor is éppen azt állította: Atlantisz sohasem süllyedt el, mert ez a földrésnyi sziget nem más, mint Északnyugat-Afrika. Davidson ugyanakkor nem szorít helyet arra, hogy néhány szóval megemlítsse: ez az „álmodozó” etnológus – sajnálatos tévedésétől eltekintve – egyet-mást azért tett is az afrikai kultúra „atlanti” körzetének felkutatása terén. Mindehhez némi iróniával hadd tegyük hozzá: Davidson művét már megjelenése után egy évvel kiadták az akkori Nyugat-Németországban, egy népszerű kiadványsorozatban. Ennek a kiadványnak pedig az az érdekessége, hogy egyrészt az említett kitétel – tájékoztatlanságból? vagy udvariasságból? – „szerkesztői megjegyzés” nélkül közölték, viszont ugyanakkor – nyilvánvalóan reklám célból (vagy talán e méltánytalan megjegyzésre adott tapintatos válaszként?) – a könyv végére beiktatták éppen Frobenius egy magával ragadó rövid írását, *Az afrikai kultúra története* 2. szakaszát.⁴⁷

Davidson bizonyosan jóhiszemű tájékoztatlanságához hozzájárulhatott, hogy az angol afrikanista feltehetően gyengén tud németül (a forrásművek jegyzékében 265 angol és 49 francia nyelvű munka mellett mindössze 7 német nyelvűt sorol fel). Mert

⁴⁶ Bodrogi Tibor: id. mű, 51. old.

⁴⁷ Kalous, Milan: id. mű, 27. old. (lásd: 35. jegyzet).

ha – ilyenfajta nehézségek híján – fellapozta volna az atlanti mitológiákat és meséket tartalmazó Atlantisz 10. kötete bevezetőjét, szeme bizonyára beleakad a német afrikanista következő soraiba:

„Magában véve a mese (az Atlantisz valamikori létezését állító platóni közlés) és a leletek (az ifeiek és a beniniek) egyezése lényegtelen; épp annyira, mint a másik kérdés: vajon az a pajzs volt-e Akhilleuszé, amelyet Trója szellemi meghódítója (tudniillik Schliemann) megtalált, vagy sem... Ez... olyan kérdésfeltevés, amely mellékvágányra vezet.

Ezt ma annál világosabban, tudatosabban és szándékosabban kimondhatom, mert (...) Ha az a szerencsés esemény bekövetkezne, hogy kemény anyagon írás válna hozzáférhetővé az atlanti kultúrkör területén, és ez véleményem alátámasztásaként további bizonyítékokat szolgáltatna, akkor is kétségbe vonnám: van-e olyan fontos az ilyen lelet értéke és bizonyító ereje, mint mindaz a többi tény, hogy mi ott (Északnyugat-Afrikában) egy szervesen fölépített nagyformátumú kultúrát találtunk, amely gyökereivel a régészeti romokon nyugszik, és még a mi napjainkban is élt.”⁴⁸

Bár a hipotézis következő eleme némiképp összefügg Atlantisz létezésével – ha nem is a konkrét, Platón által leírt szigetével –, ezúttal azonban csak arra az elhatárolt kérdésre szorítkozunk, áthatoltak-e a Kr. e. 1. évezred folyamán, jószerint annak első felében, kereskedő–hajós népek árucseré lebonyolítása, esetleg kolóniák létesítése céljából a Gibraltári-szoroson, és kiépítettek-e Nyugat-Afrika partjainak lakóival gyümölcöző kapcsolatokat.

Az európai klasszikus ókor oly sokáig érvényesülő szuggesztív hatása⁴⁹ lehetett az oka, amiért ez a gondolat még századunk elején is teljességgel hihetetlennek tűnt. Ma azonban, amikor tudjuk, hogy a normannok (a vikingek) Kolumbusz előtt 500 évvel a Skandináv-félszigetről átkeltek Grönlandba és Észak-Amerikába, és hogy még 500 évvel korábban, 400 körül a dél-amerikai preinkák – amint ezt Thor Heyerdahltól tudjuk – a Húsvét-szigetig eljutottak, ezt a kérdést máshogy ítéljük meg. Különösen, ha számításba vesszük, hogy a Gibraltári-szoros és Aranypart között a kontinens mentén az utat sokszor meg is szakíthatták, ismételten ki is köthettek. Az viszont kétségtelen, hogy megbízható történelmi bizonyítékaink erre vonatkozóan nincsenek. Érdekes híreink annál inkább:

„Hérodotosz közlése szerint Necho fáraó (kb. Kr. e. 610–594) föníciai hajósokat küldött ki azzal a megbízatással, hogy hajózzanak végig a Vörös-tengeren, kerüljék meg Afrikát, és a Gibraltári-szoroson át térjenek vissza. Az utazás több mint két évig tartott; közben a hajósok kétszer huzamosabb időt a partvidéken töltöttek – gabonát vetettek, és csak az aratás és betakarítás után szálltak ismét tengerre... Hérodotosz úgy hitte, hogy az utazás sikerrel járt, de utána többen erősen kételkedtek a vállalkozás sikeres végrehajtásában. Véleményünk szerint az elbeszélésben nincs semmi valószínűtlenség, és ha a vállalkozás sikere vitatható is, magában

⁴⁸ Frobenius, Leo: *Atlantis* X. kötet: *Die atlantische Götterlehre*, 1926, XVIII. old.

⁴⁹ Pindaros szerint (Kr. e. kb. 518–438) a Gibraltári-szoros volt a megközelíthető világ határa.

az elgondolásban (Necho tervében és a megvalósítás megkísérlésében) nem kell kételkedni.”⁵⁰

Kr. e. 486 és 485 között Xerxész perzsa király egy halálra ítélt rokonának, Szataszpésznek, azzal a feltétellel kegyelmezett meg, ha körülhajózza Afrikát, mégpedig a Gibraltári-szoroson áthaladva, és úgy, hogy a Vörös-tengeren tér vissza. Annyi ismeretes, hogy Szataszpész hónapokig haladt Afrika nyugati partja mentén déli irányban, és találkozott a pigmeusokkal is – tehát bizonyos, hogy a Szahara déli határvonalán túljutott –, végül azonban, mert az útnak sosem akart vége szakadni, vesztére, visszafordult. Xerxész őt, meghátrálása miatt, karóba húzatta.

A karthágóiak két nevezetes Gibraltáron túli utazásának a híre maradt ránk. Himilcoé, aki a mai Spanyolország és Franciaország partjai mellett haladt északnak, és Hannoé, aki viszont a marokkói partok mentén, és tovább dél felé vette az útját.

Hanno hajóútjáról maradt írásbeli feljegyzés is. Ez azonban sajnos

„...nem egyéb, mint Hanno valódi jelentésének megcenzúrázott változata, amely szándékos hamisításokat tartalmaz, de ugyanakkor alkalmas volt arra, hogy a karthágói felfedezők dicsőségét hirdesse. Jellemző, hogy az utazás legfőbb céljáról – az aranypiachoz vezető út megszilárdításáról – egyetlen szó sem esik az egész jelentésben.”⁵¹

A két nevezetes utazás után egy harmadik karthágói híradást is meg kell említenünk:

„A karthágói kereskedelemnek... van egy leírása, amely Kr. e. 340 körül készült, és szerzője az úgynevezett Pszeudo-Szilax, aki valószínűleg néhány régebbi karthágói forrásból merített. Azt állította, nem lehet (mármint hajón, Északnyugat-Afrika partjai mentén) túlságosan messzire eljutni, minthogy egy bizonyos távolságig a tenger (a part mentén) tele van iszappal és tengeri hínárral. Ilyen módon próbálták meg a karthágóiak a jelenlegi Ghána aranybányáihoz vezető utazásaikat titokban tartani a versenytársak elől. (Az ősidők kereskedőinek ugyanerről a törekvéséről tájékoztat bennünket Sztrabón, mikor azt mondja: „Azelőtt csak a phoinikaiak folytattak velük (a Kassiteris-szigetek – a mai britanniai Scilly-szigetek – lakóival) kereskedést Gadeirából (másként: Gades; a mai spanyolországi Cádiz), mindenki más előtt titkolva az utat.” (Milan Kalous ‘Dahse, 10.’ hivatkozású jegyzete).) Nos, ez az írásbeli feljegyzés bizonyítéknak tekinthető arra vonatkozóan, hogy a Kr. e. első ezredévben a nyugat-afrikai tengerpartok felé elindíthattak tengeri expedíciókat, és néhány esetben ez valószínűleg meg is történt.”⁵²

Az Atlantisz-hipotézis második, feltételezésen alapuló láncszeme, a tengeri úton történt kapcsolatfelvétel íme – bár ezúttal is megdönthetetlen bizonyíték híján – szinte kéznyújtásnyi közelbe került.

De folytassuk az idézetet:

⁵⁰ Warmington, B. H.: *Karthágó*, 1967, 59–60. old. (Angol nyelvű eredetijét 1960-ban adták ki.)

⁵¹ Warmington, B. H.: id. mű, 64. old.

⁵² Kalous, Milan: id. mű, 30. old. (lásd: 35. jegyzet).

Ez „nem jelentette feltétlenül azt, hogy a karthágóiak voltak az elsők. Bovillnak bizonyára igaza volt, amikor kétségtelennek tartotta, hogy a karthágói kultúra befolyást gyakorolt a jelenlegi Nigériára... (s) Frobenius (ezt mintegy kiegészítve csupán) ... azt állította, hogy a Nigériában lévő mediterrán kolóniát nem kezdhették meg a karthágóiak vagy akár a föníciaiak, miután viszonylag későn jöttek erre a környékre.”⁵³

Az idézet utolsó mondata már az etruszk problémához vezet át, ahhoz a kérdéshez: ha volt a Gibraltári-szoroson áthaladó tengeri kapcsolatfelvétel, vajon az etruskok voltak-e az elsők a sorban.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, ismét a vizsgált hipotézis egy téves pontjára kell felhívunk a figyelmet. Tudniillik az idők folyamán kiderült, hogy vannak, illetőleg voltak a Szaharán több ezer éve átjáró utak. És ebből az etnológia tudománya a következő következtetést vonta le:

„Semmi ok nem forog fenn, ami miatt hinnünk kellene a tengeri útban, amit Frobenius feltételezett, hogy magyarázatát adja az ősi földközi-tengeri kultúra (nyugat-afrikai) jelenlétének, miután ez a kultúra mindig igénybe vette a Szaharán keresztül vezető utakat. Dél-Nigéria és Aranypart annak a kulturális áramlatnak volt a csatornája, amely a Nigert és a Benuét követte.”⁵⁴

(Ami a Nyugat-Afrika és a Csád-tó közötti útvonalnak felel meg.)

A közlés még konkrétabbá válik a következő magyarázattal:

„A Kr. e. első évezredben a Szahara még elég nedves volt ahhoz, hogy lehetővé tegye a ló használatát. A harci szekerekről készült sziklavészetek és -festmények a Földközi-tenger és a Niger között két útvonal útjelzői. Egy nyugatié, mely ... (Marokkón át) ... odáig halad, ahol (valaha) Ghána birodalma alakult ki. Ezt R. Mauny ismertette. S H. Lhôte tette lehetővé a keleti út vonalának a kijelölését, mely Tripoliból kiindulva... végül Gaóba torkollik, ahol egykor a Szongai birodalom virágzott.”⁵⁵

Miután a szárazföldi átkelés lehetősége kiderült, akarva-akaratlan felmerül a kérdés, van-e értelme ezek után, hogy a Frobenius által feltételezett tengeri utazások megtörténtét tovább firtassuk. Úgy hisszük, két szempontból is.

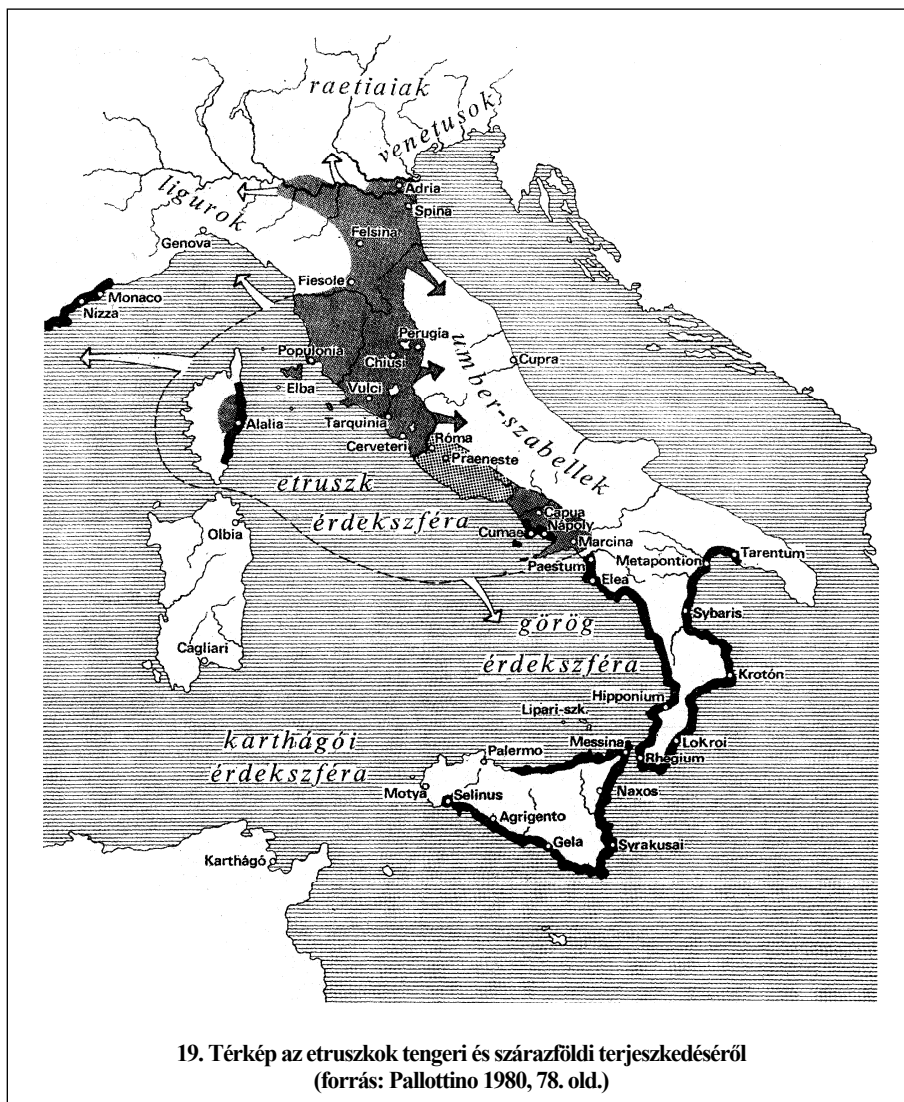
Először arra térünk vissza, nem egy, hanem két szárazföldi akadály állt az Észak-nyugat-Afrikába vezető kultúraáramlatok útjába: a Szahara és az őserdők övezete. Igaz, kiderült, hogy mindkettő áthatolható. Arra vonatkozóan azonban továbbra sincs megnyugtató támpontunk, hogy – külön-külön – melyik torlasz, mely időszakokban képezett valóban áthághatatlan akadályt, és mikor vált lehetővé a kisebb-nagyobb mértékű, majd a zavartalan áthatolás rajtuk. Csupán e körülmények többé-kevésbé megbízható ismeretének birtokában lehetne azt kideríteni, mikor volt szabad az út egyidejűleg mind a kettőn.

Másfelől végre azt is ki kell mondanunk, megítélésünk szerint a két út, a szárazföldi és a tengeri, nem áll egymással „vagylagos” kapcsolatban. És ha jelentős mér-

⁵³ Uo., 30. old.

⁵⁴ Baumann, H. – Westermann, D.: id. mű, 348. old.

⁵⁵ Comevin, Robert: *Histoire des peuples de l'Afrique noire*, 1963, 101. old.

tékben megingott is az a kényszerű ok, amely miatt Frobenius a tengeri kapcsolatot elkerülhetetlenül szükségesnek vélte, ez nem jelentheti azt, hogy e tengeri utazások esetleges megtörténtével a tudomány a továbbiakban ne foglalkozzon. Annál inkább, miután a Földközi-tenger nyugati felén olyan jelentős tengeri hatalmak voltak jelen, mint például Karthágó vagy Etruria.

Az etruszkok⁵⁶

Az etruszkok lehetséges nyugat-afrikai kulturális közvetítő szerepe: ez a gondolat különösen éles ellenvetéseket támasztott. Példaként álljon itt egy magyar tudós tanulmányának néhány megállapítása:

„Legproblematikusabb... maradt a tőle (tudniillik Frobeniustól) felvetett pontok közül a jorubák... izgató találkozása az ősi etruszk kultúrának megfelelő jelenségeivel... Nyilván azért, mert szerzőnknek tájékozottsága ezekben a bonyolult, a szakemberek előtt is, ma is, alig derengő alapkérdésekben, a Kr. e. 2. évezredre visszanyúló etruszk múlt problémáiban, szűkségképp és érthetően állott eleve fordított arányban azokkal... a világtörténet menetének egész eddigi képét felforgató következtetésekkel... amikre Frobeniust szinte csak a külső ember feleltlenebb bátorsága csábíthatta.”⁵⁷

Az annak idején napvilágot látott efféle vélekedések szükségessé teszik, hogy az etruszk kérdésről tájékozódni próbáljunk. Ennek során először felfrissítjük Etruriára és az etruszkokra vonatkozó emlékeinket.

Az ókori Etruria magja nagyjából a mai Olaszország Toscana nevű tartományának a területét foglalta magába (lásd a 18. számú mellékletet). A terület lakosságának kívülről érkezett elemei a Kr. e. 2. évezred végén feltehetően már letelepedtek Etruriában.

Az etruszkok származásának kérdéséről a tudomány ma a következőképpen tájékoztat:

A térkép elsősorban a Szárd-tengeren a Kr. e. 540 körül lezajlott tengeri csata utáni helyzetet tükrözi. A pontozás az etruszkok által elfoglalt vagy ellenőrzött területeket mutatja. A tengerpartokon feketével jelzett részek a görög kolonizáció sávját jelzik

A térképhez kapcsolódóan még annyit: a kisázsiai Phókaiia városából érkezett görög gyarmatosok már a Kr. e. 6. század óta megkezdték a települést a liguriai partokon (Észak-Olaszország nyugati szárnyának déli, tengerparti vidéke, közepe táján Genovával), és megalapították Massallinát (a mai Marseille-t). A Kr. e. 540 körül caerei tengeri ütközet a phókaiiaiak és az ellenük szövetkezett karthágóiak meg az etruszkok hajóhada között zajlott le, és utóbbiak győzelmével végződött.

„Az irodalmi hagyomány nyújtotta ismeretek és az összehasonlító nyelvészet eredményei alapján, a régészeti adatok értelmezése révén az elmúlt évszázadtól kezdve számos elképzelés

⁵⁶ Az etruszkok elnevezései – a görögöknél: tīrrēni, tīrrszēni; az egyiptomiaknál: tursz, turs, tursa; a rómaiaknál: tuszk, etruszk.

⁵⁷ Marót Károly: „K. Th. Preuss és Leo Frobenius – in memoriam”, *Néprajzi Értesítő*, 1938, 2–4., 3. old., 17. lábjegyzet. – „A világtörténet menetének... eddigi képét felforgató következtetés” itt bizonyosan Frobeniusnak arra az okfejtésére céloz, amely szerint az európai történelmi fejlődés „kelet–nyugati” hatalom-eltolódási irányával szemben a Kr. e. 2. évezred végén időlegesen – az etruszkok révén, és éppen az Atlantisz-hipotézis láncszemeként – egy „nyugat–keleti”, tehát fordított irányú mozgás volt észlelhető. (Frobenius, Leo: *Und Afrika sprach*, 1912, 346–347. old.)

született az etruszkok eredetéről. Ezek azonban lényegileg három elméletet képviselnek, amelyek közül az egyik az *etruszkok keleti származásának* hagyományos ókori tételét eleveníti fel⁵⁸, és fejleszti tovább, a másik az *északról való származást vallja*⁵⁹, a harmadik pedig, ez a legújabb, megkísérli, hogy – ha korlátozott értelemben is – csatlakozzék a halikarnasszoszi Dionüszosz elméletéhez az etruszkok *őslakó* voltáról⁶⁰, és etnikai eredetüket Itália óskori, az indoeurópai nyelvek elterjedésénél régebbi lakosságának legkorábbi alaprétégében keresse.⁶¹

„... az etruszkok eredetével kapcsolatos három alapvető elmélet egyikét sem lehet (azonban) döntő érvekkel javasolni a kérdés megoldására... kérdésfelvetésük (ugyanis) módszertanilag hibás, mert egy olyan sokrétű és nagy horderejű jelenségnek, mint amilyen egy történelmi nép eredete, egész bonyolult folyamatát sablonos, olykor túlságosan naiv képletekbe szorították.”⁶²

Figyelembe kell venni, hogy az etruszkok kialakulása nem kapcsolható gyors változásokhoz, népvándorlási hullámokhoz:

„Etruria kultúrájának fejlődése a Villanova-szakasz⁶³ kezdetétől fogva megszakítás és hirtelen átalakulások nélkül folyik egészen a római korig... (De az is) ...biztos, hogy meglepő

⁵⁸ Az ókori írók „a tirének (Tyrsénoi, Tyrrhénoi), vagyis etruszkok esetében keletről, a kisázsiai Lydiából kiindult tengeri vándorlásról beszéltek, amelyet Tyrrhénos, Atys lydiai király fia vezetett az umberek itáliai földjére (Hérodotosz elbeszélése, I., 94), vagy pedig azonosították őket a pelaszgok titokzatos nomád népével (Hellánikas Dionüsziosznál, I., 28), vagy éppen azt feltételezték, hogy Tyrrhénos együtt vándorolt be Itáliába a pelaszgokkal, akik már korábban településeket létesítettek Lémnos és Imbros égei-tengeri szigeteken (Antikleidész Sztrabónnál, V., 2., 4). Az etruszkok lydiai eredete (ennek az irodalmi hagyatékknak a hatásaként) hamar a klasszikus irodalom közhelyeinek sorába került.” – Pallottino, Massimo: id. mű, 49. old.

⁵⁹ „A 18. században és a 19. század első felében ... a vezető kutatók ... a kisázsiai eredet hérodotoszi hagyománya ellen foglaltak állást ... és abból indulva ki, hogy (az ókorban) ... az etruszkoknak tulajdonított *rasenna* név hasonlít az Alpok raetusainak nevéhez, úgy képzeltek, hogy az etruszkok eredetileg az Alpok vidékéről ereszkedtek le Közép-Itália felé.” – Pallottino, Massimo: id. mű, 50. old.

⁶⁰ „Az etruszk-kérdés megalapítója, a halikarnasszoszi Dionüsziosz egy Augusztus kori görög történetíró, aki *Római régiségek* című műve első könyvének öt fejezetét (28–30) szenteli a tárgy vizsgálatának ... azt a feltevést fogadva el, hogy ‘nem kívülről jött, hanem őslakó’ népről van szó...” – Pallottino, Massimo: id. mű, 49. old.

⁶¹ Pallottino, Massimo: id. mű, 51. old.

⁶² Uo., 64. old.

⁶³ Az időszakok nagyvonalú áttekintése céljából előrebocsátjuk: „az *itáliai bronzkor* legérettebb szakasza ... kb. Kr. e. 1400 és 1200 közé tehető... a vaskor kezdetét pedig ... a Kr. e. 1000 körüli időre” tehetjük.

„A *protovillanovai jelenség*... (a hamvasztás térhódítása... egyes edényformák... kettős kúp alakú urnák... a kerámia sajátos díszítésmintái... és néhány bronzforma) ...egész Itáliára kiterjedt... Az egyes területek kulturális csoportjainak határozott különbözősége csak a szorosan vett vaskori kultúra kezdetével mutatkozik meg...”

... a *Villanovának nevezett kultúra* (a bolognai járáshoz tartozó Villanováról, ahol ennek a kultúrának első leleteit felfedezték) térben és időben számos változatot mutat; legjellemzőbb vonásai... a hamvasztásos sírok ... ahol a hamvak kettős kúp alakú fekete impasto (durván iszapolt agyag) urnákban vannak elhelyezve, az urnákat bekarcolt geometrikus minták díszítik ...

egyezés áll fenn az etruszkoknak a történelem folyamán legnagyobb elterjedési területe... és a Villanova-kultúra elterjedési területe között... Ha ennek az egyezésnek jelentőséget tulajdonítunk, a Villanova-kultúra a már kialakult etruszk népet jelenti... De magának a Villanova-kultúrának a létrejötte is hosszú folyamatot feltételez.⁶⁴

A földközi-tengeri nagyhatalommá fejlődő ország hatalma és kulturális befolyása a Kr. e. 7–6. században csaknem egész Itáliában érvényesült. Jó néhány városukban ma is meglévő olasz városokra ismerünk. Ilyenek többek között Pisae (Pisa), Faesulae (Fiesole), Florentia (Firenze), Perusia (Perugia), Tarquinii (Tarquinia). Ebben az időszakban az etruszk városok szövetsége a Pó-völgyétől Campaniáig uralma alatt tartotta Itáliát (Rómát is), és tengeren is sikeresen küzdött a pun és a görög gyarmatosok terjeszkedése ellen.

Egy századdal később az etruszk hatalmat súlyos csapások érik. A dél-itáliai és szicíliai görögség vezető hatalma, a szürakuszai városállam⁶⁵ Kr. e. 474-ben, Cumae mellett döntő vereséget mér a punokkal szövetséget kötött etruszkokra, majd Róma megdönti az etruszk származású Tarquiniusok uralmát, és kiűzi őket. A hanyatlás most már feltartóztathatatlan. A folyamat végére Róma tesz a Kr. e. 2. században pontot, amikor végül Etruria egész területe római fennhatóság alá kerül.

E rövid történeti áttekintésből láthatjuk, hogy a történelem nem rendelkezik olyan adatokkal, amelyek alapján kimondhatná, amit Frobenius feltételez. Ő ugyanis úgy véli, az a tirréni – tehát kora-etruszk – hatalom, amellyel III. Ramszesz egyiptomi fáraó (Kr. e. 1184–1153) hajói a tengeren megütköztek, a Kr. e. 12. században már megvetette a lábát Északnyugat-Afrikában, és ott virágzó kolóniákat létesített (s e kolóniák képeznék az Atlantisz monda legalábbis egyik történelmi magvát). Az etruszkok hatalmának lehanyatlásakor viszont e nyugati kapcsolatok – amennyiben léteztek – bizonynyal teljesen megszakadtak, és feledésbe merültek.

Annak a mérlegelésére, vajon a jelenlegi történeti megállapítások ezt a feltevést eleve elutasítják, vagy nyitva hagyják-e a Héraklész oszlopain túli hajózás lehetőségét, még visszatérünk. Most viszont abból a szempontból vegyük szemügyre az etruszk kultúrát: vannak-e a joruba-etruszk párhuzamok sorában olyan elemek, amelyek láttán valóban nehéz elgondolni, hogy azok átültetője más nép is lehetett volna, mint Etruria hajós népe.

Etruriában és Bolognában a Villanova-kultúra fokozatos fejlődése figyelhető meg ... ez különösen felgyorsult az etrusz partvidéken; itt megszakítás nélkül folytatódik az orientalizáló kultúra kibontakozásáig, amely az etruszk nép történetében a legnagyobb virágzás korának kezdetét jelenti... („*Orientalizáló kultúrán*” itt azt az etruszk kultúrára ható keleti kulturális befolyást kell érteni, mely főként a föníciai és a görög hajózásnak tulajdonítható.) – Pallottino, Massimo: id. mű, 27–29., 32., 59. old.

⁶⁴ Pallottino, Massimo: id. mű, 66. old.

⁶⁵ Szürakusza: ennek a városállamnak a szicíliai udvarában fordult meg egy századdal később Platón (Kr. e. 429/8–348/7, valamikor 399 és 388 között jutott el Dél-Itáliába és Szürakuszába) kudarcot vallva a két türannosszal – I. és II. Dionüsziosszal –, apával és különösen képpen annak a fiával, a maga tanítványával. Annak uralma alatt ugyanis nem sikerült neki az *Allam* című művében lefektetett elgondolásainak gyakorlatba ültetése, „a bölcsek által vezetett állam” megvalósítása.

Az etruszkok Rómába való beolvadása előtti időszakában kulturális életük vonásain nagymértékben a Földközi-tenger keleti része felől érkező „orientális” hatások rajzolódtak ki. Ne gondoljuk azonban, hogy ez a kultúra a latin olvasztómedencében nyom nélkül eltűnt. Az etruszk kulturális örökség a római élet úgyszólván minden területén érvényesült. Fölismerhető ez az örökség a szokások, a politikai intézmények, a művészet és a vallás területén egyaránt.

De az is bizonyos, hogy az etruszk műveltség – amely a földközi-tengeri bronzkortól, a Villanova-kultúrától, a kisázsiai bevándorlóktól, majd kereskedelmi kapcsolatai révén, a punoktól és a görögöktől – a maga módján az ősi mediterrán kultúra szinte „internacionális” színezetű képviselőjévé vált. Ez az egyik oka, amiért gyakran valóban nehéz eldönteni, miben tükröződik etruszk, görög vagy föníciai hatás. És ebből kifolyólag kerülhetett sor olyan kérlelhetetlenül szigorú megállapításokra, mint amelyek egyikét – problémánkkal foglalkozva – Wölfel fogalmazott meg 1950-ben:

„Az egyetlen közös vonás ... mely Nyugat-Afrika és az etruszk Itália között kimutatható, a jorubák impluviuma – a római-etruszk atrium – volt, és ez nagyon is kevés.”⁶⁶

Úgy tűnik, e túlságosan rigorózus megítéléssel szemben etruszk hatásnak tulajdonítható még kétségkívül a templum-felfogás, a belsőségből és májból jóslás, továbbá alighanem a terrakotta művészet is. Ha viszont e specifikus etruszk vonások nyugat-afrikai jelenléte elfogadtná velünk az etruszk közvetítés lehetőségét, ebben az esetben természetesen bizvást az etruszkoknak tulajdonítható egy sor egyéb „internacionális” jellegű földközi-tengeri kulturális elem és komplexum átültetése is.

Most pedig a vitathatatlanul fennálló – de az „odaszállítás” útjára vonatkozóan végső bizonyítékot önmagában nem nyújtó – kulturális párhuzamok területének hátat fordítva, azt a kérdést vetjük fel, vajon a tudomány mai megállapításait figyelembe véve sor kerülhet-e egyáltalán arra, hogy etruszk hajók rendszeresen keresztül-vitorlázzanak a Gibraltári-szoroson. Pallottino már többször idézett könyvéből három részletet emelünk ki erre vonatkozóan.

Kezdjük ezzel:

„Az első ösztönzést a tengeri utak meghódítására és ellenőrzésére az itáliai népek Etruriától kapták. Nem lehet figyelmen kívül hagyni annak a történelmi hagyománynak az adatait, amely a tirrén tengeri uralmáról ... beszél. Vállalkozásaik legendásakká váltak mint félelmetes kalózkodások, akik nyugaton és keleten egyaránt tevékenykedtek. Már a Dionüszoszhoz írt „homéroszi” himnuszban is az istent tirrén kalózkodók rabolják el, akiket azután sikerül delfinekkel változtatnia... A tirréneknek tulajdonítják másfelől azt, hogy állandóan fenyegették, vagy egyenesen ellenőrzésük alatt tartották a Földközi-tenger mellékének nyugati részét és különösen a Tirrén- meg az Ion-tenger és Szicília partvidékét... Tegyük még hozzá azokat az adatokat, amelyek etruszk gyarmatosításokról beszélnek Korzikában ... Szardíniában ... a Baleárokön, sőt még az ibér-félszigeti partokon is...

Az a tény, hogy a homéroszi költeményekben nem szerepel a tirrén kalózkodás, viszont belekerült Dionüszosz mítoszába a későbbi „homéroszi” himnuszban, lehetővé teszi szá-

⁶⁶ Wölfel, D. J.: Die Kanarischen Inseln, die westafrikanischen Hochkulturen und das alte Mittelmeer, *Paideuma*, 1950, 231. old.

munkra, hogy az etruszkok tengeri vezető szerepének legnagyobb arányú kibontakozását a Kr. e. 7. és 6. századra tegyüik. A régészeti adatok megerősítik ezt az időmeghatározást. Nincs kizárva azonban, hogy az etruszkok tengeri tevékenységének kezdete még régebbi.⁶⁷

S mit mond a második részlet?

„A Földközi-tenger nyugati térségének kereskedelmi kiaknázására irányuló nagyszabású vállalkozásban a görög és föníciai hajósok mellett valószínűleg már kezdetől fogva az etruszkok is részt vettek: ez lehet az oka tengeri hajózásuk fejlődésének, amely, elsősorban a Tirrén-tengeren, az etruszkok hatalmi túlsúlyára vezetett. A történeti források ezt világosan megmondják. Megerősíti az is, hogy etruszk műtárgyakon a Kr. e. 7. és 5. század között sűrűn ábrázoltak kereskedelmi és hadihajókat vagy tengeri ütközetek jeleneteit; ez biztosan harcedzett tengerészek népére mutat, a nagy bronzkori földközi-tengeri hatalmak hagyományainak örökösére és a görög hajósok méltó vetélytársára. Nincs kizárva – éppen a történelmi hagyomány alapján –, hogy az etruszk hajósok legmerészebb felfedező útjainak egyike-másika túljutott a Tirrén-tenger határain, a Földközi-tenger nyugati része felé.”⁶⁸

Már ezt az első két idézetet olvasva olyan érzésünk támad, ha Frobenius annak idején valamely jótékony időgép szívéssége révén belepillanthatott volna az etruszk történelem e jó fél évszázaddal később keletkezett összefoglalásába, így szerzett információi aligha bírták volna őt arra, hogy az atlanti kultúrkör történelmi kialakulásának titkait felsejégetve, az etruszkok szerepére vonatkozó véleményével fölhangyjon. S elképzelése további támpontra lelt volna a következő idézetben:

„... az Etruria és a keleti országok közötti élénk áruforgalomban Etruria inkább vásárló piacot jelent; a más országokban, főleg Görögországban előkerült etruszk tárgyak ugyanis egyáltalában nem állnak arányban az Etruriában talált importált darabokkal. Így természetesen felmerül a kérdés: mivel fizetett Etruria a behozott árucikkekért? Gabonával? Olajjal? Fával? Valószínűtlen, hogy ezek megfelelő ellenszolgáltatást jelentettek volna ilyen nagy nemzetközi jelentőségű áruforgalomban olyan országokkal, amelyek mindezt maguk is megtermelhették, vagy másutt is beszerezhatték. Minden jel inkább arra mutat, hogy az Etruriából kiszállított javak zömét az etruszk bányákból kikerülő érc (réz, ólom, vas) alkotta...”⁶⁹

és – ki tudja? – talán az északnyugat-afrikai partokról hozott különféle árucikkek; az értékes fémeket és a rabszolgákat is beleértve.

Egybevetve e rövid áttekintés tanulságait, és leszögezve, hogy bizonyítékokról ezúttal sem beszélhetünk, azt kell megállapítanunk: ha a maga idején túlságosan merésznek látszott a „tirrén kalózok” kultúráközvetítésének a gondolata, a történettudomány ma már némi alapot nyújt ahhoz, hogy az etruszkoknak az atlanti kultúrkör kialakulásában játszott szerepét ne zárjuk ki a figyelembe vehető valószínűségek köréből.

⁶⁷ Pallottino, Massimo: id. mű, 68–70. old.

⁶⁸ Uo., 74. old.

⁶⁹ Uo., 73. old.

Az Atlantisz-hipotézis mai megítélése

Több mint 40 évvel *Az afrikai kultúra története* megjelenése után hagyta el a nyomdát az Afrikával foglalkozó német etnológia egy újabb határjelző munkája, amelynek a címe: *Afrika népei és hagyományos kultúrája*.⁷⁰ Ezt a terjedelmes művet számos afrikanista közreműködésével Hermann Baumann tervei szerint, és az ő részvételével kezdték el, majd – miután 1972-ben elhunyt – tudóstársai nélküle öntötték végleges formába.

A Frobenius ideje óta felhalmozódott részletismeretek lehetővé tették, hogy ebben a munkában Afrikát ne néhány nagy kultúrkörre, hanem 26 kultúratartományra osztva mutassák be. A sorban a 21-ik: *A kelet-atlanti kultúratartomány*.⁷¹ Ez foglalja magába a Frobenius-féle atlanti kultúrákör központi területeit. Itt kell tehát utánanézniünk, hogyan vélekedik a Frobenius utáni nemzedék az atlanti kultúrákorról és az emlékezetes Atlantisz-hipotézisről.

Baumann tömör formulája erre a (felső-guineai) területre vonatkozóan így hangzik:

„néger őskultúra, régi földközi-tengeri és fiatal szudáni rárétegeződéssel.”

E kultúratartományt az illetékes afrikanista pedig így írja le:

„A sűrű, változatos egymáson áthatás és összeilleszkedés új kultúraformákhoz vezetett, amelyek eredeti alkotótényezőit ma részleteiben már alig lehet kielemezni. A valószínűleg a neolitikumig visszanyúló, a bevándorlás többszörös hullámai által közvetített gondolatok és kultúrájuk között végső soron felismerhetünk olyanokat, amelyek az ősi Egyiptomból, az ősi földközi-tengeri területről, az iszlám előtti Észak-Afrikából (líbiai berber népek), a Nílus menti ősi királyságokból (Kus, Napata-Meroe) és Etiópiából érkeztek ide. Ezek itt, Felső-Guinea erdőiben – átvéve és alkotó módon átfőrmálva – menedékhelyre, gyűjtőmedencére találtak.

A későbbi időkben túlnyomóvá vált Nyugat- és Közép-Szudán nagy államainak a befolyása. A magaskultúra sajátosságainak ez a magában véve csak kis csoportoknál bekövetkezett érvényre jutása, ami szudáni mintájú városállamok (Benin, Joruba) és királyságok (így Asanti, Dahomey) alapításához vezetett, e tartomány kultúráképeinek eddigi megítélését bizonyos fókig áthangolta.

Emlékeztetünk rá, hogy Leo Frobenius a Nyugat-Ázsiára utaló kulturális csúcsteljesítmények hatására felvette a nyugat-afrikai tengerparton az atlanti kultúrákört, amely keletkezését a Földközi-tenger térségéről eredő korai, tengeren túli kolonizációnak köszönhetne volna. Ma e helyett, néhány megbízható részletbizonyítékra támaszkodva előnyben részesítik e tartomány kialakulásához vezető impulzusok szárazföldön keresztüli érkezésének a gondolatát. A további vizsgálatok folyamán azonban mégsem szabad teljesen figyelmen kívül hagyni bizonyos kulturális elemek vagy komplexumok Atlanti-óceán felőli átvételének kiegészítő lehetőségét.

⁷⁰ *Die Völker Afrikas und ihre traditionellen Kulturen*, I. kötetét 1975-ben, a II. kötetét 1979-ben adták ki.

⁷¹ „Keleti”! – mert Északnyugat-Afrika szélességi fokokkal párhuzamosan haladó déli partjának a keleti felén terül el. E tartomány hagyományos kultúráját a 70. jegyzetben megjelölt munkán belül W. Schulz-Weider ismerteti.

Még mindig nem lehet amellett szó nélkül elmenni, hogy a Frobenius-féle atlanti kultúrakör igen fontos ‘nyugat-ázsiai’ elemeinek a szóba jöhető, Afrikán keresztül vezető, szárazföldi utakon nincs semmilyen (régészeti, etnológiai leleteken, megfigyeléseken nyugvó) térbeli folytonossága.”⁷²

E leírás íme kifogástalanul és megnyugtató módon „helyére tette” azt a problémát, amely valaha oly sok vitát kavart. Hiszen, a jövő kutatókat figyelmeztetve, fönn-tartja a tengeri úton bekövetkezett kultúrák közvetítés lehetőségét, másrészt a kelet-atlanti kultúratartomány jellemzésében, leszűrt megfogalmazásban egyre-másra beleütközünk Frobenius korábbi fölismeréseibe. Mindennek ellenére mégsem zárhatjuk le ezzel az idézettel az atlanti kultúrákorról és Atlantiszról összeállított ismertetőnket. Mert valami mégis hiányzik a hangjából. A felfedező örömeinek átszűrődése. A higgadt összefoglalás megfogalmazójánál ez természetesen egyáltalán nem kifogásolható. Minket viszont arra készítet, hogy adjuk át még egyszer a szót az atlanti kultúrakör feltárójának, az Atlantisz-hipotézissel a maga tudósi hitelét tudatosan kockára tévő etnológus–történésznek:

„Íme előttünk a terrakottafejek, az Olokun fő és régészeti bizonyítékként Nyugat-Afrika mindenféle törmeléke. A múlt ködéből pedig előbukkan a jorubák mitológiája –, amely azonban nem álomba szenderült hagyaték, hanem elevenen élő organizmus, olyan életérzést kifejező zárt mitológia, amely sehol másutt nem áramlik már át a földön zavartalan tisztaságban a népeken. Mert a jorubák életérzése – ott, ahová Európa nem fészkelte még be magát áruházaival és ültetvényeivel – a magas mitológiáé, mégpedig a görögök előtti kor teljes tartalmú alkotó- és díszítőelemeivel.

Ami a görögség rohama folytán a Földközi-tengeren évezredekkel ezelőtt – mint akkor már ősi és elöregedő – elpusztult, az még él ma Nyugat-Afrika távoli vidékein.

Ez az atlanti probléma varázsa.

Nem a sejtések és gyanítások birodalmából felvonultatott képek, hanem a bámulatra méltó tények varázsos ereje; az évezredek elmúlása után felmérhető, megfogható valóság.”⁷³

⁷² A 70. jegyzetben említett összefoglaló mű II. kötetének 373. oldalától.

⁷³ Frobenius, Leo: *Atlantis* X. kötet: *Die atlantische Götterlehre*, 1926, 9–10. old.

FORRÁSMŰVEK

ANKERMANN, B.

1905 Kulturkreise und Kulturschichten im Afrika, *Zeitschrift für Ethnologie* (Berlin), 54–90. old.

ANKERMANN, B.

1912 Die Lehre von den Kulturkreisen, *Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien*, Band 42, 102–108. old.

ATLAS GÉNÉRAL

1978 *Atlas Général*, Larousse, Paris.

ATLAS INTERNATIONALE

1972 *Atlas Internationale*, Berlin – Stuttgart.

ALTHEIM, Franz

1950 Gassire's Laute, *Paideuma*.

ARTNER Tivadar

1980 A ló a görög művészetben, *Élet és Tudomány*, 35. szám.

BANTI, Luisa

1960 *Die Welt der Etrusker*, Stuttgart.

BAUMANN, Hermann szerk.

1975 Die Kulturprovinzen Afrikas, in: *Die Völker Afrikas und ihre traditionelle Kulturen*, Wiesbaden, 375–382. old.

BAUMANN, Hermann – WESTERMANN, Diedrich

1962 *Les peuples et les civilisations de l'Afrique*, Paris.

BERNATZIK, Hugo Adolf

1954 *Neue Grosse Völkerkunde*, Frankfurt am. M.

BIERNACZKY Szilárd

1979 *Hősi epika Afrikában* (A Körösi Csoma Társaságban elhangzott előadás), Budapest (megjelent: *Afrikanisztikai Hírek*, 1983, 2. évf., 6. szám, 3–35. old.)

BIOLÓGIAI LEXIKON

1975–1978 *Biológiai lexikon*, 1–4. kötet, Budapest.

BODROGI Tibor

1961 *Mesterségek születése*, Budapest.

BODROGI Tibor

1967 *Afrika művészete*, Budapest.

BRENTJES, Burchard

1976 *Vadállatból háziállat*, Budapest.

BROCKHAUS ENZYKLOPÄDIE

1966–1976 *Brockhaus Enzyklopädie*, Wiesbaden.

CASTIGLIONE László

1971 *Római művészet*, Budapest.

CASTIGLIONE László

1978 *Az ókor nagyjai*, 3. kiadás, Budapest.

COCCHIARA, Giuseppe

1962 *Az európai folklór története*, Budapest.

CORNEVIN, Robert

1963 *Histoire des peuples de l'Afrique noire*, Paris.

- CORNEVIN, Robert – DELORD, Jacques
 1961 Connaissance des Kabré depuis Frobenius, *Le Monde Non Chrétien*, 59–60. szám, 95–172. old.
- DANZEL, Theodor-Wilhelm
 1928 *Der magische Mensch (homo divinus)*, Potsdam – Zürich.
- DAVIDSON, Basil
 1965 *Az újra felfedezett ősi Afrika*, Budapest.
- De ROP, Albert Josep
 1958 L'épopée des Nkundo. L'originale et la copie, *Kongo Overzee*, 170–178. old.
- DESCHAMPS, Hubert
 1971 *Histoire de la traite des noirs de l'antiquité à nos jours*, Paris.
- DICTIONNAIRE DES CIVILISATIONS AFRICAINES
 1968 *Dictionnaire des Civilisations Africaines*, Paris.
- DIODOR's von Sicilien
 1927 *Historische Bibliothek*, übersetzt von Julius Friedrich Wurm, Stuttgart.
- ESZTÉTIKAI KISLEXIKON
 1972 *Esztétikai Kislexikon*, 2. kiadás, Budapest.
- FÖLDÜNK ORSZÁGAI
 1978 *Földünk országai*, Budapest.
- FALUS, Róbert
 1964 *Az ókori görög irodalom története*, Budapest.
- FRASER, James
 é.n. *Publii Ovidii Nasonis Fastorum Libri Sex*. The *Fasti* of Ovid, Edited with a Translation and Commentary, 1–5. kötet, London.
- FROBENIUS, Leo
 1898 *Der Ursprung der afrikanischen Kulturen*, Berlin.
- FROBENIUS, Leo
 1901 *Aus den Flegeljahren der Menschheit*, Hannover.
- FROBENIUS, Leo
 1911 *Auf dem Wege nach Atlantis*, Berlin.
- FROBENIUS, Leo
 1912 *Und Afrika sprach*, Volkstümliche Ausgabe, Berlin.
- FROBENIUS, Leo
 1913 *Und Afrika sprach*, Band III: *Unter den unsträflichen Äthiopen*, Berlin.
- FROBENIUS, Leo
 1913–1914 Der afrikanische Gott, *Cottasche Monatsschrift*, 1, 177–188. old.
 (Újabb kiadása: *Erlebte Erdteile*, III. kötet, 1925, 417–446. old.)
- FROBENIUS, Leo
 1921–1930 *Atlas Africanus*, München – Berlin.
- FROBENIUS, Leo
 1921 *Atlantis*, Band IV: *Spielmannsgeschichten der Sahel*, Jena.
- FROBENIUS, Leo
 1923 *Das unbekannte Afrika*, München.
- FROBENIUS, Leo
 1923 *Vom Kulturreich des Festlandes*, Berlin.
- FROBENIUS, Leo
 192 *Erlebte Erdteile* III. kötet: *Vom Schreibtisch zum Äquator*, Frankfurt am M.
- FROBENIUS, Leo
 1925 *Atlantis*, Band V.: *Dichten und Denken im Sudan*, Jena.

- FROBENIUS, Leo
1926 *Atlantis*, Band X.: *Die atlantische Götterlehre*, Jena.
- FROBENIUS, Leo
1928 *Erlebte Erdteile* IV. kötet: *Paideuma*, Frankfurt am M.
- FROBENIUS, Leo
1929 *Erlebte Erdteile* VI. kötet: *Monumenta Africana*, Frankfurt am M.
- FROBENIUS, Leo
1930 *Erythräa*, Berlin.
- FROBENIUS, Leo
1932 *Schicksalskunde*, Leipzig.
- GRÄBNER, Fritz
1905 Kulturkreise und Kulturschichten in Ozeanien, *Zeitschrift für Ethnologie* (Berlin), 28–53. old.
- GRÄBNER, Fritz
1911 *Methode der Ethnologie*, Heidelberg.
- GYÖRGY, Aladár
1904 *Afrika földrajzi és népismeje leírása*, Budapest.
- HABERLAND, Eike szerk.
1973 *Leo Frobenius 1873/1973*, Wiesbaden.
- HAHN István – MÁTÉ György
1972 *Karthágó*, Budapest.
- HEINE-GELDERN, Robert von
1933 Frobenius' Forschungen über die Beziehungen zwischen afrikanischen und asiatisch-ozeanischen Kulturen, in: *Leo Frobenius: Ein Lebenswerk aus der Zeit der Kulturwende*, Leipzig, 118–128. old.
- HÉRODOTOSZ
1892–1893 *Herodotosz történelmi könyvei*, fordította: Geréb József, Budapest.
- HIRSCHBERG, Walter
1965 *Wörterbuch der Völkerkunde*, Stuttgart.
- HOMER
1854 *Die Ilias*, Verdeutscht von: Johannes Minckwitz, Leipzig.
- HOMER
1864 *Die Ilias*, Übersetzt von: Johann H. Voss, Stuttgart.
- HOMEROS
1902 *Iliasz*, az eredeti versmértékben fordította: Kemenes (Kempf) József, Budapest.
- HOMÉROSZ
1937 *Iliasz*, magyarul tolmácsolta: Csengery János, Budapest.
- HOMÉROSZ
1974 *Iliász, Odüsszeia, homéroszi költemények*, fordította: Devecseri Gábor, Budapest.
- HOMMEL, Fritz
1926 *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft (1889)*, in neuer Bearbeitung, herausgegeben von Walter (Friedrich) Otto, München.
- JACOBI, Bernhard
1966 *Templomok és paloták*, Budapest.
- JENSEN, Ad. E.
1933 Kulturkreislehre als Grundlage der Kulturgeschichte, in: *Leo Frobenius. Ein Lebenswerk aus der Zeit der Kulturwende*, Leipzig, 73–95. old.

- JENSEN, Ad. E.
1938 Leo Frobenius: Leben und Werk, *Paideuma* (Leipzig), 45–48. old.
- JULIEN, Ch. André
1931 *Histoire de l'Afrique du Nord, Tunisie–Algérie–Maroc*, Paris.
- JULIUS Caesar
1964 *A gall háború*, Budapest.
- KALOUS, Milan
1970 Leo Frobenius' Atlantic Theory – A Reconsideration, *Paideuma* (Wiesbaden), 27–51. old.
- KÁKOSY László
1979 *Réfiak*, Budapest.
- KEATING, Rex
1980 *Mentőakció Nubiában*, Budapest.
- KENEDINÉ SZÁNTÓ Livia
1977 *Az etruszkok nyomában*, Budapest, Corvina.
- KERÉNYI Károly
1939 *Paideuma*, *Paideuma* (Leipzig), 1, Juli, Heft 4, 157–158. old.
- KOMORÓCZY Géza
1979 *A sumer irodalmi hagyomány*, Budapest.
- KOMORÓCZY Géza
1979 A sumer mitológiai epika, in: *A sumer irodalmi hagyomány*, Budapest, 185–200. old.
- LAUDE, Jean
1972 *Fekete-Afrika művészete*, Budapest.
- LESER, Paul
1963 Zur Geschichte des Wortes Kulturkreis, *Anthropos* (Freiburg in der Schweiz), 1–36. old.
- LESER, Paul
1977 Fritz Graebner – Eine Würdigung zum 100. Geburtstag am 4. März 1977, *Anthropos* (Wien), 1–55. old.
- LHÔTE, Henry
1959 Nouvelle contribution à l'étude des gravures et peintures rupestres du Sahara Central, *Journal de la Société des Afrinistes* (Paris), 29, 2, 147–192. old.
- LHÔTE, Henry
1977 *Sziklafestmények a Szaharában*, Budapest.
- LŐRINCZ L. László
1976 Utószó, in: *Irenszej, burját hőségnek*, fordította: Lőrincz L. László, Budapest, 187–194. old.
- MARÓT Károly
1929 Homo divinus és homo faber, *Magyar Szemle*, május, VI., 1. szám, 30–36. old.
- MARÓT Károly
1957 Bevezetés, in: *A kétezeréves Ovidius*, Budapest, 5–49. old.
- MEYERS HANDBUCH
1962 *Meyers Handbuch über Afrika*, Mannheim.
- MIREAUX, Emil
1962 *Mindennapi élet Homérosz korában*, Budapest.
- MITOLÓGIAI ABC
1970 *Mitológiai ABC*, Budapest.

- NAGY József
1927 *A filozófia története*, Budapest.
- NIGGEMEYER, H.
1950 Das wissenschaftliche Schrifttum von Leo Frobenius, *Paideuma*, 377–418. old.
- NORDEN, Hermann
é.n. *Ez Abessínia*, Budapest.
- PALLOTTINO, Massimo
1980 *Az etruszkok*, Budapest.
- PATRICK, Catherine
1973 Művészek alkotó gondolkodása, in: HALÁSZ László szerk.: *Művészetpszichológia*, Budapest, 172–215. old.
- PLATÓN
1943 Kritias, in: *Platón összes művei*, Budapest.
- PLATÓN
1943 Timaios, in: *Platón összes művei*, Budapest.
- RATZEL, Friedrich
1891 *Die afrikanische Bögen*, Leipzig.
- RÉVAI NAGYLEXIKON
1911–1926(35) *Révai Nagylexikon*, Budapest.
- SALVAN, Halo – CAPORALI, Renato
1963 *Az antik Róma*, Budapest.
- SCHULTZ–WEIDNER, W.
1979 Die ostatlantische Provinz (Das Oberguinea-Gebiet als Kulturprovinz), in: BAUMANN, Hermann szerk.: *Die Völker Afrikas und ihre traditionellen Kulturen*, Band II., Wiesbaden, 375–382. old.
- SCHURTZ, Heinrich
1895 *Das Augenornament und verwandte Probleme*, Leipzig.
- SZTRABÓN
1977 *Geógraphika*, Budapest.
- TARR László
1978 *A kocsi története*, 2. kiadás, Budapest.
- ÚJ MAGYAR LEXIKON
1960–1972 *Új Magyar Lexikon*, Budapest.
- VACANO, O. W.
1955 *Die Etrusker*, Stuttgart.
- VAJDA, László
1973 Leo Frobenius heute, *Zeitschrift für Ethnologie* (Braunschweig), 19–29. old.
- VOIGT Vilmos
1979 Hősepika, in: ORTUTAY Gyula szerk.: *A magyar folklór*, Budapest, 123–157. old.
- WARMINGTON, B. H.
1967 *Karthágó*, Budapest.
- WESTERMANN, Diedrich
1952 *Geschichte Afrikas*, Köln.
- WIESCHOFF, Heinz
1933 Die afrikanischen Kulturen nach den Arbeiten Leo Frobenius, in: *Leo Frobenius. Ein Lebenswerk aus der Zeit der Kulturwende*, Leipzig, 96–117. old.

WOHLENBERG, Helmut

- 1933 Die Paideumalehre als Kulturphilosophie, in: *Leo Frobenius: Ein Lebenswerk aus der Zeit der Kulturwende*, Leipzig, 32–56. old.

WÖLFEL, D. J.

- 1950 Die Kanarischen Inseln, die west-afrikanischen Hochkulturen und als alte Mittelmeer, *Paideuma*.

Függelék/Annexes

THE EDITOR'S PREFACE

After his retirement, János Biernaczky inspired by his son, the editor of this volume, started actively dealing with Africanist themes, though his interest in the work of Leo Frobenius probably goes back to the thirties. For as one who “lived through” the birth of the sociographic literature of that era and was familiar with it, or rather as a lover of the artistic and intellectual work of László Németh, he may have come across the name of the great German ethnographer at that time. In the nineties, he often mentioned the television interview in which Gyula Ortutay confessed that in the early thirties, inspired by Frobenius' books and in a burst of enthusiasm, he was keen to go on a collecting trip to Africa.

Bearing all this in mind, it can be no coincidence that János Biernaczky set about the task of translating Frobenius' comprehensive work, *Kulturgeschichte Africas*, before the establishment of the erstwhile African Research Project (1981) at the ELTE University Folklore Department. This is also indicated by a proposal for publication of August 30, 1979, in which mention is made of the already completed rough translation of the text.

As is evident from the he, we submitted the proposal to the Gondolat publisher, which was then at its height. However, Tibor Bodrogi's selection was then in preparation (Leo Frobenius: *African Cultures*, 1981, Budapest, Gondolat, 401 pp), thus the Hungarian version of *Kulturgeschichte Africas* could not be published.

Despite all this, the translation was completed. The translator became his own editor. He wrote copious notes to the basic text. Then, realising that for the modern reader – without knowing Frobenius' many other works – a number of mostly theoretical statements might not be clear, or even, dare one say, intelligible, he started on the task of writing a commentary containing very many documentary quotations. János Biernaczky incorporated among his remarks, for instance, apart from many details taken from the work by Frobenius, a longer part from a version of the Mongolian epic poem *Bogda Gesser Kan*, often referred to by the German ethnographer, but unavailable in Hungarian to this day. The nearly 1500 pages of the translation and the commentary were completed in six volumes in the autumn of 1981.

Much later in the early to mid-nineties, after the founding of Mundus Press, the question of the need to publish Frobenius' work came up again. The publisher looked for sponsors at home and abroad and asked János Biernaczky for a new proposal.

Despite the fact that the search for sponsors did not meet with any success, the typesetting of the translation was completed at Mundus Press and the translator looked it over at the end of the nineties. Now all that was necessary was one final proofreading. On the basis of our collaboration with the Frobenius Institute in Frankfurt, we would like to publish the excellent work in 2003.

We would like to add to the Hungarian publication of the Frobenius work the commentaries written by the learned translator, which contain the following:

	page numbers in the original ma- nuscript
<i>Illustrations</i> (in essence the precise captions to the illustrations for the Frobenius work, used for the translation)	1–170
<i>Historical geology, prehistory, archaeology</i> (the first large part consists of chapters summarizing general knowledge which can be found in various Hungarian language specialized text books, thus they can be omitted.)	171–273
Chapter entitled “On North African rock paintings” (to be published)	274–289
Chapter entitled “Rock painting styles in South Africa” (to be published)	290–327
<i>History</i>	
Chapter entitled “The Garamants and the Mande epic poem” (see our volume)	332–374
Chapter entitled “The History of the old Sudanese States” (see our volume)	375–444
<i>Culture History</i>	
Chapter entitled “The Homeric Greeks’ Opinion of the Ethiopians” (see our volume)	447–458
Chapter entitled “Culture Complexes and Cultural Morphology” (see our volume)	459–472
Chapter entitled “Paideuma” (see our volume)	473–485
Chapter entitled “The Atlantic Culture Complex and Atlantis” (see our volume)	486–546
Chapter entitled “The Scientific background to Frobenius’ works” (to be published)	547–579
<i>Ethnography</i>	
Chapters entitled “Bogda Geszer Kan”, “Maui and the mythology of the Polynesians”, “Jelch the raven” (to be published)	588–656
<i>African religious customs, mythologies, stories</i> (mostly translations with short notes from Frobenius’ various works) (to be published)	657–703
<i>Biographical details</i>	
Chapter entitled “Extracts from the lives of travellers, scholars and poets referred to” (to be published)	703–743
<i>Index</i>	
Pictures, drawings, maps, list of tables (used for the translation)	744–789
Bibliography (to be published)	790–811
Index to names and objects (to be adjusted)	812–873

During his life, János Biernaczky planned to publish some of the commentaries (6 independent chapters) for the Africa Research Project and later as requested by the publisher. He also prepared the extracts from these. Moreover, he prepared the text of four papers for this purpose (The History of the Old Sudanese States, The Homeric Greeks' Opinion on the Ethiopians, On the Theory of Culture Complexes and Cultural Morphology, The Atlantic Culture Complex and Atlantis). The present selection contains the six papers which were marked during the reviewing of the entire contents; two of them are appearing in versions edited by the writer of these lines.

We have placed certain parts of the bibliography at the end of the volume. Also at the end of the book, we are publishing an appendix of the extracts prepared at one time, together with an English translation.

We also point out, that when we publish Frobenius' works (probably in 2003), in the spirit of the remarks made in connection with the contents, we would like to publish the commentaries in their entirety, thus, in compliance with our notes, those parts which do not merely serve to complement the documentation of the translated book, but which were written with the independent intention of imparting knowledge.

We would like to end by saying that, although these papers contain many independent scholarly conclusions and issues, they are as summed up by the title: commentaries. They serve first and foremost to throw light on certain findings of Frobenius' comprehensive work, which are difficult to access on their own (in the absence of the necessary knowledge). This is why there are more than the usual number of quotations or translations of details (most of them taken from the ethnographer's other works). But in our opinion, compared to Hungarian specialised text books which are none too plentiful, these primarily informative texts can also be profitable in creating a wider ranging Africanist project in the future.

Szilárd Biernaczky

kivonatok / summaries

(A „Frobenius-kommentárok tanulmányaihoz/To the studies of the “Frobenius-Commentaries”)

Biernaczky János

(Megjegyzés: A kivonatok a szerző még a nyolcvanas évek során saját maga készítette el.

Note: The summaries were still made by the author himself in the eighties.)

A garamantok és a mande hősnék

Azt a körülményt, hogy Afrika szorosan hozzákapszolódik az európaiak szemhatárán belüli ismert magaskultúrákhoz – aminek bizonyítását Frobenius az egyik legfontosabb feladatának tekintette –, a mande hősnék és a garamantok tekintetében két sajátos tényező támasztja alá. Egyrészt a lovas harcmóddal élő szudáni feudális nemességnek az európai középkori epikára emlékeztető hőskölteményei – amelyeket dalnokaik nemzedékről nemzedékre továbbadva tartottak fenn –, másrészt konkrétan az ókori klasszikus históriából ismert garamant nép történelmi sorsát summázó és a német néprajztudós által lejegyzett hőseposz, a *Gassire lantja*.

E témát bemutatva, a kommentár – figyelemmel Frobenius utalására: a hőseposz és a ló-tartás között fennálló szoros kapcsolatra – a továbbiakban ismerteti, mikor és miképp került a ló Észak-Afrikába, és ott utóbb milyen szerepet töltött be. Ezután szó esik a garamantokra vonatkozó történelmi feljegyzésekről, majd a már említett *Gassire lantja* című hősköltemény – prózában előadott – teljes szövege következik. A garamant hagyomány valós mivoltára ezután a „gara” szótó afrikai előfordulásai segítségével történik utalás. Végül a kommentár – Frobenius nyomán – röviden jellemzi a két mande hőskönyvét, a Dauszit és a Puit.

The Garamants and the Mande Epic Poem

The thesis that Africa is tightly linked to the great cultures known by Europeans – the proving of which Frobenius considered to be one of his most important tasks – is supported by two special factors in the case of the Mande heroic epic poem and the Garamants. On the one hand, the heroic poems of the Sudanese feudal nobility, using horse-mounted military tactics, remind one of European medieval epic poetry. These heroic poems were handed down by the minstrels from generation to generation. On the other, *Gassire's Lyre*, a heroic epic which summarizes the historical fate of the Garamant nation was known from ancient history and was recorded by the German ethnographer.

Taking into consideration Frobenius' reference to the close connection between the heroic epic and horse-breeding, the commentary presents this theme, and further outlines how and when horses were brought to North Africa and what role they played there later on. Then, mention is made of the historical records concerning the Garamants, and this is followed by the full text in prose of the above-mentioned *Gassire's Lyre*. After this reference is made to the real character of the Garamant tradition, with the help of the occurrences of the word “ga-

ra” in Africa. Finally, the commentary briefly sums up – following Frobenius – Dausi and Pui, the two books of the Mande heroes.

A régi szudáni államok története

Az afrikai kultúra története-nek a szerzője a maga idején elsősorban az európai olvasóközönség Afrikát és az afrikaiakat illető szemléletének megváltoztatására törekedett, az emberi kultúra régmúlt nagy korszakaira vetve fényt: hiszen nála a néprajz egyszersmind az őstörténet megvilágításának az eszköztára. S így arra hívta fel a figyelmet, hogy e régesrég letűnt emberi világ elenyészett pompás teljesítményeiből a legtöbbet Afrika őrzött meg a számunkra.

E „történelmi” kommentár Frobenius szóban forgó művének jobb megértését kívánja szolgálni. Miután azonban a jelen problémáit sosem láthatjuk tisztán a múlt bizonyos mértékű áttekintése nélkül, az afrikai múlt egy kiemelt részletének a bemutatása közvetve alighanem a mai időszerű afrikai problémák megértéséhez is közelebb visz.

Bevezető rész; Egyiptomot figyelmen kívül hagyva, Szudánról – Afrika Atlanti-óceántól a Vörös-tengerig elnyúló területének a Szahara és az esős erdő-övezet közötti széles sávjáról – és főképp az ott fennállott régi szudáni államok létéről Európa egészen a 14. századig mit sem tudott. De a mai úgynevezett „tanult” emberek többsége is alig ismeri ezeknek az európai gyarmatosítás folytán végképp letűnt kis-, közepes- és nagy országoknak, hatalmas birodalmaknak a tudomány által többé-kevésbé rekonstruált történetét. Holott ha az európai középkor időszakának nagy szudáni államait, Ghánát, Malit, Kanemot és Szongait összehasonlítjuk a korabeli Európa nagyhatalmaival, Szudán civilizációja aligha marad alul az európai vezető hatalmakkal szemben.

A szóban forgó államok két feltűnő sajátossága: egyfelől az európai középkori krónikák és bizonyos régi történelmi tankönyvek nyújtotta olvasmányokhoz való hasonlósága – uralkodók, ütközetek, hódítások és viszályok ecsetelése –, másfelől a mi múltunkból hiányzó egzotikus vonások (elképesztő szokások, sosem hallott intézmények stb.) felbukkanása. (Utóbbi vonások ismertetésére e kivonatban természetesen nem kerülhetett sor.)

Kelet-Szudán. Abesszínia (a mai Etiópia): a legenda szerint I. Menelik – Salamon és Sába királynőjének a fia – a Kr. e. 10. és 9. század fordulóján alapította. Az ország, egyetlen kivételként, ma is önálló államalakulat.

Napata (az ókori Etiópia): a mai Szudáni Demokratikus Köztársaság területének egy részén állott fenn. 2800–3000 évvel ezelőtt Egyiptom tartománya. A Kr. e. 8. században majdnem egész Egyiptomot meghódítja, de uralmát csupán egyetlen század időtartamáig, az assírok egyiptomi hódító hadjáratáig sikerül megtartania. Kr. e. 30-ban római provincia. Változatos történetének az arab támadások a 15. században vetnek véget.

Darfur: története az 4. századtól, a tundzsurok ideérkezésétől számítható. Az érvényesülő egyiptomi keresztény kulturális hatásnak a 13. században behatoló iszlám vet véget. Ezután nevezetes mohamedán dinasztiák és uralkodók kerülnek Darfur élére, de a 19. században – formális önállóságát megtartva – az ország Egyiptom uralma alá kerül. 1915-ben Darfurt az Angol–Egyiptomi–Szudáni kondominiumhoz csatolták.

Közép-Szudán. Wadai: az országról az első hírek a 15–16. századból származnak, amikor a tundzsurok uralma alá került. A hagyományokra utaló, feudális jellegű, szakrális királyság ellenére a mohamedán vallás fokozatosan tért hódít. Sikerek és kudarcok változatos eseményei után, a 19. század utolsó éveiben, belső villongások folytán, jelentőségét az ország elveszti.

Közép-Szudánból ismertetésre kerül még: Bagirmi (a 16. századtól a 20. század elejéig), Bornu (800-tól 1839-ig; ennek során Szaif dinasztia 800-tól kb. 1800-ig, tehát kerek ezer esz-

tendeig uralkodott), a Hausza Államok (hét eredeti és hét nem eredeti hausza állam; a leg-
 ősből: Daura, feltehetően a 11. században jött létre. – Ezek az államalakulatok – közöttük
 Szungai is – a 19. század elején a fulániai előretörése nyomán szűnt meg vagy veszítette el
 önállóságát.

Nyugat-Szudán. Gurma: a Niger-kanyar vidékén a 13. században jött létre, s a 17. század-
 ban már csak az innen kirajzott moszik tartották meg függetlenségüket.

Moszi: a hagyományok által megőrzött legendás múlt története mellett a moszi országok
 – Jatenga, Vagadugu, Riziam és Uahiguya – valamikori legfőbb állami tisztségei is ismerete-
 sek, funkciójukkal együtt. A 19. század elején lehanyatló moszi országokat 1896-ban Fran-
 cia–Nyugat-Afrikába kebeleztek be.

A mande államok – Ghána, Mali, Szoszo, Kong, Ségou és Kaarta – közül az ismertetés a
 két legnagyobb országra szorítkozik.

Ghána: a mai Ghána a volt aranyparton fekszik, viszont a történelmi Ghána a valamikori
 Francia-Szudán területén volt. Az aranybányáról híres országot az arab szerzők először a 8.
 században említik. Az iszlámra tömegesen a 11. században térnek át. A 9–11. században
 nagyhatalmi ország erejét az ellenük 1061-től 1076-ig hadakozó almarovidák döntötték meg,
 s 1088-ban, ismét függetlenné válva, régi hűbéreseire hatalmát Ghána már nem tudja kiter-
 jesztetni. Utóbb – 1240-től a 14. századig – mint Mali hűbéres állama állt még fenn.

Mali: a 12. század végén jött létre, és a 14. században terebélyesedett ki. Az ország legen-
 dás múltjának neves alakja: Szungyata, az ilyen néven ismert eposz főhőse. Fénykorát a birod-
 alom Kango Mussza (1312–1337) uralkodásának ideje jelzi. Birodalmát egyenrangúnak te-
 kinthetjük a korabeli Európa vagy Ázsia legnagyobb hatalmaival. A nagyhatalom a 15. szá-
 zadban indul hanyatlásnak, és a 16. majd a 17. században egyre súlyosabb veszteségek érik.
 1670-ben a Szegu királyság bambarái végül megsemmisítik a korábbi századoknak ezt az af-
 rikai nagyhatalmát.

Volof: eredete a 14., mások szerint a 12. századig nyúlik vissza. A három volof tartomány
 – Ualo, Kayor és Baol – a 15. század második felében tesz szert jelentősebb hatalomra. A 16.
 század derekán a fulániai csapásai alatt az ország lehanyatlak. Szomszédai ennek ellenére soká-
 ig nem tudták felszívni, és a volofok egészen a 20. század elejéig megőrizték önállóságukat.

The History of the old Sudanese states

In his time, the author of the *Kulturgeschichte Afrikas* made great efforts firstly to change the
 European reading public's view concerning Africa and the Africans, calling attention to the
 great bygone periods of human culture. In his opinion, ethnography is at the same time a
 means of throwing light on prehistory. This is why he points out that it is Africa which has
 preserved for us the most of the long since vanished and glorious achievements of this human
 world.

This "historical" commentary tries to give a better understanding of the Frobenius work in
 question. As we cannot clearly see today's problems without looking at the past to a certain
 extent, the presentation of a certain part of the African past will probably bring us closer to an
 understanding of the problems of present-day Africa.

Introduction. Apart from Egypt, Europeans did not know anything about the Sudan, the
 African territory spreading from the Atlantic Ocean to the Red Sea, the wide strip of land be-
 tween the Sahara and the rain forest belt, nor did we know about the existence of the old Su-
 danese states of this area until the 14th century. But most of the so-called "educated" people of
 today, hardly know the history of these countries of various sizes and huge empires that had
 completely disappeared as a consequence of European colonization and have been more or

less reconstructed by academics. If we compare the large Sudanese states of the European Middle Ages: Ghana, Mali, Kanem and Songhay, with the European great powers of the period, Sudanese civilization would scarcely be inferior to the leading European states.

The above-mentioned states have two striking characteristics: on the one hand they resemble European medieval chronicles and certain historical text-books – descriptions of monarchs, battles, invasions and discords – and on the other many exotic features emerge (fantastic customs, unprecedented institutions, etc.) that are completely missing from our past. (The presentation of these latter features in this extract is, of course not possible.)

Eastern Sudan. Abyssinia (contemporary Ethiopia): According to legend, Abyssinia was established by Menelik I. – the son of Salamon and the Queen of Sheba – at the turn of the 9th–10th century B.C. This is the only country which is an independent state even today.

Napata (ancient Ethiopia): existed on a part of the territory, which is now the Sudanese Democratic Republic. 2,800 or 3,000 years ago it was in the dominion of Egypt. In the 8th century B.C. almost the whole of Egypt was conquered by Napata, which maintained its dominance for only a century until the campaign of the Assyrians which conquered Egypt. In 30 B.C. it became a Roman province. Its variegated history ended with the Arab attacks in the 15th century.

Darfur: Its history dates from the 4th century A.D., from the arrival here of the Tundsurs. It was the arrival of Islam in the 13th century that put an end to the prevailing Egyptian and Christian cultural influences. After that, prominent Islamic dynasties and rulers took command of Darfur, but in the 19th century – keeping its formal independence – the country came under Egyptian rule. In 1915 Darfur was annexed by the Anglo-Egyptian–Sudanese condominium.

Central Sudan. Wadai: The first records of this country date back to the 15th and 16th centuries, when it came under the rule of the Tundsurs. In spite of the feudal nature of the sacred kingdom, keeping to its traditions, the Moslem religion gradually gained ground. After various successes and failures, the country lost its importance due to internal strife and discord in the last years of the 19th century.

The following states in Central Sudan are also described: Bagirmi (from the 16th century to the beginning of the 20th century), Bornu (from 800 to 1893 A.D., the Saif dynasty ruled from 800 to 1800 i.e. for 1000 years), the Hausa States (seven original and seven newer Hausa states; the oldest one was Daura which presumably came into being in the 11th century. These states – including Songhay – ceased to exist or lost their independence with the advance of the Fulanians in the early 19th century.

Western Sudan. Gurma: Came into being in the district of the Niger bend in the 13th century A.D., and in the 17th century it was only the Mossi, who had hived off from this territory, who kept their independence.

Mossi: besides the legendary past preserved by tradition, the once important state offices and functions of the Mossi countries – Jatenga, Vagadugu, Riziam and Uahiguya – are also known about. The Mossi countries declined in the early 19th century and were incorporated into French West Africa in 1896.

Of the Mande states – Ghana, Mali, Soso, Kong, Segu and Kaarta – only the two largest are described.

Ghana: The Ghana of today lies on the former Gold Coast but historical Ghana occupied the territory of onetime French Sudan. The country, famous for its gold mines, was first mentioned by Arab authors in the 8th century. In the 11th century the people were converted to Islam en masse. The country was a great power from the 9th to the 11th centuries and was overthrown by the Almarovids, who fought against Ghana from 1061 to 1076. In 1088, the coun-

try became free again, but it could not extend its former influence to its old vassals. From 1240 to the 14th century it existed as the vassal state of Mali.

Mali: Came into being at the end of the 12th century and extended its territory in the 14th century. Sundjata, the great figure of the country's legendary past, is the hero of an epic named after him. The golden age of the country was between 1312 and 1337 under the reign of Kango Mussa. This empire can be considered equal to the greatest powers of Europe or Asia of that period. This great empire sank into decay in the 15th century and suffered heavy losses in the 16th and 17th centuries. In 1670 the Bambaras of the Segu kingdom destroyed this great African power of earlier centuries.

Wolof: According to some, it originated in the 14th century, but others say it dates back to the 12th century. The three Wolof domains – Ualo, Kayor and Baol – gained significant power in the second half of the 15th century. In the middle of the 16th century, the country was slowly destroyed as a consequence of attacks by the Fulanis. In spite of its decline, its neighbours were not able to absorb its territory; thus the Wolofs preserved their independence until the early 20th century.

A homéroszi görögség vélekedése az etiópokról

Az „Atlantisz-hipotézis” kapcsán szó esett arról, hogy Frobenius tudományos hitelét egyes kortársai – rendhagyó egyéniségének félreértése és a munkái tudományos háttérére vonatkozó információk hiánya miatt – megkérdőjelezték, mi több, e balítélet olykor ma is feléled.

E kommentár készítője Frobenius őszinteséget sugárzó szuggesztív írásai és eme észrevételek szembesítése során egyszer-másszor feltette magában a kérdést: vajon előfordulhatott olykor, hogy ez a fanatikus Afrika-kutató tetszetős feltevések alátámasztása kedvéért „megerőszakolta” a tényeket? Művei olvasása során azonban ismét és újra megerősödött az a meggyőződése, hogy: ez egyszerűen lehetetlen.

És akkor felbukkant egy többször visszatérő idézet, amelynek a forrása se itt, se ott, se amott nem akart előkerülni. Elérkezett tehát a pillanat, amikor tiszta vizet kellett önteni a pohárba.

Az idézet szerint – amelyet Frobenius, kedves etiópjairól szólva, többször említ –, a Homérosz korabeli görögök úgy vélekedtek az etiópokról: ők azok... „a feddhetetlenekek, akiknek az áldozata a legkevesebb az istenek előtt.”

A kommentár arról számol be, milyen állomásokon keresztül sikerült a többször előbukkanó idézet forrásait megtalálni, és ezzel együtt az „álidézet”-re vonatkozóan felmerült gyanú árnyékát eloszlatni.

The Homeric Greeks' Opinion of the Ethiopians

Frobenius' scientific authenticity was questioned in relation to the “Atlantis hypothesis” by some of his contemporaries because of their misunderstanding of his extraordinary character and because of the lack of information concerning the scientific background to his work. Even today this misjudgement sometimes reappears.

While confronting the writings of Frobenius full of sincerity, and these observations, the writer of this commentary wondered whether this fanatic Africa researcher might sometimes “distort” the facts in order to support his appealing suppositions? But continuing to read his works, he was more and more convinced that this was impossible.

Then, a recurring quotation appeared whose source could not be found anywhere. So the moment came when one had to get to the bottom of the problem.

According to the quotation – mentioned many times by Frobenius when speaking of his beloved Ethiopians – the Greeks of Homer’s time thought that the Ethiopians were those... “irreproachable people whose sacrifice meant the most to the gods.”

The commentary gives an account of how the sources of the recurring quotation were found and the shadow of suspicion regarding the “alleged” quotation was dispelled.

A kultúrakör-elméletről és a kultúrmorfológiáról

A 19. században tudományos rangra emelkedő néprajztudomány eltérő nézeteket vallott mind az úgynevezett primitív népekről, mind pedig kultúrájukról. Mindkét vonatkozásban egyfelől elkorcsosulásról, másfelől ósállapotról, illetőleg az evolúciós fejlődés meghatározott állomása-iról beszéltek.

A néprajzi tárgyi leletek gyűjteményei az idők során úgy elszaporodtak, hogy hozzá lehetett fogni ezek összehasonlító vizsgálatához. A föld egymástól legtávolabbi pontjain élő természeti népek egyes használati- vagy kultikus tárgyainak meglepő hasonlósága láttán a német Adolf Bastian megfogalmazta az „elemi gondolat”-ról szóló elméletet, amely szerint e hasonlóságok a többé-kevésbé azonos lelki beállítottság és környezeti hatás eredményeként jönnek létre.

Két másik német tudós, Friedrich Ratzel és Heinrich Schurtz, kétségbe vonta az „elemi gondolat” érvényét, és ők konkrét – akár történelem előtti – népvándorlásokkal, illetőleg a népek közvetlen –, háborúban vagy békés szomszédság formájában megvalósuló érintkezésével magyarázták a rokon vonások létrejöttét. S ezzel megvetették annak a földrajzi-történeti szemléletnek az alapját, amelyet utóbb kultúrakör-elmélet néven a 25 éves Frobenius fogalmaz meg. Az akkor elérhető néprajzi adatok birtokában Frobenius – a *Der Ursprung der afrikanischen Kulturen* (Az afrikai kultúrák eredete, 1898) című munkájában – felvázolta az Óceániától Nyugat-Afrikáig terjedő úgynevezett „maláj-néger” (később általa „egyenlítői”-nek nevezett) kultúrakört, miközben egyrészt figyelmeztetett a hiányos adathátterre – amit szerinte nagyarányú és részletes helyszíni néprajzi felmérő munkával kellene kiküszöbölni –, másrészt arra is rávilágított, hogy ilyen vagy amolyan kulturális egységről, néven nevezett kultúraköréről csak akkor és ott lehet beszélni, ahol a tárgyi és szellemi néprajzi elemek szerves egységet alkotnak. Felsorolásként egymás mellé illesztett kisebb-nagyobb mennyiségű hasonlóság önmagában tehát nem nyújt e körzetek – a kulturális elemek összehasonlítását, a migrációelmélet igazolását biztosító, összehasonlítási alapot képező egységek – körvonalazásához kellő alapot.

Néhány évvel később Frobenius megkezdte afrikai expedícióit, és a kultúrakör-elmélet tudományos fejtegetésével a húszas évek elejéig – az *Atlas Africanus* megjelenéséig – felhagy. Az általa először megfogalmazott elmélet azonban többek számára kiinduló alappá válik, és a „kultúrakör-elmélet” – bár Frobenius neve vele kapcsolatban ez idő tájt háttérbe szorult – hosszú évtizedekre a német néprajztudomány központi problémakörévé vált.

1904-ben Fritz Graebner Óceánia, Bernhard Ankermann pedig Afrika kultúraköreiről publikált terjedelmes tanulmányt. Frobenius bírálata szerint e tanulmányok a kultúrakörök „szerves egység” mivoltát nem domborították ki megfelelő módon.

A következő évtizedben – alapvetően Graebner munkásságára támaszkodva – Wilhelm Schmidt megalapította az úgynevezett „bécsi iskolát”, és az ő sajátos történelmi konstrukciókat kialakító, kultúrakör-elméletre alapozott tanításuk azután évtizedekig nagy tekintélynek örvendett. A néprajzi vizsgálatok időközben világszerte továbbfolytak, és a jelentős mérték-

ben gyarapodó ismeretek a bécsi iskola alaptételeit (Graebner óceániai kultúrák-felosztásából az egész földre átültetett kultúrákörök realitását: az emberiség egyöntetű egyetemes fejlődésének, a fejlődés mindenütt kialakuló azonos állomásainak előfeltételezését; az őskultúra, az ezt követő elsődleges kultúrák három vonala: a totemizmus, az anyajog és a pásztor nomadizmus általános érvényét; a magaskultúráknak az elsődleges kultúrák kereszteződése révén történt létrejöttét; és végül a mindenfajta „totemizmus” és „eltorzult” népi hiedelemvilág mögött ott lappangó elsődleges isteneszmére vonatkozó tézist) hovatovább aláásták. Ennek következményeként a néprajztudomány a „kultúrák-elméletet” a harmincas–negyvenes évek folyamán egyre inkább túlhaladottnak minősítette.

Időközben Frobenius –, akinek kultúrák-elméletére téves általánosítással az „elavult” megbélyegzést többnyire ugyancsak kiterjesztették – merev hipotetikus elemektől mentes saját kultúrák-elméletét „kultúr-morfológiai” koncepciójába építette be, amely a történelem és a történelmi idők régészete, a régészetnek az őstörténetbe behatoló ága, továbbá a korábbi és korabeli etnográfiai, illetőleg etnológiai kutatások eredményeit összekapcsolva; és ugyanakkor mind a földrajzi (térbeli), mind a történelmi (időbeli) szempontú elrendezés rekonstruálását megkísérelve igyekszik az emberi kultúra szerkezeti összefüggéseit megvilágítani.

Ez a szellemi irányzat egyúttal a Közel-Keletre és Európára korlátozott korábbi „világtörténelem” földrajzi és történelmi határait is szétfeszítette, méghozzá az egész földgömbre kiterjeszkedő igénye folytán térbeli, az őstörténetig hatoló visszapillantása révén pedig időbeli vonatkozásban.

E koncepciót továbbra is áthatja Frobeniusnak az afrikai expedíciók tapasztalatai alapján kikristályosodott kultúrák-szemlélete, amely – az „elemi gondolat”-tal szemben a „migráció-elmélet”-et alátámasztva – az egyes kultúrák kapcsolatait illetően arra az álláspontra helyezkedik, hogy: „Nincs egyetlen olyan kultúra, amely teljes elszigeteltségben fejlődött volna ki. Ellenkezőleg: egyetlen kultúra sem érthető meg más kultúrákhoz fűződő kapcsolatok feltételezése nélkül.”

On the Theory of Culture Complexes and Cultural Morphology

Ethnography was promoted to the rank of a science in the 19th century, and offered diverging views of so-called primitive peoples and their cultures. In both respects, scientists were talking about degeneration on the one hand, and about primitive conditions, i.e. definite phases of evolution, on the other.

In the course of time, ethnographic material findings became so numerous, that their comparative examination could begin. Seeing the striking resemblance of certain articles for personal or religious use of “primitive” peoples living in the farthest corners of the earth, the German Adolf Bastian built up his theory of “elementary thought”, according to which these similarities are produced as a consequence of more or less similar mental attitudes and environmental influence.

Two other German scientists, Friedrich Ratzel and Heinrich Schurtz questioned the validity of “elementary thought” and explained the emergence of similar characteristics by specific – even prehistoric – migrations and by the direct contact between peoples that came about in the form of war or proximity in peace. In so doing they laid the foundation for the geographical-historical view that was later developed by the 25-year-old Frobenius as the theory of culture complexes. Possessing the then available ethnographical data, Frobenius in his work entitled *Der Ursprung der afrikanischen Kulturen* (The Origin of African Cultures, 1898), outlined the so-called “Malay–Negro” (later named by him “equatorial”) culture complex spreading from the South Sea Islands to West Africa. While on the one hand he warned of the in-

complete data – which, according to him, should be eliminated by large-scale and accurate ethnographical field-work, on the other, he pointed out that one could only speak of this or that cultural unit or of a certain culture complex when and where material and spiritual ethnographical elements form an organic unit. Therefore, greater or lesser similarities put together and listed, do not furnish a sufficient basis for outlining these regions, or comparing the cultural elements and proving the validity of the theory of migration.

Some years later, Frobenius began his African expeditions and gave up the scientific analysis of the theory of culture complexes until the beginning of the twenties – i.e. until the publication of the *Atlas Africanus*. But the theory that he first developed became a starting point for many people, and the “theory of culture complexes” became a central theme of German ethnography for long decades, although at this time, Frobenius’ name receded into the background.

In 1904, Fritz Graebner published a lengthy study on the culture complexes of the South Sea Islands, and Bernhard Ankermann published his study on the culture complexes of Africa. In Frobenius’ view, these studies did not suitably emphasize the “organic unit” nature of culture complexes.

In the following decades, based on Graebner’s lifework, Wilhelm Schmidt founded the so-called “Vienna school”: its tenet, forming specific historical constructions based on the theory of culture complexes, was highly respected for decades.

During that time ethnographic research progressed world-wide, and the advancement of knowledge undermined the fundamentals of the Vienna school. These were: the extension of the reality of culture complexes to the whole world, on the basis of Graebner’s division of the South Sea Islands into culture complexes; the precondition of a uniform, general development of mankind taking place everywhere in the same phases; the universal validity of the three lines of primary cultures following ancient culture, i.e. totemism, matriarchy and pastoral nomadism; the emergence of high cultures as a consequence of the intercrossing of primary cultures; and finally all kinds of theses concerning the primary conception of God that lies hidden behind “totemism” and “distorted” folk beliefs. As a consequence of this, during the thirties and forties, ethnography regarded the “theory of culture complexes” as more and more outdated.

In the meantime, Frobenius, whose theory of culture complexes was also branded as “outdated” owing to false generalizations, built his own theory of culture complexes, free from rigid hypothetical elements, into his concept of “cultural morphology” that tries to point out the structural connections of human culture by linking: history and the archaeology of historic times, the archaeological branch penetrating prehistory, and the results of previous ethnographic and ethnological research; and at the same time, trying to reconstruct both geographical (spatial) and historical (temporal) classification.

This intellectual trend also stretched the geographical and historical boundaries of “world-history”, which had previously been confined to the Near-East and Europe, in respect of space, due to its claim of spreading over the whole globe and in respect of time, due to its going back to prehistory.

This conception is still influenced by Frobenius’ view of culture complexes that crystallized on the basis of his experiences during his expeditions to Africa and which, supporting the “theory of migration” against “elementary thought”, assumes the following point of view concerning the connections between certain cultures: “There is no culture which has developed in complete isolation. On the contrary, no culture can be understood without the assumption of connections linking it to other cultures.”

Paideuma

Az egymástól eltérő, önálló, szerves egységet alkotó kultúrák belső lényegének, atmoszférájának fogalmát Frobenius idején többnyire a „kultúrlélek” szóval jelölték. Ő ezt a kifejezést alighanem túltúl metafizikai jellegűnek találta, ezért természettudományos színezetű valószínű fogalmából kiindulva ugyanerre egy másik fogalmat alkotott, s azt egy általa képzett görög szóval nevezte el. Ez pedig a „ma” görög képzővel szenvedő alakra hozott „paideu”, azaz a „nevelés” jelentéssel bíró kifejezés.

A „paideuma” szóban – bár tágabb értelemben nemcsak nevelődést, hanem nevelést, nemcsak a tanulást és az elsajátított tudást, hanem a tanítót is jelenti – kétségkívül a passzív vonatkozásra esik a hangsúly, a kívülről jövő oktató-képző hatalomra, tehát a kor és a meghatározott földrajzi térség sugallatára reagálni tudó emberi képességet domborítja ki.

A fogalom részletes kifejtése során – párhuzamot vonva az egyes kultúrák és az egyén egyaránt szakaszokra osztható életpályája között – arról is hallunk, hogy mind az ember (az individuum), mind az adott kultúra, gyermekként démonokat, ifjúként eszméket, érett férfiúként pedig a tényeket választja isteneinek. S azt, hogy melyek az embert és a kultúrákat a maga hatása alá vonó tanító-oktató hatalmak, *Az afrikai kultúra történeté*-ben a kultúrateremtést sugalló „növény”-ről, „állat”-ról és „égitestek”-ről kifejtett gondolatok adják ezt tudtunkra.

A paideumára vonatkozó tanítással szorosan összefügg a Frobenius műveiben oly gyakran előforduló „megragadottság” (Ergriffenheit) fogalma, a külső sugallat okozta „megrázkódtatás” kifejezése is, ezt bizonyosan szoros szálak fűzik ahhoz az individuális művészetpszichológiai mozzanathoz, amelynek folyamán az alkotó szellemben megfogán a leendő alkotás víziója, vagyis ha úgy tetszik, a részben külső tényezőkre visszavezetett ihlethez. S amiért paideuma-tanában Frobenius ezt a mozzanatot beépítette, arra egyéni művészhajlamában találtunk magyarázatot.

A paideuma fogalmának kifejtése során e fogalom passzív jellegének egyoldalú hangsúlyozása vezethette Frobeniust arra a – ma túlhaladottnak tekintett – megállapításra, miszerint a kultúra önálló természeti képződmény, annak az emberi rasszhoz semmi köze, hiszen a kultúrának az ember csupán a hordozója.

(Miután ez a „túlhaladott” tézis éppen a fasiszta Németországban hangzott el nyomatékosan, Frobenius emlékének ápolói a német afrikanisztika eme úttörője korát megelőző, elismerésre méltó humanitását támasztják vele alá. Pedig – az említett értékelés jogosultságát fenntartás nélkül elismerve – e tantétel érdemesnek látszik arra, hogy a korabeli szellemi küzdőtér adottságaiból – és ennél fogva a tétel „válasz-jellegéből” – kiindulva, azt újból végiggondoljuk.)

Paideuma

The concept of the internal essence and atmosphere of different, independent cultures forming one organic unit was mostly denoted by the words “cultural spirit” in Frobenius’ time. He probably found this expression too metaphysical and, based on the concept of reality of the natural sciences, he created another concept for the same thing, and gave it a name he invented from the Greek. This word is “paideu”, made passive by the Greek ending “ma”, i.e. the expression meaning “education”.

The word “paideu” means in a broader sense not only being trained but education, not only learning and acquired knowledge but the teacher as well. The emphasis is undoubtedly on the passive relationship and on the educational and instructive power coming from outside,

the human capacity capable of reacting to the impulse of the age and of a definite geographical area.

During the detailed explanation of the concept – by drawing a parallel between the lifetime of certain cultures and of the individual, both equally divisible into phases, we also learn that both Man (the individual) and the given culture, choose demons in their childhood, ideas in their youth and facts in their maturity, as their gods. And we also learn in the *History of African Culture*, from the reflections on “plant”, “animal” and “celestial bodies” suggesting the creation of cultures, what those educational or instructive powers are, that exercise an influence on Man and on cultures.

The tenet concerning “paideuma” is also closely related to the concept of “being enraptured” (Ergriffenheit), the expression of the shock caused by an external impulse which so often occurs in Frobenius’ work and which is probably closely linked to the individual artistic and psychological phase, in which the vision of the future work of art is conceived in the creative mind; i.e. to the inspiration partly traceable to external factors. And the explanation of why Frobenius built this phase into his tenet of “paideuma” is found in his own artistic talent.

During the explanation of the concept of “paideuma”, it was probably the one-sided emphasis on the passive quality of this concept that led Frobenius to his – now outdated – statement that culture is an independent natural formation which has nothing to do with the human race, because man is merely the medium for culture.

(Since it was fascist Germany where this “outdated” thesis was emphatically introduced, those cultivating Frobenius’ memory use this thesis to support the humanism ahead of his age and worthy of appreciation, of this German pioneer of African studies. Though unreservedly admitting the justness of the above mentioned evaluation, this thesis seems worth rethinking, starting with the nature of the intellectual arena of the age and consequently, with the “solution” the thesis offers.)

Az atlanti kultúrakör és Atlantisz

Leo Frobeniusnak az afrikai kultúrakörök leíró jellemzése folyamán kialakított – és néhány vonatkozásban általa több ízben kiigazított – „Atlantisz-hipotézise” kivételesen jó példa arra, hogy a népkultúra terén oly sokszor megcsodált hagyományörzés ereje némelykor más területen, így egyes tudományos körök és a közvélemény – jelen esetben az afrikai kultúra történetét figyelemre méltató olvasóközönség – terén is milyen hihetetlenül makacs erővel képes egy súlyos félreértést immár közel nyolcvan esztendeje, mintegy szájról-szájra továbbadva, fenntartani.

Az említett „súlyos félreértés” továbbhagyományozásának kiváltó okait széleskörűen feltáró munka nyomán bizonyára számos szociálpszichológiai tanulság levonása válna lehetségessé. Néhány ilyen nyilvánvaló ok, bár az említett feltárás híján, a téma más szempontú megközelítése során is érzékelhető. Ilyenek: a kultúrkörelmélet körüli évtizedes szembenállás egyfelől a „bécsi iskola” (W. Schmidt), másfelől Frobenius s az ő táboráé között; (hipotétikus alapon) a felületes, „félművelt” olvasóközönség hatékony kommunikációs tevékenysége, hasonlóképpen másodrangú tudósoké; a tudományos utókor közönye a terminus technikusok változása folytán „aktualitását veszített”-nek tűnő problémák iránt; a nagy nyugati népek legjelentősebb tudósai között is nem egyszer tapasztalható – európai vonatkozású – „egy-” vagy „kétnyelvűség” (vagyis például angol, francia, illetőleg német részről – kellő mértékű nyelvismeret híján – a másik két nyelven vagy azok egyikén publikált művek ismeretének a hiánya), ebből következően többek között korábbi téves megállapítások bírálat nélküli „átvétele”, majd „tömörítő”, „egyszerűsítő”, tehát azokat többé-kevésbé „deformáló” átfogalmazása stb.

E sajátos – és jelen esetben káros – hagyományörzés észlelésének közlése mellett Frobenius „Atlantisz-hipotézisének” ismertetése egyben jó alkalom annak az erőfeszítésnek a bemutatására, amellyel a 20. század első évtizedeiben a néprajztudomány akkori leghaladóbb irányzatainak egyike ki akart törni az immár szenilisnek bizonyuló Európa-centrikus történelemszemléletből, hogy a korabeli élenjáró tudományos ismereteket szintetizálva az emberiség múltjának szélesebb látképét tárja a kortársak szeme elé.

A kultúrakör-elmélet első megfogalmazója, Leo Frobenius, Afrikát kultúrakörökre osztva, ezek sorában – az észak- és dél-eritreai, valamint a szirtiszi mellett – leírja a Guineai-öböl mentén elterülő, tehát az Atlanti-óceán által határolt „atlanti-kultúrkört” is. Megkülönböztető jegyeiként a szerző számos tárgyi néprajzi, szokáson alapuló és jogszokásbeli sajátosságot mutat be. E kultúrakör egyik legmegfelelőbb vonása, hogy egy korai magaskultúra kisugárzása tükröződik rajta vissza, amit a Frobenius által 1910-ben Ifében kiadott, magas művészi színvonalú réz- és terrakotta portrék különösen alátámasztottak.

A kívülről érkező kulturális hatásokat számba véve, három forrás kerül említésre. Egyrészt ókori kolonizáló hajós népek, a Gibraltári-szoroson át Afrika nyugati partjaira jutva, hozták volna ide – a szerző feltevése szerint – a korabeli, Zeusz előtti poszeidóni földközi-tengeri kultúrát (s épp ez a feltevés kapcsolódik az elsüllyedt Atlantisz szigetére vonatkozó ókori híradásokhoz). A második forrás az észak-eritreai kultúra által közvetített dél-arábiai kultúra. A harmadik ösztönző pedig, északról érkezve, a Földközi-tenger környékének egy későbbi korára valló, a műkenéi kor elemeit is felmutató szirtiszi kultúra.

Az először említett poszeidóni kultúra sokrétűen megmutatkozó hatásával hozza Frobenius kapcsolatba Platónnak az Atlantisz szigetére vonatkozó s a *Timaios*, valamint a *Kritias* tartalmazta híradásait.

Az 1911-ben kiadott *Auf dem Wege nach Atlantis* című művének első részében Frobenius bőségesen idéz Platón *Kritias*ából, majd Hérodotosz és Diodórosz munkáinak bizonyos kitételei alapján úgy véli, az Atlantisz-legenda magja – e sziget közölt méreteiből következően – nem más, mint a Guineai-öböl mentén fölfedezett afrikai terület, amiről a partját látogatók nem sejtették, hogy Líbiához (az ókorban így nevezett Afrikához) tartozik. Az elsüllyedés motívuma pedig, szerzőnk feltevése szerint, a kereskedelmileg érdekelt hajós nép – saját üzleti érdekei védelmében kitalált – szándékosan félrevezető információján alapul.

Frobenius a kultúraközvetítő földközi-tengeri hajós népet illetően először a föníciaiakra gondolt, utóbb azonban az etruszkok hatását mutatta ki az atlanti kultúrakör egy sor sajátosságában.

Kétségtelen, hogy az Atlantisz-legenda – amelyet Frobenius is hangsúlyozottan legendának minősít – a mai napig legenda maradt, és kialakulásának történeti magja, a Szantoriniszigetek kapcsán legújabbban felmerült igen érdekes hipotézis ellenére, feltehetően sosem lesz tudományosan bizonyítható. Ám függetlenül attól, hogy a mai neves afrikanisták túlnyomó része nem tengeri, hanem szárazföldi kultúrahatásnak tulajdonítja a Frobenius által észlelt „atlanti” jellegzetességeket, azok a megállapítások, melyek Frobenius Atlantisz-hipotézisét egy ősi legendára alapozott, tudóshoz nem méltó fantazmagóriának tekintették és tekintik, minduntalan megfelelnek arról, hogy:

- egyfelől Atlantisz platóni leírásán kétségkívül a klasszikus görögség előtti poszeidóni kultúra tükröződik,
- másfelől az atlanti kultúrakör területén az etruszk vagy legalábbis a korai földközi-tengeri kultúra számos bizonyítható párhuzama bukkan fel,
- Frobenius elsősorban a jószerint hézagos emlékekből vázlatosan ismert, rég letűnt poszeidóni kultúra „élő” utódának felfedezésére – e felfedezés roppant jelentőségére – helyezi a hangsúlyt, nem pedig arra: ki volt vagy kik voltak a közvetítők. Nem beszélve arról, hogy a

földrésznyi sziget elsüllyedését cáfolva az Atlantisz-legendát éppen egyik sarkalatos legenda-elemétől fosztja meg.

S hogy a kortársak lényegében alaptalan és megalapozatlan vádja, mely a „túlontúl fantáziadús” és ezért „tudományos hitelét illetően megkérdőjelezhető” Frobeniusra vonatkozik, bizonyos mértékben máig fennmaradt, ezt ékesen bizonyítja az egyébként kitűnő Basil Davidson 1960. évi kiadású *Az újra felfedezett ősi Afrika* című könyvében található – és e kommentár szerzőjének tudomása szerint máig meg nem cáfolt – ama kitétel, amely az 1897-ben az angolok által talált híres benini leletekről szólva így hangzik: „Leo Frobenius német afrikanista egy évtizeddel később még több ilyen leltre bukkant (tudniillik Ifében), s ő mindezt Atlantiszt, az elveszett kontinens örökségének tulajdonította...”

Az általa felsorolt forrásművek alapján valószínű, hogy Davidson nem vagy csak gyengén tud németül. Sokkal körültekintőbb tudós azonban annál, semhogy ezt az információt ne „szakavatott tudós” írásából vette volna át.

A vázolt téma lezárásaként a kommentár Frobeniusnak az 1926-ban az *Atlantis* sorozat 10. köteteként kiadott könyvéből vett sorait idézi:

„Íme előttünk a terrakotta-fejek, a (Poszeidónnal azonosnak tekinthető) Olokun fő és régészeti bizonyítékként Nyugat-Afrika mindenféle törmeléke. A múlt kódéből pedig előbukkan a jorubák mitológiája – amely azonban nem álomba szenderült hagyaték, hanem elevenen élő organizmus, olyan életérzést kifejező zárt mitológia, amely sehol másutt nem áramlik már át a földön zavartalan tisztaságában a népeken. Mert a jorubák életérzése – ott, ahová Európa nem fészkelte még be magát áruházaival és ültetvényeivel – a magas mitológiáé, mégpedig a görögök előtti kor teljes tartalmú alkotó- és díszítőelemeivel.

Ami a görögség rohama folytán a Földközi-tengeren évezredekkel ezelőtt – mint akkor már ősi és elöregedő – elpusztult, az még él ma Nyugat-Afrika távoli vidékein.

Ez az atlanti-probléma varázsa.

Nem a sejtések és gyanítások birodalmából felvonultatott képek, hanem a bámulatraméltó tények varázsos ereje, az évtizedek elmúlása után felmérhető, megfogható valóság.”

The Atlantic Culture Complex and Atlantis

Leo Frobenius established his “Atlantis hypothesis” during his descriptions of African culture complexes and corrected them several times. This is an especially good example showing how firmly traditions are preserved in folklore and public opinion – in this case the considerable reading public following the history of African culture – and how they can maintain a serious misunderstanding for almost eighty years spreading it by word of mouth.

During the extensive exposure of the reasons bringing about the above mentioned “serious misunderstanding”, we can probably draw several socio-psychological conclusions. Even failing this exposure, some of those apparent reasons can be perceived by the approach to the theme from another angle. Some of these reasons are the following: the opposition concerning the theory of the culture complexes lasting for decades, between the “Vienna School” (W. Schmidt) and Frobenius and his camp; (on a hypothetical basis) the superficial, “half-educated” reading public’s activity, as well as that of second-rate academics; the academic community’s indifference to the problems that are seemingly “out of date” due to changing technical terms; “unilingualism” or “bilingualism” – relating to Europe – that can often be found among the most significant academics of the great western nations (e.g. among the English, French, and Germans – because of the lack of a sufficient command of the language – the lack of knowledge concerning the works published in the other two languages or in one

of them), consequently the “adopting” of previous false conceptions without criticism, then rephrasing them in précis form “simplifying” them, i.e. more or less “distorting” them, etc.

Besides communicating his observation of this special – and in this case harmful – preservation of traditions, the introduction of Frobenius’ “Atlantis hypothesis” is a good opportunity to show the efforts that one of the most progressive trends of ethnography made in the first decades of the 20th century, to break with the already outmoded Eurocentric view of history and – by synthesizing the most advanced scientific knowledge of the period – to put a wider view of the past of mankind before its contemporaries.

Leo Frobenius, the first to formulate the theory of culture complexes, by dividing Africa into culture complexes, describes the North and South Eritrean and the Sirtis culture complexes, as well as the “Atlantic culture complex” along the Bay of Guinea and surrounded by the Atlantic Ocean.

As distinguishing features, the author presents numerous material ethnographical characteristics based on custom and unwritten law. One of the most striking characteristics of this culture complex is that it reflects the ascendancy of an early high culture. This is supported by the brass and terracotta portraits, of a high artistic standard excavated by Frobenius in Ifé in 1910.

Taking into account the cultural effects coming from outside, three sources are mentioned. Firstly, ancient colonizing, seafaring nations may have brought the pre-Zeus, Poseidonean, Mediterranean culture of the age thorough the Straits of Gibraltar to the west coast of Africa – according to the author’s supposition, (this supposition is connected to ancient information concerning the sunken Island of Atlantis). The second source – mediated by North Eritrean culture – is South Arabian culture. And the third incentive is the Sirtis culture from the north, which shows the characteristics of a later period of the Mediterranean area and elements of the Mycenaean period.

Frobenius links Plato’s messages about the Island of Atlantis, contained in *Timaos* and *Kritias*, with the multifold influences of the above-mentioned Poseidonean culture.

In the first part of his work entitled *Auf dem Wege nach Atlantis*, which was published in 1911, Frobenius quotes widely from Plato’s *Kritias*. On the basis of certain phrases in the works of Herodotos and Diodoros, he thinks that the heart of the Atlantis legend – in view of the reported dimensions of the island – is none other than the African territory discovered along the Bay of Guinea, which visitors did not know belonged to Libya (the name of Africa in ancient times). According to the author, the theme of the sinking of the island is based on deliberate misinformation by the seafaring nation involved in trade, who invented it in order to protect their business interests.

Regarding the Mediterranean seafaring nation passing on the culture, Frobenius first thought they were the Phoenicians, but later he traced Etruscan influences in many characteristics of the Atlantic culture complex.

Doubtless, the Atlantis legend – which Frobenius emphatically qualifies as legend – has remained a legend up to now and, in spite of the recent very interesting hypothesis concerning the Santorini Islands, the historical basis of its emergence will probably never be proved scientifically. Apart from the fact that most of today’s famous Africa experts attribute the “Atlantis” characteristics noted by Frobenius, not to maritime but to terrestrial cultural influences, the opinions which considered and still consider the Frobenius Atlantis hypothesis fantasy based on an old legend and unworthy of a scientist, continue to neglect the following facts:

- on the one hand, Plato’s description of Atlantis undoubtedly reflects Poseidonean culture before the classical Greeks,
- on the other hand, in the field of the Atlantic culture complex numerous provable parallels with Etruscan, or at least with early Mediterranean culture, emerge and furthermore,

– Frobenius focuses primarily on the discovery of the “living” legacy of the long lost Poseidonean culture, scarcely known from sketchy records, and on the great significance of this discovery, not on who passed it on; not to mention that contradicting the sinking of the island and the size of a continent, he deprives the Atlantis-legend of one of its fundamental legendary elements.

The fact that unfounded accusations by his contemporaries concerning Frobenius, who was “too imaginative” and whose “scientific authenticity is questionable”, have survived to some extent is eloquently proved by a statement in the otherwise excellent book entitled *Rediscovered Ancient Africa* by Basil Davidson, which was published in 1960. This statement has not been contradicted so far, as far as the author of this commentary knows. With reference to the famous discoveries by the English in Benin in 1897, it states that: “A decade later Leo Frobenius, a German Africa specialist, stumbled on more such documents (in Ifè) and identified them as the legacy of Atlantis, the lost continent...”

On the basis of the sources listed by Davidson, it is probable that he does not know much German. But as a prudent academic, he took this information from the writings of an experienced specialist.

As a conclusion to the subject, the commentary quotes some lines taken from Frobenius’ book published in 1926 as the 10th volume of his *Atlantis* series. It states:

“Here are the terracotta heads, Olokun (identical to Poseidon) and all kinds of broken fragments from West Africa, as archaeological evidence.

From the mists of the past the mythology of the Yorubas emerges, not a sleeping legacy but a living organism, a closed mythology expressing a feeling for life, which does no flow through people in such undisturbed purity anywhere else on earth.

Because the Yorubas’ feeling for life – in a place where Europe has not yet intruded with its department stores and its plantations, belongs to high mythology, with all the artistic and decorative elements of the period before the Greeks.

What was destroyed by the attacks of the Greeks in the Mediterranean thousands of years ago, already ancient and obsolescent, is still alive today in the remote regions of West Africa.

This is the spell of the mystery of Atlantis.

Not the images of the realm of assumptions and suppositions, but the magical strength of amazing facts; reality that is measurable and tangible after thousands of years.”

Verlegervorschlag

(für die Herausgabe des Frobenius-Werks in ungarischer Sprache)

Leo Frobenius:

Kulturgeschichte Afrikas

(Übersetzung, Nachwort und Anmerkungen: János Biernaczky)

Vor über 60 Jahren, 1993, wurde Leo Frobenius' *Kulturgeschichte Afrikas* herausgegeben. Der deutsche Ethnologe hatte in diesem Werk die Erkenntnisse von zehn erfolgreichen, jeweils ein- bis zweijährigen Afrika-Expeditionen zusammengefaßt.

Wie der aus Ungarn stammende Arnold Hauser in seinen Werken *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur* und *Ursprung der modernen Kunst und Literatur* so stellt auch Frobenius die bildende Kunst und die Literatur in den Mittelpunkt seiner Kulturbetrachtung. Wenngleich er sich als Ethnologe viel mit sozialen Erscheinungen, Bräuchen, Glaubensdingen befaßt, forscht er doch im Gegensatz zum Soziologen Hauser nicht unablässig nach der Wechselwirkung, dem engen Beziehungsgeflecht zwischen sozialem Hintergrund und künstlerischen Äußerungen. Stattdessen betrachtet er, als Erforscher der Kultur, auch die Manifestationen des gesellschaftlichen Lebens als einen Bereich kultureller Erscheinungen. Im ersten Teil seines Buches befaßt sich Frobenius mit spezifischen Zügen der Lebens- und Kunsttheorie. Er geht also der Frage nach, welche Rolle diese sich im Laufe der Geschichte wandelnden Anschauungen in der Auffassung und den Urteilen des Künstlers, des durchschnittlichen Menschen der betreffenden Zeit und der Gelehrten der Nachwelt spielen.

Der Autor – der seinen Gedankengang mit anschaulichen Beschreibungen von belletristischem Niveau verbindet – beschwört als Beispiel die Atmosphäre des 4.-3. Jahrtausends v.u.Z., den Geist alter Zeitalter herauf, wenn er die Beweggründe des rituellen Königsmords in engen Zusammenhang mit der kosmischen Weltanschauung jener Zeit bringt.

Im zweiten Teil werden die alten afrikanischen – archäologisch erschlossenen – Werke der bildenden Kunst mit den neuzeitlichen verglichen, die Frobenius auf seinen Expeditionen vorfand. Auch hierbei wird untersucht, und welche Lebensanschauungen, Denkhaltungen und Symbole den menschlichen Hintergrund der Werke bilden. Aber hier kommt – bei der Aufzeigung kultureller Wechselwirkungen – auch schon der Ethnologe, Archäologe, Historiker und Ästhet zu Wort, der einer der ersten Verfechter der Kulturkreistheorie war, sie in einer spezifischen Variante vertrat. Dabei kann uns nicht entgehen, über welch ungewöhnlich breiten archäologischen und kunstgeschichtlichen Kenntnisse der deutsche Afrikanist verfügte.

Das Material über die afrikanische bildende Kunst reicht von den Felsenmalereien bis zu den Hütten, von den Lehm- und Pfahlbauten bis zur Grabarchitektur, von Masken und Tätowierungen bis hin zu den Waffen, von Gebäudeelementen bis zu Gebrauchsgegenständen.

Der dritte Teil, die Literaturgeschichte – in welcher der Autor aus seiner zwölfbändigen afrikanischen Mythologie- und Märchensammlung schöpft – stellt eine mit kurzen Erklärungen versehene Anthologie von Mythen, Märchen und Erzählungen dar, die auch das kulturelle Antlitz und die Wesensmerkmale der einzelnen afrikanischen Regionen zeigen. Und zwar in der Weise, daß im Rahmen von Geschehnissen, die eine spezifische Atmosphäre erwecken, Figuren und klar konturierte Verhaltensweisen vorgestellt werden, die zur Charakterisierung der einzelnen Volksgruppen geeignet sind. Und schließlich der Schlußstein des

Werks, die letzte Erzählung: eine Reihe von tragischen Erlebnissen des frühzeitlichen Menschen werden in das milde Licht einer Ironie getaucht, die an Thomas Mann erinnert. Die vergegenwärtigende Kraft dieser Schilderungen macht einen besonderen Wert des Buchs aus.

In den dreißiger Jahren befaßte sich auch bei uns eine Reihe von Wissenschaftlern mit dem Schaffen von Leo Frobenius. So lasen etwa die *Mitglieder des Szegeder Jungen Kunstkollegiums* so manches Werk des deutschen Afrikanisten mit aufmerksamen Interesse. Von daher kann man annehmen, daß zu Miklós Radnóti's Übersetzungen afrikanischer Märchen – für den Band *Karunga, der Herr der Toten* – auch Frobenius Anregungen gegeben hat.

Reichlich belegt ist, daß Károly Kerényi, ein Altertumswissenschaftler von europäischem Ruf, die Werke Frobenius' eingehend studiert hat. In einem Brief an Thomas Mann machte er diesen auf den deutschen Ethnologen aufmerksam. Durch Kerényi gelangte Frobenius' *Schicksalskunde*, ein Werk, das viele Diskussionen auslöste, zu László Németh. Davon zeugt der erste Teil des *Tagebuchs von San Remo*, das Németh im Jahr 1935 schrieb. Im gleichen Jahr erschien auch *Ungartum und Europa*. Innerhalb der europäischen Krisenliteratur jener Zeit bringt dieses Werk die höchst begründeten ungarischen Besorgnisse zur Sprache.

Németh geht in seiner Argumentation davon aus, daß nach der blinden Fortschrittsgläubigkeit des 19. Jahrhunderts Europas Selbstvertrauen im 20. Jahrhundert ins Wanken geraten ist. Gleich eingangs wird diese atmosphärische Veränderung beschrieben: „Frobenius' Gedanke, daß die Kultur der primitiven Völker in vieler Hinsicht eine wahrere Kultur ist als die unsrige, wäre als ziemlicher Unsinn aufgenommen worden“ (das heißt, im 19. Jahrhundert).

Trotz ihres bedeutenden Einflusses auf die Negritude-Bewegung wurde Frobenius' Konzeption nach dem Zweiten Weltkrieg von den maßgebenden Wissenschaftlern jahrzehntelang als überholt betrachtet und unbeachtet gelassen. Eine Rolle spielten dabei deutschfeindliche Stimmungen, die durch deutsche Politik, die Verursachung des Krieges durch Deutschland ausgelöst worden waren und sich auch gegen deutsche Gelehrsamkeit richteten, des weiteren das Aufkommen neuer ethnologischer und anthropologischer Strömungen. Unter den jüngsten anthropologischen Richtungen gibt es aber auch eine, die es wieder als wichtigste Aufgabe ansieht, die Erscheinungen des gesellschaftlichen, geschichtlichen, politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Lebens der Menschheit in ihrer Gesamtheit zu erfassen. Infolgedessen erfahren die kontinuierlichen Wechselwirkungen, die in Vergangenheit und Gegenwart der Ökumene beobachtet werden können – die die zentrale Problematik der Kulturkreistheorien von Frobenius und anderen bildeten – erneute Betonung. (Siehe z.B. das 1990 in englischer Sprache erschienene Werk von Eric R. Wolf: *Europa und die geschichtslosen Völker*.) Deshalb scheint es, daß Frobenius' wichtigste Gedanken, die von ihm vertretenen Gesichtspunkte der Behandlung kultureller Probleme aus ihrem Scheintod zu neuer Aktualität erwacht sind.

Schließlich gilt es zu bedenken, daß Frobenius zwar einige seiner frühen Werke und den *Atlas Africanus* ausschließlich für wissenschaftliche Leser bestimmte, mit der Mehrheit seiner Werke aber, seinen Bestrebungen gemäß, zwei verschiedene Lager zu erreichen versuchte: seine Wissenschaftlerkollegen und die breitere gebildete Schicht. In bezug auf letztere verfolgte er unmißverständlich die Absicht, Einfluß auf die öffentliche Meinung zu nehmen. Deshalb sah er es als notwendig an, hin und wieder auch zu belletristischen Mitteln zu greifen.

In unserem Fall erschien es – wegen des berechtigten Anspruchs des breiten Leserkreises auf Allgemeinverständlichkeit – als erforderlich, der ungarischen Übersetzung des Werks einen Anhangband mit archäologischen, geschichtlichen und kulturgeschichtlichen Angaben sowie Erläuterungen zu Ausführungen des Autors beizugeben.